3 1761 07011046 5

І. ФРАНКО

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

John & Halyna Muchin
39 Lorne Crescent
Brantford ON N3T 4L8

Presented to the

LIBRARIES *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

JOHN S. MUCHIN

ІВАН ФРАНКО

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ.

ПОВІСТЬ.

ПЕРШЕ КНИЖКОВЕ ВИДАННЯ.

ЛЬВІВ—КИЇВ, 1922.
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

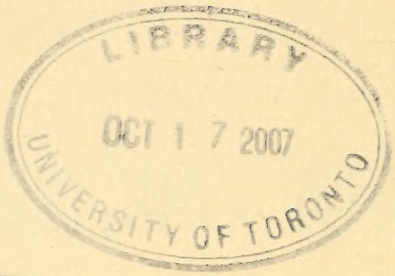

Всі права застережені.

НАКЛАДОМ
КРАЄВОГО СОЮЗА КРЕДИТОВОГО У ЛЬВОВІ.

I.

Сонце досягало вже полудня. Годинник на ратушевій вежі вибив швидко й плачливо одинацяту годину. Від громадки веселих, гарно повбираних панів-обивателів дрогобицьких, що проходжувалися по „плянтах“ коло костела в тіні цвітучих каштанів, відділився пан будівничий, і, вимахуючи блискучою паличкою, перейшов через улицю до робітників, занятих при ново-розпочатій будові.

— Ну, щож, майстер, — крикнув він, не доходячи, готові ви вже раз?

— Все готово, прошу пана будівничого.

— Ну, то кажіть же вдарити „раст“!

— Добре, прошу пана! — відповів майстер і, обертаючися до помічника, що стояв побіч нього і докінчував обтісувати величезну фундаментову брилу попелівського піщаника, сказав: Ану, Бенедю, тумане якийсь! Не чуєш, що пан будівничий кажуть раст бити?... Живо!

Бенедьо Синиця кинув з рук оскарб і поспішив сповнити майстрів приказ. Перескакуючи через розкидане кругом каміння, задихавшись і посинівши з натуги, він біг, що було сили в його тонких мов скіпи ногах, ід високому парканови. На паркані завішена була на двох мотузках дошка, а побіч неї на таких же мотузках висіли дві деревяні довбеньки, котрими бито о дошку. Се був прилад, котрим давалося знак, коли починати або кінчити роботу. Бенедьо, добігши до паркану, хопив довбеньки в обі руки і з усеї сили загримав ними о дошку.

*

Калать! калать! калать! — роздалося радісне, голосне гавкання „деревяної суки“... Так мулярі звали образово сей прилад. Калать! калать! калать! — гримотів Бенедьо без упину, всміхаючись до дошки, котру так немилосерно катував. А всі мулярі заняті кругом на широкій площі: хто тесанням каміння на фундаменти, хто гашенням вапна в двох глибоких, чотирогранних вапнярках, усі копатільники, що копали ями під подвалини, теслі, що в заді мов жовни цюкали, обтісуючи здоровенні ялиці та дубове делиння, трачі, що різали тертиці ручними пилами, цеглярі, що складали в стоси свіжо привезену цеглу, — весь той ріжнородний робучий люд, що снувався мов мурашки по площі, двигаючи, цюкаючи, хитаючись, стогнучи, потираючи руки, жартуючи та регочучись, — усі зупинилися і перестали робити, мов величезна, стораменна машина, котру одно подавлення крючка нараз спинить в її скаженім ході.

Калать! калать! калать! — не переставав завзято гукати Бенедьо, хоч усі вже давно почули гавкання деревяної суки. Мулярі, що стояли схилені над камінними брилами та з розмахом ценькали о твердий піщаник, аж час від часу іскри пирскали з під оскарба, тепер — покинувши свої прилади — випростовували крижі і роздоймали широко руки, щоби захопити як найбільше повітря в груди. Деякі, котрим вигіднійше було клячіти або чяпіти при роботі, звільна піддвигалися на рівні ноги. У вапнярках шипіло та булькотіло вапно, немов лютилося, що його наперед спражено в огні, а тепер назад вкинено в воду. Трачі таки лишили пилу в недорізанім брусі; вона повисла, спершися горішньою ручкою о делину, а вітер хитав нею на боки. Копатільники повстромлювали рискалі в мягку глину, а самі повискакували на верх з глибоких ровів, вибраних під підвалини. Між тим Бенедьо вже перестав гримати, а весь робучий люд, з обтрясинами цегли та глини, з трачинням та оприсками каміння на одежі, руках і лицях,

почав збиратися на фронтовий угол нового будинку, де був головний майстер і пан будівничий.

— А як, прошу пана, спустимо сей камінь на місце? — спитав будівничого майстер, опершися грубою, крепкою рукою на обтесану підвалину, котра, хоч лежала плоским боком на невеликих деревяних валах, все таки сягала майстрови трохи не по пояс.

— Як спустимо? — повторив протяглим голосом будівничий, зирнувши крізь монокль на камінь. — Ну, проста річ, на друках.

— А може воно трохи небезпечно, прошу пана? — закинув майстер.

— Небезпечно? А то для кого?...

— Ну, та певно, що не для каменя, а для людей, — відповів усміхаючися майстер.

— Е-е-е! Що тото! Небезпечно!... Не бійтеся, ніщо нікому не станеться! Спустимо!...

І пан будівничий поважно наморщив чоло та стягнув уста в три складки, немов то він уже наперед силується і натужується, спускаючи камінь на призначене для нього місце. — Спустимо безпечно! — повторив ще раз і то з такою певністю, немов переконався, що його сили вистачать на таке діло. Однако майстер-недовірок похитав головою, але не сказав нічого.

Тимчасом і инші обивателі, що досі громадками проходжувалися по „плянтах“ довкола костела, на голос деревяної суки почали звільна стягатися теж ід новій будові, а поперед всіх сам власник нової будови, Лєон Гаммершляґ, високий і статний Жид з кругло підстриженою бородою, прямим носом і червоними мов малини устами. Він був нині дуже веселий, говіркий і дотепний, сипав жартами і забавляв видно ціле товариство, бо всі громадилися і тиснулися круг нього. Далі в другій громадці прийшов і Герман Ґольдкремер, найповажнійший, т. є. найбогатший з усіх присутних обивателів. Він був більше

здержаний, тихий, а навіть трохи чогось маркітний, хоч і старався не показувати того. Далі йшли ще инші підприємці, богачі дрогобицькі і бориславські, деякі урядники та один околичний дідич, великий приятель Гаммершляґа, певно тому, бо весь його маєток був в Гаммершляґовій кишені.

Ціле те товариство, в модних чорних сурдутах, в пальтотах з дорогих матерій, в блискучих чорних циліндрах, в рукавичках, з паличками в руках і перстенями на пальцях дивно відбивало від сірої маси робітників, пестріючої хіба червоною краскою цегли або білою краскою вапна. Тільки веселий гамір одних і других мішався до купи.

Ціла площа на розі вулиць Панської і Зеленої була заповнена людьми, деревом, камінням, цеглою, ґонтєм, купами глини і подабала на велику руїну. Тільки одна дощана буда, трохи понизче в невирубанім саду, мала вид живий і принадний. Вона була прикрашена зеленою ялиною від входу, в середині обвішана диванами, в ній і довкола неї крутилися прислужники з криком та проклятями... Приготовляли перекуску, котрою Гаммершляґ хотів пошанувати закладини нового дому. І ще один незвичайний гість з великим подивом придивлявся цілому тому натовпови людей і предметів. Се була невелика особа, — а прецінь усі на неї ззиралися цікаво і якось дивно.

— Ти, Бенедю, — спитав якийсь замазаний глиною робітник, — а то на яку памятку того щигля сюди вивісили?

— А, щось то вже вони з ним гадають робити, — відповів Бенедьо.

Всі робітники перешіптувалися між собою і позирали на щигля, що скакав в дротяній клітці, завішеній на друкови над самою ямою, але ніхто не знав, на що він. Навіть майстер не знав, хоч надавав собі премудрий вид і на запитання робітників відповідав: — А як же, все хотів би ти знати! Постаріешся, як усе пізнаєш!

А щиголь між тим, отямившися з першого переляку при першім напливі цілої тої товпи народа, скакав собі по щебликах клітки, теребив конопляне сімя дзьобиком, а часом, ставши на верхній щеблик, тріпотав червоно-жовто басаманистими крильцями і щебетав тонесенько: тікілітлінь! цюрінь, цюрінь! куль, куль, куль!...

З між натовпу гомонячих людей визначилася нараз голова Леона Гаммершляґа, визначився його голос. Він вискочив на підвалину, і обернувся до всього товариства: — Мої панове, сусіди і добродії!...

— Тихо! тихо! пст! — загомоніло кругом і утихло. Леон говорив далі: Дуже, дуже вам дякую, що ви були такі добрі, пошанувати мене своїм приходом на нинішнє, таке важне для мене свято...

— О просимо, просимо! — загомоніло кілька голосів, грубих і тонких.

— Ах, ось і наші дами йдуть! Панове, передовсім ходім дами привитати! — І Гаммершляґ щез знов у товпі, а кількох молодших панів пішло на вулицю, де саме надкотило кілька бричок з дамами. Панове помогли їм повилазити з бричок і попідруч повели на площу, де зроблено для них місце тутже біля величезної камінної брили.

Дами ті були то по більшій части старі і погані Жидівки, котрі недостачу молодости і краси старалися покрити пишним і виставним богацтвом. Шовки, атласи, блискуче каміння і золото так і сяло на них. Вони що хвилі осторожно обзирали свої сукні, щоби не сплямити дотиком о цеглу, каміння, або о не менше брудних робітників. Одна тільки Фанні, донька Гаммершляґа, визначувалася з поміж дам іменно тим, чого їм не ставало — молодістю і красою, і виглядала між ними, мов розцвітаюча півонія між відцвівшими бодяками. Круг неї тож і громадилися молодші з товариства і швидко там зійшлася купка, в котрій пішла оживлена, голосна бесіда, між тим як инші дами по перших звичайних викриках подиву, по перших

більше-менше пискливих та вивчених побажаннях власникови всякого щастя, сталися досить тяжкі на слова і почали розглядатися довкола, немов дожидаючи якоїсь комедії. Тим ожиданням швидко заразилися й другі. Веселий гомін умовк. Бачилося, що разом з дамами налетів на товариство дух нуди і якоїсь силуваної здержаности, котра нікому ні на що не здалася.

І Гаммершляґ якось немов збився з пантелику. Він мов забув, що перед хвилею почав був говорити бесіду, і снувався то сюди, то туди, зачинав то з одним, то з другим розмову о річах посторонніх, але все те якось не клеїлося. Нараз побачив себе супроти Германа, що стояв мовчки, опертий о стос дерева і озирав цілу площу, немов забирався її торгувати.

— А щож, вашої пані нема, дорогий сусіде? — сказав Леон усміхаючись?

— Даруйте, — відповів Герман, — вона певно щось нездорова.

— Ах, дуже мені жаль! А я надіявся...

— Але що, — відказав задобрюючи Герман, — хібаж то вона така велика особа! Обійдеться про неї!

— Ні, коханий сусіде! Прошу так не казати, що невелика особа... Як же так?... От, моя Фанні, бідна дитина, — як вона булаб щасливою, якби мала таку матір!...

Неправда тих елів аж била з лиця і очей Леонови, але уста, послушні наказови волі, говорили, а розум силяв їх до купи, як того вимагав інтерес.

Але ось від лану, де на сході видно було височезну, побілену божницю, почувся великий крик і гамір. Всі гості і робітники звернули очі в той бік. По хвилі показалася на вулиці мов чорна гоготяча хмара, — се був жидівський кагал з рабіном в середині, котрий мав звершити обряд посвячення підвалин нового дому.

Швидко ціла площа була залита Жидами, котрі своїм звичаєм говорили всуміш, голосно і борзо, снували мов

мурашки в розваленій купині, оглядали все і немов таксували все очима, а опісля зітхали та похитували головами, немов би разом і дивувалися богацтву Леона і жалували, що те богацтво в його, а не в їх руках. Немногі панки-християне, що теж були в тій купі, нараз помовкли і повідсувалися на бік, чуючися не в своїй тарілці. Околичний дідич хмурився і закусував губи зі злости, видячись в тім жидівськім натовпі, котрий ані крихітки не зважав на нього. Він певно в душі кляв сердечно свого „щирого приятеля Леона“, але прецінь не втік, а достояв до кінця обряду, по котрім мала наступити перекуска.

Загальний гамір на площі не тільки не вгавав, але ще й побільшився. Щиголь, перепуджений наглим напливом того чорного, крикливого люду, почав пирхати по клітці та битися о дротики. Рабіна, старого, сивого Жида з довгою бородою, вели два шкільники попід руки і привели аж ід самій підвалині. Стиск зробився довкола такий, немовби кождий Жид хотів бути таки коло самого рабіна, не зважаючи, що там нема місця на тільки люда. Серед тиску і крику товпи не чути було й того, що читав рабін над підвалиною. А тільки коли шкільники час від часу у відповідь на його молитву викрикнули „умайн“, себ-то „амінь“, тоді й уся проча товпа повторяла за ними „умайн“.

Вдарила дванацята година. На дзвінниці коло костела тутже насупроти нової будови загудів величезний дзвін, звіщаючи полудне. За ним зателенькали й усі другі дзвони на дрогобицьких церквах. Бачилось, що ціле повітря над Дрогобичем застогнало якимись плачливими голосами, серед котрих ще плачливійше і сумнійше роздавалося те безладне, ріжноголосе „умайн“. Робітники, почувши дзвони, познимали шапки і почали хреститися, а один шкільник, підійшовши до Леона і вклонившися йому, почав шептати: Най Бог благословить вас і зачате вами діло. Ми вже скінчили. А опісля, похиляючися ще близче до Леона, сказав

тихійше: — Видите, Пан-Біг добрий післав вам знак, що все піде вам щасливо, що тільки загадаєте.

— Добрий знак? А то який? — спитав Леон.

— А не чуєте, що християнські дзвони самі добровільно роблять вам службу і кличуть на вас благословення християнського Бога? То значить, що християне все будуть вам добровільно служити. Будуть помагати вам осягнути те, що собі загадаєте. Ті дзвони, то добрий знак для вас!...

Колиб Леон учув був таку бесіду при других, він би певно був насміявся з неї. Він рад був удавати про око вільнодумного чоловіка, але в глибині серця, так як усі малорозвиті і самолюбні люде, був забобонний. Тож і тепер, знаючи, що ніхто не чув шкільникової бесіди, він приймив дуже радо добру ворожбу і віткнув десятку в надставлений шкільників кулак.

— Се для вас і для школи, — шепнув Леон, — а за добрий знак Богу дякувати!

Шкільник урадуваний став знов на своє місце коло рабіна і зараз же почав перешіптуватися з другим шкільником, котрий очевидно питав його, кілько дав Леон.

А тимчасом пан будівничий припявся вже до свого діла і почав командувати робітниками. — Ану, до друків! - кричав. Бенедю, тумане вісімнацятий, де твій друк?...

Гармідер на площі ще побільшився. Рабіна відвели на бік, Жиди розступилися, щоб дати місце робітникам, котрі мали зрушити з місця величезну підвалину і впустити її на приналежне місце у викопаний глибокий рів. Дами цікаво тислися наперед і сопіли серед натовпу; вони були дуже цікаві побачити, як то буде сунутися та величезна каменюка. Тільки щиголь цвірінькав весело у клітці та сонце широким, неприглядним лицем всміхалося з гори з посеред темно-синього, безхмарного неба.

Всі прикази будівничого сповнено швидко. Півперек невеличкої доріжки, куди треба було просунути камінь,

покладено чотири вали так само за грубі, як ті, на котрих він тепер спочивав. Такіж самі два вали положено півперек ями, в котру треба було спустити камінь. Робітники окружили його з друками в руках, мов ладилися буками всилувати його до руху і зломати його камінну упертість. Деякі жартували і сміялися, називаючи підвалину сірою коровою, котру так богато люда отсе загоняє до стайні.

— А поступися, маленька! — гейкнув один, поштуркуючи камінь рукою. Але ось роздалася команда будівничого і все утихло. На цілій многолюдній площі чути було тільки сапання людей та цвірк щигля в клітці.

— Ану, рушайте! Раз, два, три! — крикнув будівничий. Десять друків, мов десять величезних пальців підхопило камінь з обох боків і він звільна покотився по валах, важко хрустячи ними о підсипаний шутер.

— Гурра! Гей! А скобочи-но його, нехай рушається! — закричали весело робітники. — Далі! кричав серед тих голосів будівничий.

Робітники знов натужилися. Знов захрустів шутер, заскрипіли вали під тягаром, і камінь, мов величезна черепаха, повз ізвільна наперед. На лицях присутних гостей виднілася радість, дами всміхалися, а Леон шептав до котрогось свого „сусіда“: — І що то! Говоріть, що хочете, все таки чоловік — пан природи! Нема такої сили, котрої він не переміг би. Ось скала, тягар, а й та рушається по його приказу.

— А особливо прошу зауважити, — додав „сусід“, що за сила в товаристві людей! Злученими силами чуда доконуються! Хібаж сам один чоловік потрафив би щось подібного?...

— Так, так, злученими силами, се велике слово! — відповів Леон.

— Гурра враз! Ану! — кричали радісно робітники. Камінь уже був над ямою, спочивав на двох поперечних ліґарях, котрі по обох берегах ями своїми кінцями глибоко

вгризлися в землю під його вагою. Але тепер діло було найтруднійше — спустити камінь відповідно в долину.

— Ану, хлопці, живо, до друків! — командував будівничий. Робітники розскочилися в одну мить на оба боки рова і підсадили пять пар підойм під камінь.

— Попід ребра його! Так, щоби йому аж серце підскакувало, — жартували робітники.

— А тепер підносіть до гори! А як скоро ліґарі відвержені на бік, то як скажу: „Ну!“ — всі разом вихапуйте друки і враз від ями! Розумієте?

— Розуміємо!

— Але всі враз! Бо хто запізниться, то буде біда!

— Ну, ну! — крикнули робітники і разом налягли на підойми, щоби підважити камінь до гори. І справді, він звільна мов неохітно відділився від ліґарів, на котрих лежав і піднісся на кілька цалів в гору. Всіх серця мимоволі дрожали. Робітники, посинівши від натуги, держали камінь на підоймах над ямою, ждучи, заки шнурами витягнуть з під нього ліґарі і заки будівничий не дасть знаку, — вихапувати друки з під каменя.

— Ну! — гаркнув нараз будівничий серед загальної тиші, і девять робітників разом з друками пирсло в противні боки. А десятий? Разом з глухим лоскотом каменя, спадаючого на призначене місце, почули згромаджені і глухий, проймаючий зойк.

— Що се такого? що се такого? — загомоніло кругом. Всі почали знов тиснутися, гомоніти та допитуватися, що се такого сталося.

Сталася проста річ. Девять робітників вихопило одночасно свої підойми з під каменя, а десятий, мулярський помічник, Бенедьо Синиця не встиг сього на час зробити. Одна хвилинка за пізно, але та хвилинка могла його згубити. Камінь усім своїм тягаром шарпнув його підойму і вирвав з рук. Підойма заїхала Бенедя півперек, — ща-

стя, що не по голові, а тільки в бік. Бенедьо лиш раз зойкнув і впав мов неживий на землю.

Густим клубом пирснув до гори пісок, де впала розмахнена підойма. Робітники в смертельній трівозі кинулися до Бенедя.

— Що то таке? Що таке? — гомоніли гості. — Що сталося?

— Підойма забила чоловіка.

— Забила? Йой, Боже! — далося чути між дамами.

— Ні, не забила, — живий! — роздалося з між робітників.

— Живий! А! — відсапнув Леон, котрого крик Бенедя вхопив був мов кліщами за серце.

— А дуже скалічений?

— Ні, не дуже! Се був голос будівничого, котрий також при тім випадку несподівано почув, як під ним ні з сього, ні з того дилькотіли коліна.

Товпа гомоніла і тиснулася довкола скаліченого. Дами охали та пищали, кривячи уста та виставляючи на показ, які то вони чулі та мягкого серця. Леонови все ще щось невиразно шуміло в голові і думки не могли зібратися до купи. Навіть щиголь у своїй клітці ціпотів жалібно та пирхав по кутах, неначе не міг дивитися на людську муку. А Бенедьо все ще лежав на однім місці, посинілий як боз, зомлілий, зі сціпленими зубами. Підойма зачепила його острим суком о бік, продерла опинку і сорочку і фалатнула в клубі діру, з котрої пустилася кров. Але підойма засягнула і трохи вище, по голодниці, і через те іменно позбавила його на хвилю віддиху.

— Води! води! — кричали робітники, що заходилися тверезити Бенедя і перевязувати його рану. Принесено воду, перевязано рану і затамовано кров, але відтерти зомлілого годі було. Удар був дуже сильний і в небезпечне місце. Над цілим товариством залягала знов хмара непевности.

— Возьміть його, винесіть оттам на вулицю! — крикнув вкінці Леон, — а ні, то занесіть до дому та прикличте доктора!

— Живо, живо! — підгоняв будівничий.

Заки два робітники взяли Бенедя за руки і ноги та понесли крізь натовп людей на вулицю, до будівничого з заду підійшов мулярський майстер і діткнувся рукою його плеча. Будівничий зігнувся і обернувся напруго, мов за дотиком пекучої кропиви.

— А видите, пане будівничий, — я добре казав...

— Що, що таке? Хто казав?

— Я казав — шептав зтиха, спокійно майстер, — не спускати камінь на друках, бо небезпечно.

— Е, дурень ти! От мудь, не що инше, а пяний був, не підскочив, — хто йому винен! — відповів офукливо будівничий і відвернувся. Майстер стис плечима і замовк. Але будівничий почув шпильку в нутрі і трохи не пінився зо злости.

Між тим пора було кінчити закладини. Шкільники спровадили рабіна на малу, досить вигідну драбинку, і він зліз по ній на дно рова, де на призначенім місці лежав фундаментовий камінь. На верхній площі каменя була видовбана чотирогранна, досить глибока ямка, а довкола неї червонілися свіжі плями крови, що бризнули з рани Бенедя. Рабін промуркотів ще якусь молитву, а опісля перший кинув невеличкий срібний гріш до видовбаної в камені ямки. За ним то саме шкільники, а опісля почали й инші гості злазити східцями і кидати хто більші, хто менші монети у підвалину. Дами скрикували та хиталися на східцях, піддержувані мужчинами, тільки Леонова дочка Фанні гордо та сміло злізла до ями і кинула дуката. Після дам почали й панове один по другім спускатися до підвалини. Потомок польської шляхти йшов тутже за Германом і косо глянув на богатого капіталіста, коли той бренькнув блискучим золотим дукатом; шляхтич мав лиш срібного

ринського в кишені, але щоб не покпитися зі своїм шляхетським гонором, живо відопяв від маншета золоту спинку і кинув її до ямки.

Довго тягнувся ряд гостей, довго бреньчало золото та срібло, сиплючись у камінну ямку та заливаючи її блискучою хвилею. Робітники, що стояли над ямою, чекаючи на приказ майстра, зависно гляділи на цілий той обряд. Та ось уже кидання грошей скінчилося, — ямка мало що не повна. Леон, що досі стояв при східцях і всіх виходячих з ями приязно стискав за руки (з Германом та шляхтичем він на радощах навіть поцілувався), тепер виступив наперед і казав принести плиту та цемент, замурувати фундамент. Робітники кинулися сповнити його волю, а він сам тимчасом підойшов ід клітці з щиглом. — Тікілітлінь! цюрінь, цюрінь! куль-куль-куль! щебетала пташина, не надіючись собі лиха, коли зближався Леон. Тонкий, чистий спів щигля звенів у тихім повітрю, мов скло. Довкола всі втішилися, цікаво позираючи на закінчення важного обряду закладин. Леон зняв клітку з птахом із стовпа, і держачи її до гори, проговорив: — Мої дорогі сусіди, а нині гості! Великий се день для мене, дуже великий. Чоловік, що сорок літ блукався по безлюдних пустинях та бурливих морях, — нині перший раз побачив себе близьким супокійного пристанівку. Тут, в щасливім місті Дрогобичи я задумав увити собі гніздо, котре було би красою і славою міста...

— Браво, браво! — закричали гості, перериваючи бесіду. Леон поклонився з усміхом і говорив дальше.

— Батьки наші навчали нас, що хотячи зачати якесь діло щасливо, хотячи довершити його щасливо і хотячи уживати його плодів щасливо, треба передовсім зєднати собі духів місця. Ви вірите в духів, ласкаві панство? Може бути, що є між вами хто, що в них не вірить. Я — признаюсь вам — вірю в них. Тут, в тій землі, в тих брилах каміння, в тім сичучім вапні, в людських руках і го-

ловах, — у всім тім жиють духи, сильні, таємничі. При їх тільки помочі стане мій будинок, — моя твердиня. Вони тільки будуть її підпорою і обороною. І тих то духів поєднати, жертвою поєднати, кровавою жертвою, — се ціль нинішнього великого обряду. Щоби достаток і добробут — не для мене, а для цілого міста — цвіли в тім домі, ви ласкавими руками кинули в сю камінну борозду золоте сімя. Щоб здоровля, веселість і краса — не для мене, а для цілого міста — цвіли в тім домі, я жертвую духам сього місця сього живого, здорового, веселого і гарного співака!

При тих словах Леон встромив руку до клітки. — Пі-пі-пі! запищала пташина, пирхаючи і ховаючись по кутах, однако Леон живо зловив її і виняв з клітки. Щиголь скоро в руці замовк, тільки дивився довкола заляканими очима. Його червонопері груди виглядали, мов велика кровава пляма в Леоновій руці. Леон виняв червону шовкову нитку і звязав нею щиглови крила і ноги, а опісля зійшов східцями в долину до фундаменту. Всі довкола мовчали, мов під якимось тиском. Робітники наднесли велику плиту і довкола чотирогранного прорубу в фундаменті наклали цементу, щоб зараз же замурувати той отвір. Тоді Леон, прошептавши ще якісь слова, зняв перше з пальця золотий перстінь і кинув його до скарбу в камінній дучці, а опісля положив на верх щигля. Пташина лежала спокійно на холоднім, смертельнім ложі з золота і срібла, тільки головку звернула до гори, до неба, до своєї ясної, чистої вітчини, — та зараз велика плита прикрила з верха той живий гріб, затверджуючи будуче щастя дому Гаммершляґів...

В тій хвилі Леон поглянув в бік і побачив на фундаменті сліди иншої жертви — кров людську, кров мулярського помічника Бенедя. Та кров, застила вже на камені, вразила його до глибини душі. Йому повиділося, що відай чи не „духи місця“ жартують собі з його слів і беруть

зовсім не таку марну жертву, як його жертва. Йому повиділося, що та друга, страшна, людська жертва ледви чи вийде йому на користь. Краплі крови, закріплої на камені, в темнім прокопі виглядали мов чорні голови залізних гвоздів, що вертять, діравлять і розточують підвалини його пишної будови. Йому стало нараз якось холодно, якось тісно в прокопі і він вихопився чим скорше на верх.

Гості тиснулися до нього з побажаннями. Герман стиснув йому руку і промовив голосно: — Нехай той невеликий скарб, засіяний приязними руками в підвалину вашого дому, росте і множиться в тисячу раз! Най стане підвалиною слави і богацтва вашого роду!

— І так як ваш дім нині засновується на підвалині з каменя і золота — додав з другого боку також голосно шляхтич,— так нехай щастя і розцвіт вашого роду від нині основується на щирій приязні і прихильности всіх людей!

Леон радісно стискав руки своїм гостям, радісно дякував їм за їх приязнь і услугу, радісно прирікав працювати на дальше тільки в товаристві і для товариства, — а все таки в серці його лежав ще холодний сумерк, крізь котрий грізно виднілися великі, чорні краплі крови, мов живі залізні гвозді, пробиваючі і розточуючі незначно підвалини його щастя. Він чув з усіх слів своїх гостей якийсь холод, за котрим, бачилось, чатувала скрита глибоко в їх серцях зависть.

Між тим робітники під проводом будівничого замурували з усіх боків фундамент і виводили швидко стіну в середині прокопу. Вдарила перша година.

— Ну, досить, люде, на нині роботи! — крикнув Леон. — Треба й вам трохи забавитися. Таких днів, як нинішній, в моїм життю не богато, — нехайже і для вас він буде празником. Тут вам зараз принесуть пива і закусок, а ви, майстер, уважайте на порядок!

— Добре, прошу пана!

— А вас, мої дорогі гості, прошу за собою. Фанні, дитинко, — будь господинею і займися дамами! Прошу! прошу!

Гості, весело гуторячи, пішли поміж купами цегли, каміння та дерева до дощаної, вінцями та ріжнобарвними хоруговками устроєної буди на перекуску. Тільки рабін і шкільники та деякі инші „хусити“ пішли геть, не хотячи засідати при однім столі з „трефняками“.

Поки в буді серед веселого гамору пани гостилися, робітники сиділи в широкім крузі під голим небом на камінню. Два помічники наливали пиво, другі два розносили різники хліба та сушену рибу. Однако робітники були якось дуже мовчазливі. Випадок з Бенедьом щемів іще всім у нутрі, ба і весь той дивний жидівський обряд закладин дуже їм не сподобався. Хто вигадав замуровувати живу пташину? Ніби то принесе щастя? А в тім, може й так... Адже добре то якийсь вигадав: „панам весілля, а курці смерть“. А тут ще й ті робітники, що відносили Бенедя до дому, повернули і стали розповідати, як стара Бенедьова мати перепудилася і заплакала тяженько, побачивши свого єдиного сина зомлілого, окровавленого. Зразу бідачка гадала, що вже по її синови, але коли їм удалося протверезити Бенедя, то так утішилася, мов дитина: заскакує коло нього і цілує і плаче і йойкає, так що аж серце краєтся чоловікови.

— Знаєте що, хлопці, — озвався майстер, — треба би зробити яку складку, та підратувати бідних людей, — бо заки він буде слабий та незарібний, то я й не знаю, з чого їм обоїм вижити. Адже стара іглою не занипає на тільки!

— Правда, правда! — закричали робітники з усіх боків. Скоро по виплаті, то кождий по пять крейцарів, — нам уйма не велика, а їм добро.

— Ну, а будівничий, — озвався котрийсь муляр, — він ніщо не дасть? Адже ціле нещастя через нього!

— Тай ще добре, що на тім сталося, сказав другий. — Та то камінь міг і пятьом так само заїхати!

— Треба йому казати, нехай також причиниться на бідного скаліченого.

— Але вже ви кажіть, — сказав майстер, — я не буду.

— Ну та що, скажемо ми, — гуртом озвалися голоси.

Саме в тій хвилі вийшов будівничий з буди від гостей, щоб поглянути на робітників. Його лице вже налилося широким румянцем від випитого вина, а блискуча паличка дуже живо літала з одної руки до другої.

— А що, діти! крикнув він, підходячи до кружка.

— Все добре, прошу пана, — відказав майстер.

— Ну, так мені й справуйтеся! — І хотів іти назад.

— Ми би до пана мали одну просьбу, — дався чути голос з поміж робітників. Будівничий обернувся.

— До мене?

— Так, — загули гуртом усі.

— Ну, щож такого?

— Щоби пан були ласкаві причинитися до складки на того помічника, що його нині підоймою пришибло.

Будівничий стояв, не кажучи нічого, тільки сильнійший румянець почав виступати на його лице, — знак, що просьба робітників неприємно його діткнула.

— Я? — сказав він вкінці з проволоком. — А ви відки до мене з тою просьбою приходите? Хіба я тому винен, чи що?

— Та, прошу пана, і ми не винні, але здається нам, годиться і таки треба помогти бідному чоловікови. Він слабий, якийсь час не зможе робити, — требаж йому й старій матері чимось дихати.

— Як хочете, то йому помагайте, а я відки до того приходжу! Першому ліпшому непотрібови помагай!... Ще чого не стало!... Будівничий відвернувся гнівно і пустився йти назад, коли в тім котрийсь з робітників обурений такою бесідою, сказав голосно:

— Ади, який пан! А сам тому найбільше винен, що Бенедя скалічило! От коби його було так парнуло, то певно я не пожалував би не то пять, а й десять крейцарів на такого дідовода!...

— Що? — ревнув нараз з усеї сили будівничий і прискочив до сидячих робітників. — Хто се говорив?

Мовчанка.

— Хто се смів говорити? Га?

Ніхто й не писнув.

— Майстер, ви тут сиділи; хто се сказав? Говоріть, а ні, то вас нажену з роботи замісць того урвителя!

Майстер поглянув довкола по робітниках і сказав спокійно: — Я не знаю.

— Не знаєте? То я вас від нині не знаю тут на роботі. Геть!

— То я сказав! — відозвався один робітник, встаючи. Я сказав і ще раз кажу, що ти дідовід, коли не хочеш дати на бідного робітника. А о твою роботу я не стою!...

Будівничий стояв, мов скажений, і з люти не міг прийти до слова. Робітник між тим узяв свій „вінкель“, кельню та міру і, попрощавшися з товаришами, спокійною ходою пішов ід ринкови. Инші робітники мовчали.

— Га, драби, лайдаки! — гримав будівничий. — О, або він стоїть о роботу! Він би лиш лежав горі животом, як та свиня в болоті. Але пождіть-но ви, навчу я вас порядку! Не такі у мене станете! А то урвителі! — І ще весь, телепаючись зі злости та кленучи всю „голоту“, будівничий пішов назад до панського товариства.

В буді тимчасом ішло дуже весело і гойно. По перекусці слуги позбирали миски і тарелі, а натомісць понаставляли фляшок з вином і чарок. Чарки кружили живо. Вино звільна розпутувало язики, розбуджувало веселість та гомін. Пахучий дим з дорогих циґар клубився понад головами до дощаної стелі, плив тонкою струйкою крізь

прорізане вікно. Леонові слуги крутилися посеред гостей, подаючи їм, чого хто забажав. Гості одні сиділи купками, другі стояли або ходили балакаючи, жартуючи або торгуючись. Леон не покидав Германа. Він нині перший раз близче зійшовся з тим найбільшим бориславським тузом і почув до нього якусь дивну приязнь. Досі вони стояли проти себе, як вороги. Леон доперва два роки тому прийшов до Борислава з готовим і чималим капіталом. Він був більше образований від Германа, добре знався на купецтві, читав деякі гірничі книжки і думав, що досить йому тільки явитися в Бориславі, а усе покориться перед ним і він стане самовладним паном. Він наперед укладав собі пляни, як то він закупить дешево обширні і найвідповіднійші до копання частки ґрунту, як позаводить собі машини для скоршого і дешевшого видобутку земляних скарбів, як піднесе цілий нафтовий промисл і своєю волею буде піднимати і опускати ціни на всіх торгах. Між тим показалося на ділі зовсім не те. В Бориславі були вже свої сили, і то сили такі, з котрими йому не легко було міритися, — а найбільшою такою силою був Герман. Леон зразу лютився, побачивши, з якою нетаєною неохотою приймають його давні бориславські підприємці. Особливо Герман, той простий, невчений Жид-онучкар був для нього сілю в оці, і він старався все і всюди, де тілько міг, щипати його, а в товаристві ніколи не переминув поза звичайною чемністю показати Германови свою духову вищість. Герман знов мало робив собі з дотинків Леона, а шарпав його на полі інтересів: перехапував частки, котрі хотів купувати Леон, переймав його що найліпших робітників, а при всім тім Леонови все показував такий вид, буцім то й нічого не знає. Сього було за богато для Леона. Він побачив, що таким способом не дійде ні до чого. Правда, досі в Бориславі йому щастилося: він надибав на кілька богатих жил воску, кипячка теж в богатьох ямах ішла добре; але Леон справедливо боявся, що не завсігди щастя буде йому при-

хильне, що може часом і відвернеться від нього, а на такий случай ліпше мати сильних приятелів, ніж сильних ворогів. А тут ще й те причинилося, що по смерти жінки Леон забажав з часом осісти супокійно, утвердитися, пустити коріння в ґрунт і уживати на старість плодів свого неспокійного, запопадливого життя та забезпечити гарне життя своїй одиначці. Тут уже конечна річ — мати кружок приятелів, а не ворогів. При тім же він зачув, що у Германа є син-одинак у Львові в купецькій практиці, — і його думка прямо стрілила туди: Германів син і його Фанні, то пара; два найбільші силачі по капіталу, замісць боротися і підкопувати один одного, сходяться, звязані тісним родинним вузлом і — Леонова думка будувала золоті замки на тій тривкій підвалині.

— Бачите, дорогий сусіде, — говорив він до Германа — сам не знаю, що таке, що так мені дуже затужилося за своїм спокійним, тихим і щасливим пристановком. А то досі чоловік був, як та перелетна птиця: то тут, то там. Ні, пора вспокоїтися!

— І я то кажу, — сказав Герман, що чинився, немов та бесіда дуже його займає.

— Не дав мені Бог сина, так як вам, — га, але є у мене дочка, сердечна дитина. Бачити її щасливою, з любим чоловіком, в крузі діточок, — ох, то єдина ціль мого життя...

— Дасть Бог, що й теє вам сповниться.

— Га, я дуже того бажаю... Ах, і ще так кружок добрих приятелів, таких, як ви, любий сусіде, — ні, більше мені до щастя не хибувало би...

— Ну, що до мене, сказав усміхаючись Герман, — я з Дрогобича не втечу, — мене можете мати завсігди на свої услуги.

— О, я знаю, — сказав Леон і кріпко стиснув Германову руку, — я знаю, що ви щирий, добрий чоловік! Не повірите, як я від давна бажав з вами близче познайомк-

тися... А щож ваш син? Правда, я не маю чести знати його особисто, але він уже наперед милий мені і дорогий, як своя власна дитина.

Герман трохи скривився на згадку про сина, мов нараз в медівнику схрупнув зерно перцю.

— Мій син, — сказав він неохітно, — дякую вам за ласкаве запитання! От, працює, що може.

— Ну, того й не кажіть! — скрикнув Лєон, — я й сам знаю, що син такого батька певно й хвилі не просидить дармо! Ех, дорогий сусіде, — який би я був щасливий, як би то ми могли взятися оба до купи, зійтися близько у всім, так, щоби... Він урвав і глядів на Германа, а Герман на нього, не вгадуючи, куди той цілить.

— Знаєте, почав знов Лєон, — нинішній день такий великий і щасливий для мене... — Саме серед тої розмови оба бесідники встали і підійшли до вікна, бо в буді зробилося душно. Герман виглянув у вікно на двір. Ледви відступив від вікна, коли нараз кусень цегли мов стріла влетів крізь вікно саме туди, де стояв Герман. І якраз коли Лєон говорив про велике нинішнє щастя, цегла гепнула перед ним на стіл, в купу склянок. Болісно дзенькнуло і розприслося скло, а цегла полетіла далі і, ударившися ще о противну стіну, впала на землю. Всі позривалися з місць, а Герман поблід, мов полотно: він догадувався, що цегла вимірена було в нього.

— Що се? що се? Хто се такий? — почулися тривожні крики. Лєон, Герман і ще деякі гості вилетіли на двір. На дворі теж крик.

— А лапай но його, драба якогось! — кричав з усеї сили майстер.

— Хто тут кидається цеглою? — крикнув і собіж Лєон.

— А он, прошу пана, якийсь драбуга вуглярчук. Плентався тут по вулиці, зазирав, зазирав, а далі як побачив о-того пана (показав Германа) у вікні, та за цеглу, —

як фурить, та втеки! Лапай його, лапай, та на поліцію! — обернувся знов майстер до двох робітників, що гнали долів Зеленою вулицею за утікаючим углярчуком в чорній як смола сорочці і в такій же опинці.

— Овва, то бестія втікає! Не здогонять! — говорив майстер. Робітники, що гнали за хлопаком, також здається, були тої гадки, бо зупинилися задихані. Але один схилився, підняв камінь і шпурнув ним за утікаючим, що вже якраз був на скруті. Камінь вцілив углярчука в саму пяту і той, почувши біль, скрикнув як скажений і щез за муром. Крик той дивно вразив Германа.

— Ей, а се що за хлопак? — спитав він. Ніхто не знав углярчука. Але Леон глянув на Германа і аж злякався.

— Мій Боже, а вам що таке?

— Ніщо, ніщо, — відказав Герман, — то відай від задухи. Щось мене тут, в грудях стисло. Але той голос, той голос... якийсь такий дивний...

Леон не міг зрозуміти, чим дивний той голос. Йому він видався зовсім звичайним. І Герман не вмів вияснити собі, що се за голос, — йому здавалося, що він десь чув його, але де, не знав. То тільки знав, що якоюсь таємною, недослідною силою той голос збентежив в нім якісь страшні, давно забуті враження, якусь бурю, котрої сліди ще не загладилися в його серці. Але що се такого і як воно взялося і як було звязане з тим диким, болісним викриком ударенного углярчука, сього не міг Герман собі вияснити.

Леон між тим взяв його попід руки і повів в сад, під тінисті дерева, на пахучу, високу траву. Холоднаве, свіже повітря живо вспокоїло Германа, і Леон зачав йому знову говорити про свої бажання і надії.

— Ах, як горячо я віддавна ждав такого дня, як нинішній! Як я бажав, щоб від нього починалася нова, спокійна, щаслива доба мого життя! Щоби в нім на всі боки понавязувалися для мене щасливі вузли! І ось прийшов

той день, надії мої збулися, вузли навязані, крім одного і найважнійшого... Ах, а ви, дорогий сусіде і приятелю, ви зробилиб мене найщасливійшим чоловіком у світі, якби помогли мені навязати той послідній, найважнійший вузол!...

— Я? — спитав здивований Герман. — Який же то вузол?

— Що тут довго говорити, — сказав Леон і взяв Германа за обі руки, — моє найглибше, сердечне бажання, щоби наші діти, моя Фанні і ваш Ґотліб — були пара!

Герман мовчав. Ся думка не була для нього несподіванкою, але все таки його се трохи дивно діткнуло, що від Леона першого почув се предложення.

— Щож ви, пристаєте? — спитав Леон.

— Гм, не знаю, якби то... сказав нерішучо Герман.

— Ви вагуєтеся? Не вагуйтесь, дорогий сусіде! Хібаж не видите тих користей, які з такого сполучення сплинуть на нас? Возьміть лиш то: ми оба, дві перші — смію сказати — бориславські сили, ми оба разом, споріднені, звязані до купи, — хто тоді опреться нам? Всі підуть за нашою волею, а хто не схоче, той за одним нашим замахом упаде в порох! Подумайте: ми тоді пани цілого нафтового торгу, ми визначуємо ціни, закуповуємо околичні села, ліси, каменьоломи та копальні! Ціла околиця в наших руках. Не тільки торгові і промислові, але і політичні діла околиці в наших руках. Всі вибори йдуть, як ми хочемо, посли і репрезентанти говорять, що ми кажемо, боронять наших інтересів, пани і ґрафи дбають о нашу ласку!... Чи ви розумієте? Ми сила, і доки будемо держатися разом, доти ніхто проти нас не вистоїть! — І розогнений власними словами Леон кинувся обіймати Германа.

— Пристаєте, дорогий приятелю, брате! — скрикнув Леон.

— Пристаю, — сказав Герман, тільки не знаю, як моя жінка.

— Що, ваша чесна і розумна жінка малаб не хотіти щастя для свого сина і для моєї дитини? Ні, то не може бути! Ходім, ходім до неї. Я нині ще мушу залагодити се важне діло, і скоро розійдуться гості, підемо оба, представимо, поговоримо — — —

— Вона дуже любить свого сина, то правда. Але мені здається, що й вона кращої партії для нього не найде від вашої Фанні, — сказав Герман.

— Ах, дорогий приятелю! — скрикнув урадуваний Леон. — Що за щастя для мене нинішнього дня! Боже, що за щастя! Підем, підем!

II.

Рука об руку йшли два приятелі бориславським трактом до Германового помешкання. Говорив більше Леон. Він був чоловік дуже вразливий і живо переймався всякою думкою. Невтомно розточував він перед Германом щораз нові картини їх будущої величі й сили. Все з його уст ішло, мов медом посолоджене, всі трудности так і щезали, мов сніг від сонця. Практичний і холодний Герман зразу не дуже подавався на ті золоті гори, але чим далі, тим більше Леон потягав і його за собою, і в його недовірливій голові звільна зачало також ворушитися питання: — А щож, хібаж се не може бути?...

З своїм сином Ґотлібом він здавна мав тільки гризоти та клопотів, що навіть ніколи не прийшло йому на думку ждати з нього чого небудь путнього на будуще, не то вже будувати такі високолетні пляни. От і недавно купець, у котрого Ґотліб від двох літ був на практиці, писав до нього, вже може сотий раз, що Ґотліб зле справується, діла не пильнує, гроші прислані з дому розкидає мов безумний, над другими субєктами збиткується і Бог зна яких

дурниць не виробляє. „З жалем признати мушу — писав далі купець, — що його дволітний побут в моїм закладі не приніс для нього майже ніякої користи. Його знання в купецтві тепер таке саме, як було й з початку“... Все те мимоволі насувалося Германови на думку тепер, коли Леон такими заманчивими красками малював йому будучність їх „домів“ за полученням Ґотліба з Фанні. „Ще доки я жию, — думав Герман — то може воно буде якось іти, але опісля?“ Щоби Ґотліб змінився, поправився, на те треба хіба якого чуда, котрого Герман не надіявся. Але все таки він слухав Леонової бесіди, звільна піддавався її чаруючому впливови, немов на легкім човні пускався на тихе, лагідно хвилююче, вечірним блеском озолочене море, і йому робилося якось так легко, любо, немов і справді вже сповнюються його найсмілійші надії. — „А щож, хібаж се не може бути? — думалося йому, і на нього находила якась певність, немов усе те не тільки може бути, але й справді буде, мусить бути.

За той час оба приятелі від ринку зійшли вже долів, на місток, відки вулиця почала знов підійматися до гори, поміж двома рядами високих ясенів, поки не урвалася на верху, де блискучий позолочений хрест меркотів до сонця. Тутже за мостом на право починався обширний сад, обмурований високим муром. Далі мур кінчився, замісць нього йшли штахети з дубових лат в мурованих стовпах з блискучими чорними наголовниками з поливаної глини. За тими штахетами був уже не сад, але цвітний огородець, досить запущений, що окружав старосвітський, безповерхий, а за те широко розложений дім під ґонтами. Від улиці вела до нього широка вїздова брама і побіч невеличка фірточка для пішоходів. То була Германова оселя. Тут він жив від кількох літ, хоч мав ще кілька домів по инших частях міста і три камениці в ринку. Всі ті будинки він випускав у наєм, а сам не мав охоти рушатися із сього старосвітського вигідного гнізда. Сей дім разом з великим

садом, огородом, подвірям, стайнями і всякими знадобами закупив він від вдови по однім польськім панови з великого роду. Той пан давнійше мав великі маєтки, кілька околичних сел. Але найбільша частина того маєтку пішла на підпирання нещасливої революції в 1831 р.; що лишилося опісля, було потрачено в довголітніх процесах о якесь наслідство, так що по скасованню панщини давний дідич очутився немов на леду, і не міг назвати своїм нічого, крім сього одного дому з садом та парою коней. Тут він і дожив свого віку в затиші, а по його смерти жінка продала й сей послідній шматок давньої величі і забралася з тих сторін. Замісць старого польського дідича настав новий пан в тих мурах — Герман. Він тоді лише що почав поростати в піря; закуп того дому був перший крок до його пізнійшого богацтва; може для того він і звикся так із тим старим житлом.

Зрештою, Германа мало займало внутрішнє уладження дому, -- тим менше займав його сад, в котрім давний власник просиджував бувало ціле літо, і в котрім, як говорили в сусідстві, і тепер ще нераз місячної ночі можна було видіти його високу стать з довгими вусами і білим як молоко волосям, бродячу в густій високій траві, — можна було видіти, як він оглядає кожде дерево, мов старого знайомого, часом заламує руки або зітхає важко. Герман хоч і чув ті слухи, сміявся з них, але до саду все таки його не тягло. Він вдоволявся тим, що кождої весни почислив дерева і опісля випускав сад в аренду садівникови, а сам до нього мало коли й заглядав.

І в самім домі Герман мало які поробив зміни. Старосвітські меблі оббито новим репсом, замісць старопольських великих печей помуровано нові, кафлеві, між вікнами повішано великі зеркала, тай годі. На стінах побіч деяких нових штихів висіли почорнілі від старости портрети давних польських маґнатів, з густими бровами, грізними вусами і оголеними лобами. Дивно виглядала та суміш ста-

росвіччини з невмілими і немов принагідними пробами новини, але Германа се мало обходило, він і так занятий був иншими, важнійшими ділами, його завдання було — громадити, а не уживати, і він громадив, збирав, множив, докладав з якимсь горячковим поспіхом, не дбаючи, хто буде користуватися його надбанням.

— От і моє гніздо! — сказав Герман, отворяючи фіртку і впускаючи Леона наперед. Леон перший раз нині вступав в його пороги.

— Ах, як тут вигідно, як тут простірно! — скрикував хвиля від хвилі з чемною пересадою Леон, обзираючись по подвірю. Подвіря було виложене плитами. На середині була кирниця під дашком, з великим колесом на два ведра. Далі з боку видно було стайню, а побіч неї вхід до саду.

— Простірно то, простірно, — відказав Герман, — але, правду кажучи, трохи мов пусто. Видите, чоловік уже в таких літах, коли йому не досить себе самого, коли рад би бачити себе серед цілої купи маленьких, веселеньких...

— О, так, так, — перервав Леон, — се іменно й мені зараз прийшло на думку. Справді, що тут жити серед купи молодого потомства, то був би рай, правдивий рай!...

— А тепер що? — говорив далі Герман — син наш у Львові... Ну, треба, щоби молодий чоловік за молоду чогось навчився — —

— Певно, певно!

— А ми з жінкою, двоє нас, а ще вона хоровита... признайте, що часом чоловікови прикро робиться.

Вони війшли до покоїв.

— Правда? — казав Герман: тихо, як в могилі... Слуг не держимо богато: візник, кухарка тай покоївка, — більше нам не треба. І так тут цілий день. Мене звичайно й так рідко коли дома видають, все діла.

— Ой так, так, — сказав Леон, — важке наше життя. Говорять: щó хибує капіталістови, — нероба, жиє собі та гроші згортує. А тут би вони поглянули, пожили кілька

день нашим життям, то певно відкинулися би й тих капіталів і того життя.

— О, певно, ручу вам! — потвердив Герман, хоч в тій хвилі й мигнула йому по голові збиточна думка, що прецінь при всій тій тяжкости, при всіх недогодах життя якось ні один капіталіст не кинув ще добровільно свого маєтку, ані не помінявся ним за палицю й жебрацькі торби.

Герман перейшов із своїм гостем уже три покої. Всюди було тихо і пусто. Він шукав своєї жінки, але не міг її доглянути. Перейшли до четвертого покою, обширного, як маштарня. Герман озирнувся, і тут не було нікого.

— Що за диво, де вона поділася? — сказав півголосом Герман, коли в тім із сусіднього покою, спальні його жінки, почулося йому щось, немов голосне хлипання.

— А се що? — сказав він прислухуючись.

— Чи не плаче хтось? — сказав і собіж наслухуючи Леон.

— Будьте ласкаві, коханий сусіде, сядьте тут, спочиньте хвильку, — ось прошу, перегляньте альбум моїх знайомих, може побачите й собі знайомі лиця... І перепрошую вас, що вийду на хвильку, погляну, що се такого...

— Алеж прошу, прошу, — відказав Леон, сідаючи на кріслі коло круглого стола. Він узяв альбум до рук, але не мав охоти переглядати його. Хвилю сидів без руху і думки. Розігравша хвиля його фантазії нараз ізсякла, втихла під впливом сеї тиші, сього немов могильного холоду, який панував в тім домі. Він сам не знав, чому ся тиша йому не подобалася.

— Тьфу до чорта, якась мов розбійницька коршма, аж чоловікови моторошно!... Здається, що от-от хтось випаде зза дверей і вхопить тебе за горло. А ще й ті образи, такі глупі морди! Тьфу, — я того й на хвилю не стерпів би. А йому що, жиє собі, як миш в ходаці, тай не дбає ні про що!...

Він почав прислухуватися, що діється в сусіднім покою, де пішов Герман, але не чув зразу нічого більше, як все теж саме хлипання.

— Добрий знак на початок... воркотів він далі. — Входжу сюди з такими надіями, а тут якась мара чи конає, чи що... То певно вона сама. Чув я, що гадра послідня... Та що діяти, для інтересу треба вязатися й з такими!

Знов слухає. Гомін. Се Герман говорить щось, але що — не чути. Шелест якийсь. Мовчанка. Знов гомін і хлипання. Нараз луск, мов удар чимсь твердим о підлогу і проразливий жіночий крик: — Розбійнику! Кровопійце! Геть мені з очей! Геть, нехай тебе не виджу на свої очі!

Леон аж підвергся на кріслі. Що се такого? Він почав слухати далі, але тепер уже за писком та стукотом не міг розібрати слів. Міркував тільки, що якісь страшні прокляття, наруга і обвини градом летять на Германову голову, але за що, про що, того не знав.

Не знав сього і Герман! Увійшовши до жінчиної спальні, побачив, як вона розкидана і розхрістана лежала на софі з видом конаючої і хлипала. З її очей текли сльози і промочили вже широкий кружок на обою софи. Герман счудувався і не знав, що думати на такий вид. Жінка, бачилось, не запримітила його входу, не рушалася, тільки груди її то підносилися, то опадали поривисто, мов у великій натузі. Герман боявся підступати до неї, знаючи її круті норови, але далі зібрався на відвагу. — Рифко, Рифко! — сказав він стиха, зближаючись до неї.

— Чого хочеш? — спитала вона, бистро повертаючи головою.

— Що тобі сталося? Чого плачеш?

— Чого хочеш? — повторила вона з притиском. Хто тут з тобою прийшов?

— Та ніхто не прийшов. Ади, нікого нема.

— Не бреши! Я чула, що вас два. Хто то такий?

— Леон Гаммершляґ.

— А він за чим?

— Таж знаєш, у нього нині закладини були, — просив мене...

— Але за чим його сюди принесло?

— Слухай, Рифко, — почав Герман, видячи, що вона немов утихомирилася трохи. Леон — богатий чоловік, добрий чоловік, голова не аби яка...

— Чи кажеш ти раз, чого він тут прийшов, чи ні? — перебила його Рифка, стискаючи кулаки.

— Адже чуєш, що кажу. Тілько послухай. Леон, кажу, богатий чоловік. А жінки у нього нема, тільки одна донька. Чуєш, Рифко, — ти знаєш його доньку Фанні? Правда, що дівчина нічого?

— Ну?

— Знаєш, що каже Леон? Сусіде, каже, у мене одна донька, а у вас один син — —

Герман не скінчив. На згадку про сина Рифка посиніла, задрожала вся, а опісля, шпурнувши на бік стільчик з під ніг, випрямилася і крикнула: — Розбійнику! Кровопійце! Геть від мене! Геть — з перед моїх очей!...

Герман остовпів. Він не знав, що се сталося з Рифкою і лепотів лишень раз за разом: — Алеж Рифко, що тобі? Що ти робиш, Рифко?...

— Геть мені з очей, потворо! — верещала Рифка. — Щоби тебе Бог тяжко побив та покарав! Щоби земля під тобою розступилася! Іди геть від мене! Ти, ти говориш мені про сина! Ти мав сина? Ти мав коли серце?...

— Алеж Рифко, що з тобою сталося? Послухай!...

— Нічого мені від тебе слухати, кате! Щоби й Бог тебе не вислухав на своїм суді! А хіба ти слухав мене, як я говорила: не треба дитину мучити школою, не треба дитину торопити проклятою практикою... А ти ні, тай ні! Тепер маєш, маєш те, чого хотів!

— Ну, що сталося, Рифко? Я ні про що не знаю!

— Не знаєш? Га, не знав би ти, що нині за день, нелюде якийсь. На, поглянь, дізнайся! На! — І вона кинула йому лист паперу. Герман дрожачими руками взяв пімняте, слізми промочене письмо, між тим коли Рифка, немов утомлена, важко дишучи знов упала на софу, закрила лице долонями і тяжко плакала.

Письмо було зі Львова, від купця, у котрого практикував Ґотліб. Герман муркотячи читав: „Високоповажаний Пане! Сам не знаю, від чого зачати і як розповісти про те, що тут у нас сталося. Ваш син Ґотліб уже три дні тому пропав, і всякі пошукування були даремні. Доперва нині рано удалося поліції найти його одіж, звиту до купи, в корчах на Пелчинській горі. Йогож самого досі ані сліду. Догадка була, чи не втопився в ставі, але досі не можна було дошукатися тіла. Приїзджайте як найшвидше, може удасться нам викрити, що з ним сталося. Зрештою, колиб дещо викрилося, заки ще ви дістанете се письмо, донесу телеґрафічно“.

Герман зирнув на дату письма: ще передучора! А телеґрами не було, — значить — ніщо! Він довгу хвилю стояв, мов остовпілий, сам не знаючи, що з ним діється. Рифчин голосний плач знов його протверезив.

— Видиш, видиш, — кричала вона, — до чого ти довів свою дитину! Втопився мій синочок, втопився мій Ґотліб!... І чому тебе замісць нього не заляла твоя проклята кипячка де в якій бориславській безодні!...

— Боже мій, — сказав Герман, — жінко, май же розум, хібаж я тому винен?

— Не ти винен? А хтож такий? Може я! Іди, людоїде, не говори нічого, не стій, їдь до Львова, може ще де як можна буде його виратувати, або хоч тіло віднайти!... Боже, Боже, за що ти мене таким чоловіком покарав, що свою власну дитину в гріб вігнав! Тай коби ще тих дітей у нього богато! А то одно, однісеньке було, тай того нема!... Ой-ой-ой, голово моя, розпукнися!...

— Та цить же, Рифко, — чень ще не так зле, як написано. Чуєш, що одну тільки одіж найшли! А одіж що? Одіж міг скинути...

— А скинув би ти з себе шкіру твою погану! Ти ще мені договорюєш, дорізуєш мене, нелюде!... О, я знаю, що тебе то мало обходить, що твого сина десь там у воді риби їдять! Тобі що! Але я! Моє серце крається, — моє серце чує, що все пропало, нема мого синочка золотого, нема, нема!...

Герман бачив, що з жінкою нічого й говорити, бо й так до ладу з нею не договоришся. Він кинувся чим борше наказати візникови, щоб збирався в дорогу, запрягав коні. Тоді до Дрогобича не було ще залізниці. Хотячи їхати до Львова, треба було возом їхати до Стрия, бо аж відтам ішла залізниця до Львова.

Проходячи через великий покій, Герман зирнув на бік і побачив Леона, котрий усе ще сидів на кріслі, мов на терню, чув розмову, переривану наглими вибухами плачу або хлипання, але все ще не знав, що таке сталося з його „сусідами“ і що воно значиться. Герман аж тепер пригадав собі Леона, про котрого за криком жінки та власним нещастям зовсім був позабув.

— А, коханий сусіде, — сказав він, зближаючись до Леона, — даруйте, але нещастя — — —

— Боже, що з вами сталося, — скрикнув Леон. — Ви бліді, як полотно, дрожите, — ваша жінка плаче, — що се таке?

— Ех, і не питайте, — сказав стиха Герман, — нещастя, мов грім з ясного неба, впало на наш дім, і то так несподівано, що я ще й досі не знаю, чи то все мені сниться, чи дійсна правда.

— Але кажіть же, — Боже мій, — і нема ніякої ради?...

— Яка на те рада! Хто воскресить мертвого!... Пропало, пропало моє щастя, моя надія!

— Мертвого?

— О, так! Мій син, мій Ґотліб — не жиє вже!

— Ґотліб! Що ви кажете! Чи се може бути?

— Пише зі Львова його принципал, що пропав десь. Кілька днів не можна було відшукати й найменшого сліду, аж вкінці поліція найшла його одіж в корчах на Пелчинській горі.

— А тіло?

— Ні, тіла не найдено.

— Ах, то може він ще жиє.

— Тяжко, коханий сусіде! Я й сам так думав зразу. Але далі, розваживши його характер і все... все... я втратив надію! Ні, не бачити вже мені його, не бачити!...

Аж тепер, коли Герман улекшив своє серце тим оповіданням, з його очей потекли сльози. Він хоч і знав, що його син був зопсутий і на-пів безумний, все таки знав також, що се його єдиний син, наслідник його маєтку. А ще саме нинішнього дня Леон вколисав був його серце такими солодкими надіями. Він починав уже думати, що хоч і сам Ґотліб не поправиться, то може гарна, розумна жінка, Фанні, зуміє бодай здержувати його примхи, взвичаїти його поволі до спокійного, розумного життя. А тепер нараз усе пирсло, мов булька на воді. Послідні ниточки вітцівської любови і сильні нитки самолюбства в його серці заболіли нараз — і він заплакав.

Леон кинувся потішати його.

— Ах, коханий сусіде, не плачте! — говорив він. — Я знаю напевно, що ваш Ґотліб живий, що ще будете мати з нього потіху. Лиш не дайтеся підточувати тузі. Твердости, відваги! Нам, людям сильним, капіталістам, стоячим на переді свого часу, треба все бути твердими і незрушними!

Герман хитав головою на ту бесіду.

— Що мені з того? — відказав він сумно. Пощо мені тепер сили, капіталу, коли нема кому ним користуватися. А я — за старий уже!...

— Ні, не тратьте надії, не тратьте надії! — вговорював Лєон. — Лиш швидко їдьте до Львова, — я вам ручу, що вам удасться його відшукати.

— О, коб то Бог дав, коб то Бог дав! — скрикнув Герман. — Правда ваша, — поїду, мушу віднайти його, живого чи вмерлого!

— Ні, не вмерлого, а живого, — підхопив Лєон. — І вже не лишайте його там, у того якогось купця, а привозіть сюди, всім нам на втіху, на радість! Так, коханий сусіде, так!...

В тій хвилі отворилися двері зі спальні і до покою війшла Рифка, ще заплакана і вся червона, мов грань. Її товсте, широке лице спалахнуло гнівом, коли побачила Лєона. І Лєон собіж почувся якось не в своїй тарілці, коли побачив Германиху, високу, товсту і грізну, як жива кара божа. Але криючи своє замішання, він в пересадній чемности підбіг до неї, вклонився, протягнув лице для вираження смутку і вже отворив уста, щоби заговорити, коли Германиха, згірдно оглянувши його від стіп до голови, коротко але голосно спитала:

— А ти чого тут хочеш, заволоко?

Лєон став ні в дві ні в три на таке привитання. Далі на його лиці появилася холодна, силувана усмішка, і ще раз кланяючись, він зачав:

— Справді, ласкава пані, дуже мені жаль, що я в таку невластиву пору — —

— Але я питаю, чого тут потребуєш? — крикнула Рифка і глянула на нього з таким гнівом і погордою, що Лєонови аж страшно зробилося, і він мимоволі мотнувся в зад.

— Алеж перепрошую, — сказав він, ще не тратячи відваги, — ми тут от з вашим мужом, а моїм дорогим товаришем укладали пляни, — ах, які хороші пляни, про нашу будущину, — і я вірю твердо, що Бог нам допоможе діждати ще їх здійснення!

— Вам? Бог допоможе? Людоїди якісь, дводушники! — воркотіла Рифка, а далі, немов біснувата, підоймила затиснуті кулаки в гору і кинулася на перепудженого Лєона.

— Не підеш ти мені з дому, душогубе! — кричала вона. — Ти ще смієш роздирати моє серце, говорити мені свої дурниці, коли мій син через вас і ваші прокляті гроші зі світа пропав!... Геть мені з хати! Геть! а як ще раз поважишся тут вказатися, то видру тобі ті безстидні, гадючі очі! Розумієш?...

Лєон зблід, скулився під градом тих слів і, не зводячи очей з грізної прояви, в задузь ступав ід дверям.

— Алеж жінко, Рифко, — вмішався Герман, — що тобі сталося? За що ображуєш нашого доброго сусіда? А чень воно ще все не так, чень наш Ґотліб жиє і все те, про що ми говорили, може сповнитися?

Герман надіявся тим потішити Рифку; показалося, що тільки дужче розлютив її на бідного Лєона.

— А хоч би й так було, — крикнула вона, — то я волю десять раз побачити його мертвим, ніж бачити отсього поганина своїм сватом! Ні, ніколи, доки я жию, — ніколи того не буде!

Оба мужчини стали хвилю, мов задеревілі, не знаючи, що сталося Рифці і відки взялася у неї така скажена злість на Лєона. А коли Рифка не переставала кричати, кидатися і прогонювати Лєона з свого дому, той — скулившися і натиснувши циліндер на голову, вилетів з негостинних покоїв на подвіря, на вулицю, і не обзираючись, дрожачи весь з несподіваного зрушення, пішов до міста.

— Боже, та жінка справді здуріла! — воркотів він. І вона мала бути свекрухою моєї Фанні? Таже вона, гадина сороката, заїла би її за один день! Щастя моє, що так сталося, що того... їх сина десь вирвало! Тьфу, — не хочу мати з ними ніякого діла!...

Так Леон воркотів і спльовував дорогою. Йому аж тепер стало розумно, чому инші богачі уникають Германа, не радо бувають в його домі і, крім торгових та грошевих, не мають з ним ніяких зносин. Але все таки прикро було Леонови, що так сталося; жаль йому було тих блискучих надій і плянів, котрими недавно й сам упивався. Та тількиж голова його плідна була на такі пляни, а коли розпався один, він не довго жалував за ним, але швидко хапався другого. І тепер він живо покинув недавні мрії і старався вжитися в ту думку, що „працювати“ йому на далі не у спілці з Германом, але самому без Германа, або й проти Германа. Проти! а! — думав він, — до того певно незадовго всилує мене й сам Герман, буде тепер старатися ще більше шкодити мені.

Леон і сам не знав, для чого се видалося йому конечним, щоби Герман тепер мусів ворогувати з ним. Він і сам перед собою не був би отверто признався до того, що перекидає на Германа свою думку, що в його серці закипає якась дика неприязнь до Германа за образу дізнану в його домі, за повалення його блискучих плянів. Леон і сам собі не признавався, що се він іменно рад був би тепер шкодити Германови, показати йому свою силу, „навчити його розуму“. Він не входив в причини, але вдумувався тільки в саму боротьбу, старався наперед представити собі її тисячні случайности, підходи, неудачі, щоби завчасу проти них забезпечитися, щоби Германови впоперек дороги навести як мога більше завад і некорисних обставин. І в міру того, як хід його ставав повільнійший, він чим раз глибше затоплювався в свої думки, чим раз тяжчі невдачі і втрати наводив на Германа, упокорював того товстенького, спокійного, мов муром обведеного богача, наводив на нього трівогу, аж вкінці — перед самим входом до дому — повалив його зовсім і враз з його скаженою жінкою вигнав з послідного закутка, з дому на бориславськім тракті.

— А, так вам треба! — шепнув він, немов радуючись їх розпуці, — щоб ти знала, чарівнице, як мені видрапувати очі!

В той сам час, коли Леон, затоплений в своїх мріях, радувався з цілковитого упадку дому Ґольдкремерів і забирався до обраховування користей, які спадуть на нього з тої великої побіди, Герман сам в кариті вихром імчав улицями Дрогобича на стрийський тракт. Він був іще зовсім блідий лицем, хвиля від хвилі почував якийсь холод за спиною і легку дрож в тілі, а в його голові мутилися і переверталися думки, мов вода на млиновім колесі. Нещастя впало на нього так несподівано, тай ще нещастя таке дивне та непрослідиме, що він вкінці порішив — не думати нічогісінько і ждати терпеливо, що з того всього вийде. Він постановив собі пробути кілька днів у Львові і ужити всіх можливих способів, щоби винайти сина і вияснити всю справу, чому і куди він пропав. За кілька днів він мусів їхати до Відня, куди його один торговий приятель телеґрамою зазвав для залагодження важного діла, звязаного з нафтовим промислом в Бориславі. Колиб отже в тих кількох днях не вдалося йому у Львові добитися свого, то він рішив лишити справу в руках поліції, а сам таки їхати до Відня. Правда, жінка не казала йому вертати без сина, живого, чи мертвого, — а про їзду до Відня в „нафтових“ ділах вона й чути не хотіла, — але що жінка розуміє! Абож то вона знає, що Герман хоч буде сам у Львові, а Ґотліба може й не відшукати, а гроші і без нього своє зроблять, коли ще можна що небудь зробити. А у Відні йому конче треба бути, там діло без нього не піде. Таке розумував Герман, котячись у кариті бистро гостинцем до Стрия. Хвиляста підгірська околиця пересувалася перед ним, не лишаючи в його душі ніякого сліду. Він ждав нетерпеливо, коли перед ним забіліються вежі Стрия; його нудили безконечні ряди беріз та рябин, посаджені по обох боках гостинця; він звільна почав успокоюватися, хитатися

від одної стінки карити до другої, а вкінці, прилягши лицем до подушки, заснув.

По виїзді Германа, Рифка кинулася знов на софу, хлипаючи та втираючи сльози, і скільки разів кинула очима на нещасне письмо зі Львова, тільки разів сльози наново починали плисти з її очей. Сльози лагодили її жаль, розливали всякі думки, вона давала уноситися їм, мов тихим хвилям, не думаючи, куди вони несуть її. Хлипаючи та обтираючи сльози, вона забулася зовсім, забувала навіть про Ґотліба, про лист, про своє горе і чула тільки пливучі, холодніючі сльози.

Де ділися ті часи, коли Рифка була бідною, робучою дівчиною? Де ділася тогочасна Рифка, проворна, працьовита, жартовлива і вдоволена тим, що мала? Ті часи і та Рифка згинули безслідно, затерлися навіть в замороченій памяти теперішньої Рифки!...

Двацять літ минуло, коли вона, здорова, крепка, робуча дівчина, одного хорошого вечера стрінулася случайно на вулиці з бідним либаком — Германом Ґольдкремером. Вони розговорилися, познайомилися. Герман тоді починав непевним ще кроком іти до богацтва; він мав зобовязання при доставі до цісарського депо, і вже близько було йому все втратити, бо не стало йому грошей, щоби довершити все, до чого був зобовязався. Почувши, що Рифка має зложених трохи грошей на віно, він сквапно оженився з нею, підратував тим віном своє діло і добився великих зисків. Щастя усміхнулося йому, і від тоді вже його не покидало. Богацтво плило до його рук, і чим більше нагромаджувалося, тим менші були втрати, тим певнійші зиски. Герман увесь віддався тій погоні за богацтвом; Рифка тепер стала для нього пятим колесом у возі; він рідко бував дома, а як коли й завернув, то уникав її чим далі то більше. І не дармо. Рифка змінилася за ті літа дуже, і змінилася не на користь собі, хоч певно без своєї вини. Можна сказати, що Германове богацтво заїло її, підточило її моральну

істоту. З роду сильна й здорова, вона потребувала руху, роботи, діла, котрим могла би занятися. Доки жила в бідности, доти такого діла їй не хибло. Вона служила у богатших Жидів, заробляла всяко, щоб продержати себе і свою тітку, єдину своячку, що їй осталася після холєри. Розуміється, що звичаєм убогих Жидів, вона не одержала ніякого, навіть звичайного, хайдерського образовання. Тяжке життя і праця, звичайно одностайна і механічна, розвинули її силу, її тіло, але зовсім не ткнули її думки. Вона виросла в круглій невідомости і темноті духовій, не мала навіть тої природної спосібности та „второпности“, яку звичайно стрічаємо у сільських дівчат. Тільки те, що було безпосередньо коло неї, то могла вона зрозуміти, тим могла занятися, — по за тим ніщо не розуміла. Такою взяв її Герман.

Любови між ними не було. Правда, зразу молода, здорова природа обоїх притягала одно до другого, — нерозвиті чуття і думки на разі й не бажали нічого більше крім простої, тілесної роскоші. Тай то цілими днями вони звичайно не видалися, — тим приємнійшою була за те стріча вечером. Їм уродилася тоді донька, котра однакож швидко вмерла, здається, через неосторожність самої матері в ночі. Тоді ще Ґольдкремери вважалися за бідних: Герман уганяв по цілих днях по місті або по околичних селах. Рифка господарила дома, варила, прала, рубала дрова, шила і мила, — одним словом, жила робітницею, так як і досі. І се була ще найщасливійша пора її життя за мужем. Перша дитина, також здорова і гарна дівчинка, дуже її тішила і також чимало причинювала їй роботи й заходів. Чим більше Рифка робила та запопадала, тим ставала здоровійшою та веселійшою. Правда, вона сама не знала, що се іменно з праці, і частенько жалувалася перед чоловіком, що не має ніколи й хвилі віддиху, що тратить здоровля, повторюючи більше звичайні бесіди других жінок, аніж говорячи з власного переконання і з власної потреби.

Нещастя хотіло, що ті її бажання аж надто швидко сповнилися. Герман розбогатів, закупив вигідний і обширний дім на бориславськім тракті, наняв прислугу, якої вимагала Рифка, — і їй зразу немов полекшало. Ходила по тих покоях, на котрі недавно ще несміло поглядала з улиці, — приглядалася образам, меблям, зеркалам та обоям, порядкувала в кухні, зазирала до спіжарні, але швидко пізнала, що все те її ходження і зазирання було непотрібне. Герман сам видавав слугам усе по рахунку і за найменшу недокладність грозив прогнанням зі служби, — тож при невеличкім господарстві, яке у них велося, не було що боятися окрадування слугами. Нанятий кухар розумівся на вариві далеко ліпше, ніж сама пані, а її ради та розпорядки принимав з чемною насмішкою. Переставляти меблі і перевішувати образи їй швидко навкучилося, — і от тепер то почалася нова, страшна доба її життя. Вона досі не знала, що таке нуда, — тепер нуда просякла її до кости. Вона то волочилася по широких покоях, мов заклята, то сиділа в кухні, балакаючи зі службою, то лежала цілими годинами на софі, то виходила на вулицю і вертала швидко до дому, не могучи найти собі ніякого заняття, ніякої роботи, нічого, що піддержувало би в якім небудь руху її нерви і мозок. Служба супроти неї була мовчалива, знаючи її дразливість за леда яке слово. В чужих домах вона бувала рідко, тай всюди обходилися з нею дуже холодно. Зрештою, всякі відвідини були для неї мукою. Серед нових кружків людей, в котрі так напруго ввело її богацтво мужа, вона чулася зовсім чужою, не вміла повернутися, не знала що говорити, не розуміла ані їх компліментів, ані їдких притиків, а своїми грубими дотепами та простими замітками будила тільки сміх. Швидко вона похопилася, що вона справді стається тільки посміховищем тих людей і перестала зовсім бувати в товариствах, перестала приймати у себе чужих людей, крім кількох старших жінок. Тай ті незадовго пооображувалися за її дразливість та наглі, непогамовані

вибухи і перестали бувати. Рифка осталася сама, мучилася і билася, мов звір лісовий, запертий у клітку, і ніяк не розуміла, що се їй такого сталося. Її нерозвита думка не могла ані дійти до причини того стану, ані найти з нього вихід, найти яку небудь діяльність, яке небудь заняття для своєї здорової, крепкої натури, що лишена без усякого діла, без усякого живійшого інтересу для життя, сама в собі зїдалась і попеліла, вибухала хіба надмірним, безумним гнівом за леда дрібною причиною. В міру того, як Рифка відвикала від праці, праця ставалася їй чим-раз ненависнійшою і тяжчою; вона не могла присилувати себе, щоби прочитати хоч одну книжку, хоч перед кількома літами тітка навчила була її трохи читати. Нуда застелювала все перед її очима сірою, непринадною опоною, і вона ставалася чим-раз самотнійша в світі, опадала чим раз глибше на дно тої пропасти, яку круг неї і під нею викопало богацтво її чоловіка, і котрої ані вона, ані її чоловік не вміли заповнити ні сердечною любовю, ні розумною духовою працею.

От в такій то порі вродився Рифці син — Ґотліб. Лікарі зразу не обіцювали йому життя. Дитина була хоровита, раз-нараз кричала та плакала, а слуги в кухні пошіптували собі, що се якесь „відмінчя“. Але Ґотліб не вмер, хоч і не ставався здоровійшим. За те матері його хоч на якийсь час світ розяснився. Вона цілими днями бігала, кричала, суятилася коло дитини, і почувалася нараз здоровійшою, менше дразливою. Нуда пропала. І рівнобіжно з тим своїм виздоровленням, вона тим сильнійше полюбила свого сина, чим той був слабший і докучливійший. Недіспані ночі, ненастанна грижа та захід коло нього, все це робило їй Ґотліба дорожчим, милійшим. З часом хлопчина трохи ніби одерз, одужав, але зразу вже видно було, що його духові спосібности будуть далено не блискучі. Він ледви в другім році йимився ходити, а ще в третім році життя лепотів, як шестимісячна дитина. За те на радість матері почав їсти

добре, немов через три перші роки дуже проголоднівся. Животик у нього все був повний і надутий, як бубон, а скоро тільки трохи зголоднів, зараз почав верещати на всю хату. Але чим більше підростав Ґотліб, тим поганші робилися його норови. Він кождому мусів докучити, все псував, що далося зіпсувати, і ходив по покоях, мов яка помана, визираючи тільки, де міг би чого причепитися. Мати любила його без памяти, тряслася над ним і у всім волила його волю. Її нерозвинута голова та довго придавлене чуття не могли вказати їй другої дороги для проявлення материнської любови; вона ніколи й не подумала про розумне виховання дитини, не дбала ні про що крім того, щоби сповнити кожде її бажання. Слуги боялися малого Ґотліба, як огню, бо він любив ні з сього ні з того причепитися і або роздерти одежину, похляпати, вдрапнути, вкусити, або коли сього не міг зробити, починав кричати що сили, на крик прибігала мама і бідна людина малася тоді ще гірше. Сварка і штовханці, то була ще найменша кара — а то лучалося, що служницю негайно проганяли зі служби. Герман знов не любив сина, вже хоч би тому, що і в ті рідкі дні, коли бував дома, через нього не мав ніколи спокою. Малий Ґотліб зразу боявся батька, але коли кілька разів мати за нього завзято стялася з вітцем і отець уступив, хлопець своїм дитячим нюхом прочув, що й тут йому воля, бо мати оборонить, і почав виступати проти вітця чим-раз смілійше. Се лютило Германа, але що жінка у всім потакувала синови і готова була дати собі й око виймити за нього, то він не міг на те ніщо порадити, і се ще підносило його неохоту і до жінки і до сина. Розлад в родині ще збільшився, коли прийшлося дати Ґотліба до школи. Розуміється, що кілька днів перед записом Рифка плакала над своїм сином, немов то його поведуть до різниці; вона розмовляла з ним, немов прощаючись на віки, розповідала йому, які то там острі люде ті професори і наперед уже грозила їм, коли котрий поважиться ткнути

її золотого синочка; вона наказувала йому, як скоро хто в школі чим небудь образить або покривдить його, щоб зараз пожалувався їй, а вона вже покаже професорам, як мають з ним обходитися. Одним словом, Ґотліб, не бувши ще в школі, мав до неї вже таку відразу, немов се якесь пекло, винайдене злими людьми навмисне на те, щоб мучити таких як він, „золотих синочків“.

За те Герман ударився в другий бік. Він пішов до ректора отців Василіян, котрі в Дрогобичі держали тоді одиноку головну школу, і просив його давати позір на Ґотліба, щоби вчився і привикав до порядку. Він розповів, що хлопець розпещений мамою і зіпсутий, і просив держати його остро, не щадити погроз, а навіть кари і не зважати на те, що може говорити і робити його жінка. Додав навіть, що колиб того було треба, він винайде для Ґотліба окрему кватиру поза домом, щоб усунути його з під шкідного впливу матері. Отець ректор немало здивувався такою бесідою Германа, але швидко й сам побачив, що Герман говорив правду. Ґотліб не тільки з роду був мало спосібний до науки, але його початкове домашнє виховання було таке погане, що отці-професори певно з ніким ще не мали тільки гризоти, що з ним. Що хвилі ученики, товариші Ґотліба, прибігали жалуватися на нього: сьому він роздер книжку, другому підбив око, третьому викинув вікном шапку в манастирський город. Коли хто в коритарях і в клясах робив найбільше крику і стуку, то певно Ґотліб. Коли хто підчас науки бурчав або стукотів під лавкою, то також він. Професори зразу не знали, що з ним діяти; вони день-у-день жалувалися ректорови, ректор писав до вітця, а отець відписав коротке слово: бийте. Від тоді посипалися на Ґотліба кари та буки, котрі хоч про око трохи ніби втишили, скрушили його круті норови, але довели його до скритости і завзятої злости і так до решти зіпсували його моральну істоту. Ледви в семи чи восьми літах Ґотліб скінчив чотироклясову нормальну школу, і прибитий

морально, нерозвинений духово, з безграничною відразою до науки і злістю до людей, а особливо до вітця, вступив в ґімназію. Але тут він в трьох роках не скінчив ще й другої кляси, коли поганий і темний случай з вітцем перервав на завсігди його шкільну науку.

Але хто знає, чи ті літа нещасливої шкільної науки не були тяжчі і нещасливійші для Рифки, ніж для самого Ґотліба. Раз те, що школа на більшу часть дня розлучувала її з сином і через те втручувала її наново в бездонну пропасть бездійства і нуди. А потім і те, що вічні жалі та плачі Ґотліба ще більше лютили і роздразнювали її. Зразу вона мов ранена львиця бігала день у-день до отців Василіян, нарікала на несправедливість і неспосібність учителів, кричала і кляла, аж поки ректор не наганьбив її і не заборонив приходити більше. Опісля задумала була упертися на тім, щоби відобрати Ґотліба від Василіян і дати до якої иншої школи, але швидко роздумала, що иншої школи в Дрогобичі не було, а давати Ґотліба до якого другого міста, між чужих людей, — про те вона й помислити не могла без страху. В тій безвихідній матні вона довгий час билася, мов риба в саку, і нераз цілими днями сиділа на софі, плачучи та думаючи, що ось може десь тепер у школі тягнуть її сина, сіпають, покладають на лавку, бють, — а тоді вона голосно проклинала і школу і науку і чоловіка-ката, котрий навмисне винайшов таку муку для сина і для неї. Ті вибухи чуття ставалися чим-далі, тим частійші, і довели її вкінці до ненависти проти усіх людей, до якогось непастанного роздразнення, готового в кождій хвилі вибухнути дикими прокляттями. Тепер уже Рифка й не подумала йти в товариство або чим небудь розривати свою нудь; вона мов заклята волочилася по домі, і ніхто з слуг без крайної потреби не смів показатися їй на очі. Той стан дійшов до крайности, коли Герман два роки тому нараз відвіз Ґотліба до Львова і дав до купця. Рифка зразу дуріла, рвала на собі волося, бігала по покоях і кричала за

сином, — пізнійше успокоїлася трохи і довгі місяці сиділа день-у-день мовчки, мов дикий звір у клітці. Самота і пустота круг неї і в ній самій стали ще страшнійші, — навіть чоловік боявся приступати до неї і старався цілими днями не бувати дома. І серед усьої тої тьми в серці Рифки горів лиш один огонь, — безумна, сказатиб — звіряча любов до Ґотліба. Тепер зависна доля наважилася видерти її і сю послідню опору, затерти в її серці і сей послідній знак чоловіцтва. Удар трафив Рифку страшенно, і що вона в тій хвилі не зійшла з розуму, се було лиш для того, що не могла дати віри свому нещастю.

По виїзді Германа вона так і застила на своїй софі. Ніякі думки не ворушилися в її голові, тільки сльози плили. Весь світ щез для неї, світло померкло, люде вимерли, — вона чула тільки скимячий, ненастанний біль у серці.

Нараз вона зірвалася і задрожала цілим тілом. Що се такого? Що за шум, за стук, за говір долетів до неї? Вона заперла в собі дух і прислухувалася. Говір при вході. Голос служниці, котра немов свариться з кимсь, не пускає до покою. Другий голос, різкий і гнівний, стук, немов поваленого на землі чоловіка, тріск дверми, тупіт кроків по покоях, близче, чим-раз близче...

— Ах, се він, се мій син, се мій Ґотліб! — скрикнула Рифка і кинулася ід дверям, на зустріч. В тій хвилі отворилися двері, пхнуті сильною рукою, і перед нею став — зачорнений, в пошарпаних чорних шматах вуглярчук.

Рифка мимоволі скрикнула і пруднулася в зад. Вуглярчук глядів на неї гнівними, великими очима, з котрих блискала лютість і ненависть.

— А що, пізнаєш мене? — проговорив він різко, і в тій хвилі Рифка мов безумна кинулася до нього, почала стискати і цілувати його лице, очі, руки, плачучи і сміючися.

— Так, се таки ти? То я не помилилася! Боже, ти

жиєш, ти здоров, а я вже мало не вмерла! Синочку мій! Коханий мій, — ти живий, живий!...

Викрикам не було кінця. Рифка потягла вуглярчука на софу і не випускала з обнять, поки він сам не вирвався. Поперед всього, чуючи кроки надходячої служниці, він замкнув двері, і обертаючися до матері, сказав:

— Накажи тій проклятій малпі, нехай собі йде до чорта, бо їй розібю її пустий череп, як мені зараз відси не вступиться.

Рифка, послушна синови, наказала крізь замкнені двері служниці, щоб ішла до кухні і не виходила, аж її закличе, а опісля почала знов обнимати і пестити сина, не зводячи й на хвилю очей з його надутого, замурзаного лиця.

— Мій синочку, — почала вона, — що се з тобою? Що ти зробив?

І вона почала обзирати його з виразом безконечного жалю, немов ся вбога одіж була смертельною раною на його тілі.

— Ага, а ви думали, що я так і до смерти буду терпіти у того проклятого купця! — крикнув Ґотліб, тупаючи зі злости ногами і вириваючися з обнять матері. — Ви гадали, що я не посмію мати свою волю! Га!

— Алеж, золото моє, хто так гадав! — скрикнула Рифка. — То хіба той нелюд, твій отець так гадав!

— А ти ні?

— Я? Господи! Синочку, я крови своєї не жалувала би для тебе. Кільки я наговорилася йому...

— А він куди поїхав? — перервав їй Ґотліб.

— Та до Львова, шукати за тобою.

— А, так, — сказав Ґотліб з усміхом вдоволення, — то нехай же собі шукає!

— Але як же ти прибув сюди, любчику?

— Як? Не видиш? З вуглярами, що вертали зі Львова.

— Бідна моя дитиночко! — скрикнула Рифка, — тай ти з ними їхав цілу дорогу! То ти мусів назнатися біди, Господи! Але швидко, скинь те паскудство з себе; я кажу принести води, обмийся, переберися!... Я вже тебе не пущу, не позволю, щоби той нелюд віз тебе назад, — ні нікуди! Скидай, любчику, ту нечисть, скидай, — я зараз піду найти для тебе чисте шматя. А ти голоден, правда?... Почекай, я закличу служницю...

І вона встала, щоб задзвонити. Але Ґотліб силоміць затримав її.

— Дай спокій, не треба, — сказав він коротко.

— Але чомуж, синочку? Та чень же так не будеш...

— Ага, ти гадала, сказав Ґотліб, стаючи перед нею, — що я на те тільки вирвався зі Львова в тих лахах, на те тільки плівся з вуглярами пятнацять миль, щоби скоро сюди, знов датися вам в руки, датися заперти в яку там клітку, та ще на додаток слухати ваш крик та ваші науки? О, не буде того!

— Алеж синку, — скрикнула блідіючи і дрожачи з тривоги Рифка, — щож ти хочеш робити? Не бійся, тут дома я за тебе стою, ніхто тобі нічого не вдіє!

— Не потребую твого стояння, — я собі сам за себе постою!

— Але щож ти будеш діяти?

— Буду собі жити, як сам захочу, без вашої опіки!

— Господи, та же я не бороню тобі й дома жити, як сам хочеш!

— Ага, не бороніш! А нехай но лиш де вийду, забавлюся, зараз питання, плачі, чорт знає що!... Не потребую того. А ще як він приїде, — о, то я виграв би!

Рифку щось немов за серце стисло на ті слова. Вона чула, що син не любить її, не терпить її пестощів, і те почуття навело на неї страх, немов в тій хвилі тратила сина другий раз, і вже на завсігди. Вона недвижно сиділа на софі, не зводячи з нього очей, але не могла й слова сказати.

— Дай мені грошей, — я собі потрафлю сам жити на свою руку, — сказав Ґотліб, не зважаючи на її чуття.

— Але деж ти підеш?

— Тобі нічого до того. Я знаю, що ти зараз сказала би йому, скоро приїде, а він казав би мене жандармами привести.

— Алеж Богом кленуся, що не скажу!

— Ну, то й я тобі не скажу. На що маєш знати. Давай гроші!

Рифка встала і отворила бюрко, але грошей у неї не було ніколи богато. В бюрку найшла тільки 50 ринських і подала їх мовчки Ґотлібови.

— Та що тото! — сказав він, обертаючи в руках банкнот. — Жебракови якому даєш, чи що?

— Більше не маю, синочку, — подивися сам.

Він зазирнув до бюрка, перерив в нім усе, а не найшовши більше грошей, сказав: — Ну, нехай і так. За кілька днів вистарайся більше.

— То прийдеш? — спитала мати радісно.

— Буду видіти. Як його не буде, то прийду, а ні, то пришлю кого. Як покаже від мене знак, то дай йому гроші в запечатаній пачці. Але памятай собі — і тут Ґотліб грізно зніс перед нею кулаки — нікому про мене не кажи ані слова!

— Нікому?

— Нікому! І то тобі наказую! Ані йому, ані слугам, нікому! Нехай ніхто в Дрогобичі не знає про мене. Хочу, щоби мені ніхто не докучав. А як скажеш кому, то памятай собі!

— Алеж синочку, — тебе тут виділа служниця.

— Та малпа? Скажи, що післанець від кого, або що! Кажи, що хочеш, лиш про мене ані слова. А як би він дізнався, що я живий і тут приходжу, або як би хто слідив мене або що, то памятай собі, такого вам нароблю лиха, що і не спамятаєтеся. Хочу жити собі на свою руку, тай годі!

— Боже мій! — скрикнула Рифка, заламуючи руки, — докиж так будеш жити?

— Доки мені схочеться!

І з тими словами Ґотліб підійшов до вікна, отворив його, немов хотячи поглянути в сад, і в одній хвилі скочив вікном на двір. Рифка зірвалася, скрикнула, підбігла до вікна, але Ґотліба вже й сліду не було. Тільки високі лопухи в саді шелевіли, немов щось тихо між собою шепочучи.

В тій хвилі вбігла служниця, бліда і залякана, до покою обіч спальні і почала кричати: — Пані, пані!

Рифка живо отямилася і отворила двері.

— Пані, що вам такого? Ви кричали, кликали мене?

— Я? Тебе? Коли? — питала Рифка, почервонівши, мов грань.

— Та тепер. Мені здавалося, що пані кричали.

— То в твоїй дурній голові кричало, малпо якась! Марш до кухні! Чи я тобі не казала аж тоді приходити, коли тебе закличу?

— Але мені здавалося, що мене пані кличуть? — несміло закинула служниця.

— Марш до кухні, коли тобі кажу, — крикнула Рифка, — і нехай тобі на другий раз не здається нічого, розумієш!...

III.

Минуло вже три неділі від закладин. Леонів дім швидко здвигався до гори: підвалини були вже положені і фронтова стіна з тесаного каміння зносилася вже на локоть понад землею. Будівничий наглядав за роботою, а в перших днях і сам Леон цілими днями тут просиджував, нипаючи в кождий кут і всіх понукуючи до поспіху. Але се не довго трівало. Якесь нагле діло покликало Леона до Відня, а хоч без нього робота й не йшла повіль-

нійше, то прецінь робітники якось лекше відітхнули, не видячи над собою тої вічної змори.

Одного рана, ще перед шестою годиною, кілька робітників сиділо на делинах та камінню, ждучи, аж закалатають до роботи. Вони гуторили про се і про те, поки инші робітники сходилися. Ось прийшов і будівничий, оглянувся довкола і остро крикнув.

— А що, всі ви тут?

— Всі, — відповів мулярський майстер.

— Зачинати роботу!

Один робітник закалатав. Зворухнулося усе на площі. Мулярі плювали в руки і брали опісля оскарби, кельні та молотки; хлопці та дівчата, наняті до ношення цегли, стогнучи згинали плечі і накладали на себе деревляний прилад до ношення цегли, втикаючи два довгі кілки по обох боках шиї, немов у ярмо; теслі помахували блискучими топорами; трачі лізли на кобильниці; велика машина людської робучої сили зі скрипом, стогнанням та зітханням почала входити в рух.

Нараз улицею від ринку надійшов ще один робітник, скулений, нужденний, схорований і завернув на площу будови.

— Дай, Боже, добрий день! — сказав він слабим голосом, стаючи поблизу майстра. Обіздрівся майстер, поглянули й другі мулярі.

— То ти, Бенедю? Ну, щож ти, здоров уже?

— Та ніби здоров, — відказав Бенедьо. — Нема коли слабувати; видите, мати стара, слаба, — не їй мене заходити!

— Ну, а зможеш же ти робити, чоловіче? — спитав майстер. — Таже ти виглядаєш, як який небіщик, — куди тобі до роботи!

— Га, що діяти, — відповів Бенедьо, — що зможу, — то буду робити. А трохи розмахаюся, то чень і сам поправлюся та окріпну. А місце чень тут буде для мене?

— Та воно би то... як же, бути буде, рук треба як найбільше, бо пан квапить з будуванням. Піди та замельдуйся будівничому, тай ставай до роботи.

Бенедьо положив свій мішок з хлібом та мулярським знаряддям на бік, і пішов шукати будівничого, щоб йому оповістися, що прийшов на роботу.

Пан будівничий якраз лаяв якогось теслю за те, що не гладко обтісував платву, коли Бенедьо підійшов д' нему, з капелюхом в руці.

— А ти що, чому не робиш, а волочишся? — гримнув будівничий на Бенедя, не пізнавши його зразу і думаючи, що се котрийсь із щоденних мулярів прийшов до нього з якою просьбою.

— Та я хочу стати, лиш прийшов панови будівничому оповістися, що я вже подужав і вийшов на роботу. Тай просив би визначити мені, де маю ставати.

— Подужав? А, то ти нині перший раз?

— Ні, прошу пана будівничого, — я вже тут був на роботі, тільки що при закладинах мене підойма скалічила.

— А, то ти? — скрикнув будівничий. — То ти тоді наробив нам біди, а тепер ще сюди лізеш?

— Та якої біди, прошу пана будівничого?

— Мовчи, дурню, коли я говорю! Ти впився, не вступився на час, а мені ганьба! Скоро що, зараз усі до будівничого: він винен, не дбає за людське життя, не вміє камінь спустити! Ні, досить уже того, — я таких робітників не потребую більше!

— Я впився? — скрикнув здивований Бенедьо. — Пане будівничий, я ще від коли жию, не був пяний... Хто вам то сказав?

— О, так, тобі лиш повір, то ти готов присягатися, що й не знаєш, як виглядає горівка. Ні, пуста твоя робота, — присягайся, як хоч, я тебе на роботу не прийму!

— Алеж пане будівничий, — майте Бога в серці! Що я вам винен? Я тут своє здоровля втратив, ледви трохи

видужав, — а як ви мене тепер наженете, то де я собі зароблю, хто мене прийме!

— А нехай тебе приймає, хто хоче, — мене то що обходить! Мені прецінь вільно приймати або не приймати на роботу кого мені подобається!

— Алеж бо я тут вже принятий, а що мене не було три тижні, то прецінь не моя вина. Я вже не кажу ніщо про те, що я болю витерпів, ані не жадаю ніщо за той час, хоч певно, що як би мені добрі люде не були допомогли, то був би враз із матірю загиб з голоду, — ну, але тепер чень же мені належиться тут робота!

— Га, га, га! Належиться! Адіть, як він собі виміркував! А чи ти знаєш, дурний мудю, що ти тут кождий день, кожду годину на моїй ласці робиш? Як я не схочу, тай тебе нема, — нажену тебе, тай іди тоді процесуй мене!

На таку мову Бенедьо не найшов уже ніякої відповіди. Він понурив голову і мовчав, але слова будівничого глибоко запали йому в душу. Правда, він і досі чував нераз такі слова, але ніколи досі вони так не вразили його, ніколи не визвали в його душі такого голосного почуття несправедливости та притиску. — „Не вжеж се правда?“ думалось йому. „Не вжеж робітник завсігди робить на його ласці? А коли робітник сяк-так жиє, то, значиться, також тільки з його ласки? А з чиєїж ласки мене скалічила підойма? А коли він раз-у-раз такий ласкавий на робітника, то чияж ласка вигоняє мене з зарібку на голодну смерть? Та ні, щось воно, бачу, не так! Чи будівничий держав мене досі при життю, про те я не знаю, але те знаю, що з його ласки я скалічений, слабий і без роботи!“

— Ну що, перервав його гадки будівничий, — чогож ти стоїш? Забирайся відси!

— Та я панови тут місця не застою, — заберуся. Лиш усе таки мені здається, що то не так повинно бути, як пан кажуть.

— Що, що? Ти мені хочеш науку давати? Ну добре, ну кажи, як повинно бути?

— Ви, пане, повинні знати, що й ви так само слуга, як я, що коли би вас не наймили до роботи, так як мене, то й ви би мерли з голоду так як і я!

— Ха, ха, ха! Ти певно, на берлозі лежачи, такого розуму набрався! Ну, ну, говори далі, як ще повинно бути?

Будівничий стояв перед Бенедьом, узявся під боки і сміявся, але його здорове лице, червоне як бурак, показувало, що злість у ньому кипіла і в кождій хвилі готова була вибухнути з поза силуваного сміху. Але Бенедьо не зважав ані на його сміх, ані на його злість. Почуття дізнаної кривди додало йому смілости.

— А так іще повинно бути, — сказав він твердо, — щоби ви, пане будівничий, не збиткувалися над бідним робітником і не дорікали йому берлогом, бо ще хто знає, що й вас може чекати.

І за тим, не чекаючи на відповідь будівничого, Бенедьо відвернувся від нього, взяв свій мішок, сказав иншим робітникам: „бувайте здорові, браття“ — і вийшов з площі на вулицю.

А тепер куди? Бідний Бенедьо всю надію покладав на ту роботу. Він знав, що такого слабого деинде не приймуть. А тепер, коли й ся послідня надія розвіялася, він став на вулиці мов прибитий, не знаючи, куди повернутися. До дому йти? Там стара мати чекає на його заробок. Іти шукати роботи? Але де? Ні відки не видно було надії. Коли в тім прийшло йому на гадку удатися до вищого пана, ніж будівничий, до самого Лєона, і просити його, щоби приняв на роботу.

Коли він все те роздумував, стоячи на вулиці перед площею, де будувався дім, надбіг післанець, котрий голосно закликав, щоби пан будівничий ішов до пана. Будівничий здивувався і запитав, чи пан уже приїхав з Відня?

— Приїхав учора в ночі і просить, щоби пан швиденько прийшли до нього.

Будівничий, а за ним Бенедьо, пішли до Лєона. Той ходив по подвірю, а побачивши підходячих, пішов супроти них.

— Маю зпаном невеличке дільце, — сказав він, привитавши будівничого, по чім, звернувшися до Бенедя, спитав:

— А ти за чим?

— Та я, прошу пана, хотів би стати на роботу, — сказав Бенедьо.

— То не до мене належить, — проси пана будівничого.

— Я вже просив, але пан будівничий не хочуть...

— Розуміється, що не хочу, — вмішався будівничий. — То той сам, сказав він звертаючись до Лєона, — котрий при закладинах був скалічений через своє недбальство. Що мені з такого робітника! Тай зрештою, він тепер слабий, а я робітників маю досить.

— Ага, то той сам! нагадав собі Лєон. — Гм, воноб то випадало щось для нього зробити, будь що будь. — І додав, звертаючись до Бенедя: Ну, ну, якось то буде, зажди тут, поки тебе не закличу. От тут сядь на ґанок тай посидь.

Довго вони оба бесідували. Бенедьо за той час сидів на ґанку і грівся на сонці.

Аж ось по якімсь часі вийшов будівничий, якийсь трохи кислий і, не звертаючи уваги на Бенедя, пішов. По кількох хвилях вийшов і Лєон.

— Ти потребуєш роботи? — спитав він Бенедя.

— Та певно, прошу пана, чоловік з роботи жиє, то робота для нього то само, що життя.

— Та бо видиш, будівничий не хоче тебе мати тут в Дрогобичі. Але ти не журися, — я зачинаю зараз будувати в Бориславі новий млин паровий, то вже там будеш мати роботи досить.

— В Бориславі?... Млин паровий?... зачудувався Бенедьо, а далі змовчав, не сміючи вдаватися з таким паном в розмову.

— Ну, щож тобі так дивно? — спитав усміхаючись Леон. — Млин то млин, тобі муляреви все одно.

— Та я то вже й сам собі гадаю, що панська річ — розказувати, а наша річ — робити. — Млин, то й млин.

— Тільки то, видиш, я хотів би, щоби будинок був немудрий, так собі, в дві цегли, без поверха, тільки в шир трохи. То не буде такий звичайний паровий млин, як усе будують. Я найшов такого чоловіка, що те все вигадав і плян зробив, і сам буде вести роботу. Ну, видиш, будівничий дуже носом крутив, як увидів той плян. А ти розумієшся на тім, як що треба робити по пляну?

— Та чому би ні? Як чоловік має під рукою рисунок і міру, то не велика штука.

— Так, так, авжеж, що не велика штука, — сказав Леон. Отож видиш, я не все зможу надзирати за тим, що там робиться в Бориславі, а будівничий так тут зі мною сперечався, що готов мені наробити якої саламахи і поставити не так, як у пляні нарисовано. То я вже буду просити тебе, скоро що не так, дати мені знати.

Бенедьо стояв і дивувався на цілу ту бесіду, що се за млин такий, що будівничий на нього носом крутить і що пан боїться, щоби часом не зробив не так, як у пляні стоїть? І відки приходить Леон звертатися до нього, щоб надзирав над будівничим? Бенедьо на все те не міг найти в своїй голові відповіди, і стояв перед Леоном, немов вагуючись.

— Не бійся, — будь тільки щирий для мене в тім ділі, то певно не пожалуєш того. Доки буде будування в Бориславі, доти будеш там і то з платою не помічника, а цілого муляря. А потому — побачимо.

Бенедьо ще дужче здивувався. Відки нараз така щедрість у Леона? А в тім, хто його знає, думалось йому

далі, може йому й на правду так до потреби приходиться, ну, то він і платить. Тай хібаж се для нього велика річ? А для бідного мулярського помічника все таки добродійство велике. Так роздумавши Бенедьо, рішився пристати на Леонову умову, ще й подякував йому за ласку.

— Ну, ну, не дякуй, — відповів Леон, — я не подяки від тебе потребую, а вірної услуги, як будеш добре справуватися, то я тебе певно не забуду. А тепер іди і вибирайся як найборше до Борислава, щоби ти зараз завтра міг ставитися на місці, за Бориславом, над рікою.

І з тими словами Леон дав Бенедьови кілька ринських завдатку і пішов до свого покою. Бенедьо не сподівався на нині такого гарного для себе здобутку. Втішний вернув він до дому і розказав своїй старій матері про все, що йому нині приключилося.

— Що діяти, мамко? — кінчив він своє оповідання. — Треба брати роботу там, де дають. Піду до Борислава.

— Та я тобі, синку, й не відраджую, — а тільки вважай, щоби ти усе по правді жив і до недоброго ніколи руки не подав. Бо то з тим млином видається мені щось не так. Бог його там знає, що собі той жидюга загадав, — а ти дбай за свою душу.

— І мені самому якось воно видалося не так, як він говорив. А вже зовсім мені те не сподобалося, що мені каже надзирати за будівничим. Правда й те, що будівничий циган та шахрай, — але відки я, простий робітник, приходжу до того, щоби надзирати за паном?... Ну, а коли би щось і направду побачив неладного, то й без його платні сказав би йому все. Будемо видіти, що буде.

Але коли Бенедьо зовсім уже зібрався в дорогу і став прощатися з матірю, то стара мати ні з сього, ні з того почала плакати і, обнявши сина, довго не хотіла його пустити від себе.

— Але годіж бо, мамко, годі, — незадовго побачимося! — втішав її Бенедьо.

Ой так, так, — добре тобі говорити! — відповіла мати плачучи. — Хібаж ти не видиш, яка я стара? Мені леда день-година, тай жити годі. А як так виджу, що ти йдеш геть від мене, то мені здається, що вже тебе ніколи не побачу.

— А нехай Бог боронить! Мамко, що ви говорите!...

— То говорю, що мені серце каже. І так мені здається, що ти, синку, йдеш до того Борислава, як у яку западню, і що ліпше було би, як би ти відніс Жидови той завдаток і остався тут.

— Алеж мамко моя, на чім тут оставатися, коли роботи нема? Яж вам кажу, що як скоро повидів би я щось недоброго, то нехай мене Жид і цілого озолотить, я йому й години довше при роботі не буду.

— Га, то йди, коли така твоя воля, — я тобі не бороню, і нехай тебе Господь благословить!

І стара мати зі слізми випровадила свого сина в дорогу до Борислава, а коли вернулася опісля в свою цюпку і побачила себе сама, вона довго-довго стояла з заломаними руками, а далі заридала:

— Синочку мій! Нехай тебе Бог благословить на добрій дорозі! Я вже певно не ввиджуся з тобою!

Була неділя, коли Бенедьо вибрався в дорогу. В церкві святої Трійці, попри котру переходив, дяки гриміли хвалу божу. А напроти церкви, на нужденнім дрогобицькім бруку, попід муром сиділи купами ріпники в просяклих нафтою сорочках та подертих кафтанах, ждучи, аж скінчиться хвала божа, щоб опісля рушити до Борислава. Деякі хрестилися та шептали „оченаші“, другі дрімали на сонічній спеці, инші знов держали в руках десятикрейцарові хлібенята і цибулю і їли, кусаючи з цілого некраяного хліба. Бенедьо не задержувався коло церкви, не дожидався кінця хвали божої. Бо хоч до Борислава з Дрогобича й не так то далеко — усього милька невеличка — і хоч роботи шукати йому не було треба так, як більшій части отих ріпників, то

йому наговорили, що в Бориславі дуже тяжко найти помешкання, а йому хотілося жити десь поблизько „фабрики“, при котрій мав робити; він по нещаснім ударі при закладинах чувся дуже слабий в ногах і знав, що по бориславськім непросихаючім болоті далеко ходити не зможе. Тому то Бенедьо спішив до Борислава, щоби винайти собі хату, поки ще наплине богато робучого люду та позаймає всі закамарки. Але йому треба було наймати хату на довший час, хоч на місяць; найти таку хату було труднійше, бо в Бориславі найбільша часть усяких нор наймається перепливаючому людови на одну ніч, — се й найліпше виплачується Жидам.

Але не мало здивувався Бенедьо, коли вийшовши за місто побачив, що як далеко тяглася дорога, всюди по ній мріли купки ріпників, звільна поступаючи серед туманів пороху. Ті не ждали кінця хвали божої, а спішать, щоби залучити деяку роботу. Хліб видко у кождого в брудній полотняній торбі; у деяких з торби висувалися зелені пера молодої цибулі. Бенедьо зразу обминав ті купки і йшов сам. Але далі йому зробилося нудно і прикро йти самому. Сонце жарило запеклу вже й попукану землю. Хоч уже незадовго май кінчився, то збіжя на полі ще нічим того не показувало. Вівси, ледви зійшовши, завяли без дощу і покулилися при землі. Озиме жито піднялося трохи від землі, але очевидячки заклякало на пні і не колосилося, хоч саме на те була пора. Ярина ніяка ані бульба ще й не сходила: зашкарлупіла і висушена сонцем на кілька цалів в глиб земля не давала посадженому насінню ніякої вогкости. Сум збирав, коли було глянути на поле. Лиш одна кропива та гірчиця, підхопившися завчасу і пустивши глибше в землю свій веретенистий корінь, буяли та розросталися. А сонце все пекло і жарило; хмари, мов дрочачись з бідними рільниками, все над вечір збиралися на небі, а опісля — не пустивши і краплі дощу, розпливалися проти ночі. По селах, через котрі проходили ріпники, стрі-

чалися люде самі сумні та чорні мов земля. Не чути було звичайних недільних сміхів та жартів по вигонах. Старші ґазди гляділи то на поле, то на небо, мов з яким докором, а опісля безрадно в розпуці опускали руки. А Бенедьо, весь облитий потом і присілий порохом, також з важкими думами в серці, минав ті бідні села, примираючі тепер з голоду на переднівку і ждучі ще страшнійшого переднівку на будуще.

— Обернися, Господи, ласкою своєю на мир християнський! — долітали до Бенедя важкі молитви селян майже з кождого обійстя. А небо гляділо на них аж полове, сонне пекло, мов наняте, а хмари, худі, біляві та прозірчасті, ліниво волоклися з заходу.

Прикро і нудно зробилося Бенедьови йти самому серед тої мізерії. Він прилучився до одної громадки ріпників.

— А куди Бог провадить? — питали вони Бенедя по звичайних привитаннях.

— Туди, куди й вас, — відповів Бенедьо.

— Ну, але ви не до ям?

— Та ні, я муляр.

— То може де буде що нового муруватися?

— А так, — я вже наймлений. Тут ось той... Гаммершляґ буде мурувати новий... Бенедьо запнявся. Він не вірив в Леонів паровий млин і вперед, але тепер, бесідуючи з ріпниками, почув мимоволі, що сказав би велику нісенітницю, колиб їм повів про паровий млин.

— ...нову нафтарню, — докінчив він.

— Ну, то Богу дякувати, що буде хоч трохи якої нової роботи, — сказав один ріпник. — Чень і чоловік там деяк притулиться.

— Або що, при ямах нема роботи? — спитав Бенедьо.

— Ей, чому не було би, — відповів ріпник і махнув рукою. — Та що нам з того, коли платять так, що й вижити годі. Адіть, що народу йде, — але того, що тут видите, то де, хіба яка сота часть! Переднівок тяжкий, а ще

й тепер, адіть, кара божа! Май, а пече так, як в жнива, дощу нема, — гадаєте, що не буде голод?... Ну, то деж нарід дінеться? Хто ще трохи чує в собі сили, то пхається сюди, щоби щось заробити. Ну, а для Жидів се празник. Робітника прибуло, зараз плати уривають. Достотно: роби за тільки, а не схочеш ти, зараз десять на твоє місце чекає. Тай гадаєте, що не чекає? Там як вийдете рано на вулицю, як поглянете — що трави-зілля, тільки народу за роботою. То з половину понаймають, а решта або вертає до дому голіруч, або отак переваляється день між Жидами: води принесе, дров врубає або що, аби кусник хліба або ложку страви дістати. Тай така біда в нашім Бориславі!

Всі ріпники, що йшли при купі, розгомонілися. Оповідання їх товариша про бориславську біду, діткнуло всіх боляче. Кождий найшов щось докинути, і перед Бенедьом нараз стала страшна картина людської нужди і притиску. Він віддавна привик був слухати, що в Бориславі робота небезпечна, але за те платиться дуже добре. Правда, нужденний вид ріпників, що що неділі сотками сиділи коло святої Трійці, казав йому догадуватися, що воно щось трохи не так з тим добрим зарібком, але ніколи він не мав нагоди докладно про те вивідатися. Аж тепер нараз оповідання ріпників розкрило перед ним всю правду. Страшне, безвідрадне положення такої величезної купи народа вдарило його так сильно, що він ішов мов оглушений і ні про що инше не міг і подумати. „Чиж се правда? Чи се може бути?“ запитував він сам себе. Правда, і він бачив біду на своїм віку, і він зазнав нужди та голоду, притиску, самоволі та безроботиці. Але все таки до такої ступені опущення й пониження, про яке розказували ріпники, в місті ніякий ремісник не доходив. Ріпники розказували страшні події голодової смерти, самовбийства, грабунків. З їх оповідань Бенедьо побачив і те непривичне для нього діло, що в нужді одного робітника другі зовсім не туралися до нього, не підпомагали йому, а лишали на волю божу. Ріпники і про

те розказували, як їх хорі товариші умирали опущені і розточені червами, як нераз аж по кількох днях найдено умершого без людської помочі ріпника в якім небудь відлюднім закамарку. Ті оповідання страшно вразили Бенедя. Він зріс і виховався в місті. Його батько був таким же мулярським помічником, як і він, — тож Бенедьо від маленьку вжився і вбувся в відвічні перекази міських ремісників, з їх хоч лихо уладженим цеховим порядком, з їх хоч слабеньким намаганням до взаїмної помочі, до тіснійшого звязку всіх працюючих в однім ремеслі. Правда, за Бенедьових часів цехова встанова між дрогобицькими мулярями зовсім уже близька була оконечного впадку. Майстри ще давнійше розікрали були цехову касу, на котру складалися здавна порівно і майстри й челядники, а котрою без ніякого нагляду ані обрахунку завідували майстри самі. Не було за що удержувати „господи“, т. є. гостинниці, в котрій в означені дні сходилася би цехова рада і де вписувався би кождий потребуючий роботи челядник, а також і майстер, де отже був би немов ринок для найму челядників. Майстри перестали турбуватися цеховими ділами, а тільки удержували ще докладно чергу, коли котрий при врочистім обході мав нести стару цехову хоругов. Але замісць того старого і передрухнілого звязку почав за Бенедьових часів проявлятися між дрогобицькими мулярями новий звязок, хоч ще й невиразно та хвилево. На випадок слабости котрого челядника або помічника збирали инші челядники, помічники та деякі біднійші майстри добровільні складки і давали хорому або його родині запомогу тижнево через весь час його слабости. Так само давали вони запомогу, хоч і меншу, для такого, котрий часом оставав без роботи, а рівночасно старалися розпитати і нараяти йому чи то роботу в своїм ремеслі, чи яке небудь инше заняття. Правда, слабі се були початки взаїмности, але вони удержувалися і міцніли. З часом дійшло до того, що в разі потреби не деякі, а всі вже челядники платили пра-

вильно складки, між тим коли давнійше ані про таку загальність, ані про правильне плачення не було й бесіди.

В таких міських ремісницьких переказах зріс Бенедьо. Вибувши термін і ставши челядником, а далі мулярським помічником, він дуже живо займався новим повстаючим завязком робітницької спільности і взаїмности. Бідний і ще й слабовитий, він живо, як ніхто другий, почував потребу такої спільности та взаїмности, і від самого початку свого челядництва не перестав намовляти та заохочувати своїх товаришів, щоби в разі потреби правильно платили те, що зобовяжуться платити, щоби обіцювали те тільки, що зможуть додержати і раз обіцяного додержували свято, так щоби на слові робітника можна було полягати, як на певній поруці. Все те були речі хоч для наших людей на словах не нові, але на ділі у нас дуже слабо практиковані, вимагаючі такого вишколення власної волі і власних забагів, що Бенедьо ще з кількома запопадливійшими челядниками, котрі сю справу взяли собі дуже до серця, довгі літа мали досить праці, поки привчили людей до більшої точности та видержки.

Все те робилося між дрогобицькими мулярями, так сказати, на помацки. Вони не зносилися з ніякими робітниками з більших міст, хіба з мулярями зі Стрия та Самбора, так само ні в чім несвідущими, як і вони. Вони не знали ніщо про великий зріст робітницької спільности та взаїмности в других краях, не знали про те, як робітники стають до купи та орґанізуються до великої боротьби з богатирством та всякою народньою кривдою, до боротьби за свій заробок, за обезпечення своїх жінок і дітей, своєї старости і своїх вдів та сиріт. Не знали дрогобицькі мулярі й про великий зріст робітницької думки на заході Европи, ані про змагання робітників усіх країв до її здійснення. Всього того вони не знали, а прецінь однакові обставини, однакова хвиля часу зробила те, що та сама думка, те саме змагання почало неясно проявлятися й між ними.

Бенедьо нераз у важких хвилях задумувався над долею робітника. З роду утлий і хоровитий, він дуже був вразливий на всякий, хоч і чужий біль, на всяку кривду та неправду. Зганьбить майстер челядника не по правді, урве касієр робітникови кільканацять центів з платні, нажене будівничий чоловіка з роботи без причини або за яке вразне слово, — Бенедьови немов би хто ніж встромив в живе тіло. Він поблідне, зігнеться в дугу; лице, і без того сухе та довгобразе, ще більше протягнеться, і робить він свою роботу мовчки, але видно по ньому, що радшеб волів в землю запастися, ніж на таке дивитися. Ось в таких то хвилях задумувався Бенедьо над долею робітника. Кождий його окривдить, думалось йому, і добре є; ніхто йому за те ніщо не скаже. Ось будівничий зіпхнув чоловіка з муру, і налаяв що найпоганшими словами, ще й в потилицю натовк, і нагнав з роботи. А нехай но би той чоловік обернувся та хоч раз ударив будівничого в потилицю? Зараз би його і на поліцію, і в суд, і в Іванову хату. Але ті Бенедьові думки завсігди й зупинялися на тім суці, з котрого вийшли, на старім і твердім суці суспільної нерівности між людьми. І хоч нераз він повторяв, як повторяють міліони нашого люду: „се так не повинно бути“, — то прецінь ті слова не помагали йому розгадати круту загадку про причину тої нерівности і можности її усунути, але тільки немов обминали трудність.

От так було й тепер. Мовчки йшов Бенедьо, слухаючи оповідань ріпників про погане бориславське життя. „Як же се так, думалось йому, що тільки тисяч народа день поза день терпить таку неволю, а ще другі тисячі раз-у-раз прибувають на такий самий празник? Самі собі псують. Правда, тим по селах ще гірше, бо хоч ніхто над ними не збиткується, ніхто їх так не обдирає, то за те голод. Господи, і як же помогти такій купі народа? Ніхто не в силі їм помогти!“

— А як же ви, — спитав враз Бенедьо ріпників, — не трібували деякого способу, щоби ратуватися?

— А який же може бути спосіб? — відповів ріпник простодушно. — Тут способу нема ніякого.

Бенедьо понурив голову. Те само, до чого він додумався, ріпник висказав так рішучо, з найбільшою певністю. Значить, воно так і мусить бути, так Бог дав. А може спосіб є, тільки що вони або сліпі та не видять, або тільки ліниві, не шукають, а то найшли би і побачилиб?

— Ну, а трібували ви робити складки між собою, щоби одні других ратувати в біді, в слабости? — спитав Бенедьо.

Ріпники розреготалися. Ну, кільки там тих складок треба би, щоби поратувати всіх бідуючих! Адже й так кождий там бідує.

— Ну, але один більше бідує, другий менше. Всеж таки можна би заратувати більше бідуючого, хорого, безробітного. От так, як у нас мулярів в місті.

— Е, що, у вас инша річ, а тут инша. Тут нарід — збиранина зі світа!

— А у нас хіба ні?

— Е, а все таки, що у вас можна вдати, того у нас ніхто на світі не вдасть.

Ріпники не знали своєї сили і не вірили в неї.

Бенедьо знов утих і почав роздумувати над їх словами. — Е, ні, заключив він, — видко вже з того, що мусить бути якийсь спосіб на ту нужду, тільки вони одні сліпі та не найдуть, а другі ліниві та не шукають того способу!

Між тим наші пішоходи лишили на ліво тустанівську дорогу, по котрій ішли досі і звернули на півперечну стежку, що вела через річку і горбок до Борислава. Перебривши річку і зійшовши поміж густим гложям та ліщиною на її крутий, високий беріг, вони вже й стали на вершку горбка. Неподалік перед ними лежав Борислав, мов на тарелі. Невисокі під ґонтям доми білілися до сонця,

мов сріблява луска. Понад дахами де-не-де виднілися червоні, тонкі і високі комини нафтарень, мов кроваві пасмуги сягаючі до неба. Далеко, на другім кінці Борислава, на горбі, стояла стара церковця під липами і круг неї ще тислися останки давнього села.

Бенедьо хоч бував і передтим в Бориславі, але все тільки коротко. Він не знав тут місцевости. Тому то він розповів ріпникам, де і на якій площі казано йому ставати на роботу, і просив їх, щоби йому показали, де є та площа. Ріпники зараз догадалися, де є те місце, і показали його Бенедьови. Се була досить обширна рівнинка між високими берегами річки туй перед входом до Борислава, трохи віддалік на ліво від губицького гостинця. Хат близько було не богато, і Бенедьо — розставшися з ріпниками, рішився іти хата від хати і питати за помешканням. Але в перших хатах, до котрих зайшов і в котрих жили Жиди, йому не хотіли винаймити помешкання на довший час. Хати ті були низькі і дуже широкі, — очевидно під їх дахами містилося богато закамарків для поміщення ріпників, а корисне положення їх на краю Борислава давало їм можність — бути пристановком для всіх свіжо або пізно прибуваючих.

Так пройшов Бенедьо за дармо пять чи шість хат. Далі опинився на вулиці перед старою, маленькою хатиною і став, не знаючи, чи йти й сюди питати місця, чи обминати сю будку, а йти далі. Хатина була, як усі инші, під ґонтами, тільки що старі ґонти понагнивали і поросли зеленим мохом. До вулиці виходило двоє віконцят, котрі ледви трохи глипіли над землею; а ще з високо насипаної вулиці просто проти них спливало з вулиці болото, замулюючи стіну чимраз більше і вже ось-ось досягаючи здрухнілих варцабів. Перед хатиною була, як і перед другими, голотеча: ні городця, ні муравника, як се водиться деинде. Аж по хвилі рішився Бенедьо не минати і сеї хати.

Дверці скрипнули і Бенедьо війшов до малесеньких, темних сінців, а відти до обіленої світлиці. Він здивувався,

заставши тут не Жидів, а старого ріпника й молодицю. Молодиця, около трицяти літ, в білій сорочці з червоними застіжками, сиділа на лаві під вікном, оперши голову на локоть, і плакала. Старий ріпник сидів посеред хати на низенькім стільчику, з люлькою в зубах і очевидно потішав її. Коли Бенедьо війшов до хати, молодиця швидко обтерла сльози, а старий ріпник зачав кашляти і довбати люльку. Бенедьо поздоровив їх і запитав, чи не принялиб його на довший час на мешкання. Ріпник і молодиця глянули по собі і хвилю мовчали. Далі відозвався ріпник:

— Га, або я знаю. Ось молодиця; се її хата, як вона скаже, так буде.

— Бодай вас, — відказала різко молодиця. — Як я скажу! Я тут вже цілий рік не сиджу, і Бог знає, чи буду коли сидіти — і вона рукавом обтерла знов сльози — а ви мене в то вдаєте. То як ви скажете, бо ви тут сидите. Як вам буде до вигоди, то так і робіть, а я тут що можу сказати!

Старий ріпник трохи змішався і почав ще пильнійше довбати свою чорепяну люльку, хоч в ній і нічого вже не було. Бенедьо все ще стояв край порога з мішком на плечах. Ріпник мовчав.

— Хатина тісненька, як бачите, — зачала знов молодиця, може вам і невигідно буде. Ви, як виджу, з міста, не привикли до такого, як тут у нас...

Молодиця говорила так, вгадуючи по нахмурених бровах думку ріпника, буцім то він хоче відмовити Бенедьови.

— Е, що з того, що я з міста, — відповів Бенедьо, — а я, не бійтеся, привик також до всякої біди. От як кождий зарібний чоловік. Тільки, видите, тут така причина зі мною, що я трохи слабий в ногах через нещасливий випадок — у нас у мулярів усяко буває — а маю рототу ось тут недалічко над рікою на тім зарінку. Там буде ставитися новий... нова нафтарня. То, видите хотів би я найти де поблизько помешкання — яке будь, от аби переночувати,

адже я цілісінький день на роботі — бо здалека таки не зможу лазити по вашім бориславськім болоті. Ну, а тут Жиди не хотять ніде приймити на довший час; а для мене то все ліпше було би жити у свого чоловіка, ніж у Жида. Тільки, як для вас...

В тій хвилі старий ріпник перервав йому бесіду. Він кинув нараз люльку на землю, схопився з стільчика, прискочив до Бенедя, одною рукою схопив йому з плечей мішок, а другою попхав його до лави.

— Але, чоловіче, бійся Бога, — кричав з комічним гнівом старий — не пендич нічого, тільки сідай! Стоїш тут коло порога, а в мене діти не поснуть. Сідай тут і нехай з тобою все добро сідає в нашій хаті! Чому було так відразу не сказати, — а то я тепер і сам о собі готов подумати, що я гірший від Жида!...

Бенедьо видивився на старого дивака, немов не розумів його бесіди, а далі запитав: — Ну, а що, то приймаєте мене до себе?

— Таже чуєш, що приймаю, сказав старий. Тільки розуміється, як будеш добрий. Як будеш злий, то таки завтра вижену.

— Га, чень ми вже якось погодимося, — сказав Бенедьо.

— Ну, як погодимося, то будеш моїм сином — хоч то мені з тими синами, правду кажучи, не ведеться!... (Молодиця знов обтерла очі).

— А по чомуж ви возьмете від мене?

— А є в тебе який рід?

— Мама є.

— Стара?

— Стара.

— Ну, то даш по „шусці“ на місяць.

Бенедьо знову видивився на старого.

— Ви певно хотіли сказати „на тиждень“.

— Я вже ліпше знаю, що я хотів сказати, — відрізав старий. — Так буде, як я сказав, тай досить про те балакати.

Бенедьо з дива не виходив. Старий тимчасом знов сів на свій стільчик і, нахмурившись, почав накладати люльку.

— То можеб на згоду принести горівки? — заговорив Бенедьо.

Старий глянув на нього з підлібя.

— Ти мені, небоже, з тим зіллям не виїзди, ані з ним до хати не показуйся, бо геть виверж у вас обоє! — відрізав він гнівно.

— Вибачайте, — перепрошував Бенедьо, — я сам не пю, хоч би її й на очі не видів. Але я чув, що в Бориславі кождий мусить пити, хто при кипячці робить, то я й про теє...

— Правду казав, хто се казав, а тільки, як бачиш, при правді є й брехні капинка. То завсігди так буває. Ну, а тепер ти не пендич, тільки роздягнися та спочинь з дороги, коли ти слабий!

В тій хвилі молодиця встала.

— Ну, дай вам, Боже, щастя та заробок добрий, — сказала вона до Бенедя. — Бувайте здорові, пора мені йти.

Вона вийшла; старий вийшов за нею, а за хвилю вернув.

— Служить в Тустановичах, то мусить бігти до роботи. Тай дитина мала... проворкотів він немов сам до себе і знов сів напихати свою черепаньку.

— Донька ваша? — спитав Бенедьо.

— Ніби донька, але не рідна.

— Пасербиця?

— Ні, небоже. Вона тутешня, а я не тутешній. Але то довга історія, — буде час, то й почуєш. А тепер спочивай!

Та молодиця була Півторачка, вдова по Івані Півтораку, погибшім в бориславській ямі, а той ріпник, то був старий Матій.

Бенедьо зняв з себе петек, постелив його на лавку під вікном і ляг спочивати. Він і справді був дуже втомлений; ноги під ним тряслися від довгого і надсильного ходу. А прецінь сон його не брався. Думка, мов непосидюча ластівка, шибала то до Дрогобича до старої матері, то до Борислава, де від тепер прийдеться йому жити. Йому пригадувалися оповідання ріпників, котрі він чув по дорозі; в його уяві вони перелітали не як слова, а як живі образи. Тут всіми забутий ріпник, хорий, безпомічний, конає сам на берлозі десь у якімсь скритім закамарку і дармо пищить їсти, дармо просить води, — нема кому подати!... Тут Жид витручує робітника з роботи, кривдить його при виплаті, обдурює і ганьбить; нема кому впімнутися за робітником, заратувати його в нужді. „Ніхто ні про що не дбає крім себе самого — думав Бенедьо — тай тому так усі бідують. Але як би всі взялися до купи... То що зробили би?“... Бенедьо не міг того знати. „Тай як їм взятися до купи?“... І сього Бенедьо не знав. „Господи Боже, — зітхнув він вкінці з звичайною у наших простих людей безрадністю, — наведи мене на яку добру думку!“...

В тій хвилі Бенедьове думкування мусіло перерватися. До хати війшло кількох людей ріпників і — привитавшися коротко з Матієм, посідали на лаві. Бенедьо встав і почав розглядати прибувших. Були тут передовсім два хлопи, котрі відразу мусіли кождого увагу звернути на себе. Високі, рослі та крепкі, мов два дуби, з широкими червоними, немов надутими лицями і невеликими сірими очима, — вони виглядали в тій маленькій хатині, мов два велити. А при тім з лиця, росту, волося, очей були вони так подібні до себе, що треба було добре приглянутися і прислухатися їм, щоби їх розпізнати. Один з них сидів на лаві під вікном, заступивши своїми широкими плечима все сві-

тло, яке від заходячого вже сонця лилося вікном у хатину. Другий намістився на невеличкім зидлику коло дверей і, не кажучи ні до кого й слова, почав спокійно накладати люльку, немов там, на тім зидличку і коло того порога, було його предковічне місце.

Крім тих двох велитів найбільше звернув на себе Бенедьову увагу немолодий уже, низенький і, очевидячки, дуже говірливий та рухливий чоловічок. Відколи війшов до хати, він не переставав шниряти з кута до кута, то ніби чогось шукаючи, то ніби добираючи собі місця до сидження. Він кілька разів обіздрів Бенедя, переглипувався з Матієм, котрий з усміхом слідив за його рухами, а навіть шепнув щось до вуха одному з велитів, тому, що сидів на зидлику під дверми. Велит тільки головою махнув, а потім встав, відоткав деревяну затканицю від печі і встромив свою люльку в попіл, щоби запеклася. Рухливий чоловічок за той час знов уже обшниряв усі кути, то потираючи собі настобурчену мов щітка чуприну, то поправляючи на собі ремінь, то вкінці таки розмахуючи руками...

Крім тих трьох людей було в хаті ще зо три. Бенедьо розглядів на лаві в пів-тіні одного старого діда з довгою сивою бородою, але з здоровим лицем і кремізним виглядом, мов у молодого. Побіч нього сидів молодий парубок, круглолиций і румяний, мов дівочка, тільки що сумний і понурий, мов засуджений на смерть. Далі в куті, зовсім в тіні, сиділи ще якісь люде, котрих лиць не міг розглянути Бенедьо. Війшло ще кількох ріпників до хати, — счинився гамір.

— А се що, — возний на здекуції у вас? — промовив грубим мов труба голосом до Матія один з велитів, той, що сидів під вікном.

— Ні, Богу дякувати, — відповів Матій, — се, бачу, чесний чоловік, робітник, мулярський майстер. Прийшов нині з Дрогобича до нової фабрики, — ось тут на зарінку будуть нову нафтарню ставити.

— Так? — відповів велит, — протягаючи голос, — ну, то про мене. А чия то буде нафтарня? — додав він, звертаючися до Бенедя.

— Леона Гаммершляґа, — знаєте, того віденського Жида, що щось два роки тому прибув сюди.

— Ага, того! О, той у нас закарбований віддавна. Правда, побратиме Деркачу?

Рухливий чоловічок в тій хвилі найшовся коло велита, дрібцюючи довкола нього.

— Правда, правда, — закарбований міцно, — він засміявся — але ніщо не пошкодить, як буде мати й більше карбів!

— Певно, що не пошкодить, — потвердив велит. Ну, але як же, побратиме Матію, — можемо ми нині тут балакати своє; чи може, як маєш нового жильця, то нас наженеш із хати шукати нового місця?

Велит грізно глянув на Матія і, очевидячки, ся бесіда мала бути доганою. Матій почув се і змішався трохи, а далі сказав, устаючи зі стільця і виймаючи люльку з рота:

— Але Господи борони, щоби я вас виганяв! Мої побратими любі, — рад я пристав до вас, то вже й не попущуся вас, о те не бійтеся. І моя хата завсігди для вас отвором. А про нового жильця... правда, я зле зробив, приймаючи його, а не зарадившись уперед з вами, — алеж бо видите, приходить чоловік змучений, слабий, — Жиди його не хотять приймити, — а з лиця йому видко — знаєте, я на те старий практик — що людина добра, — ну, що я мав робити?... Зрештою, як гадаєте? Не можна йому бути з нами, то я його відправлю. Але мені здається, що він був би і для нас добрий... Каже, що горівки не пє, — значить, одно добре. Ну, а по друге, — робити буде при новій фабриці, то і відтам зможе нам що часом сказати...

— Горівки, кажеш, не пє? — питав велит.

— Я сам то чув від нього, — а в тім ось він тут, питай його сам.

Мовчанка стояла в хаті. Бенедьо сидів в куті на своїм петеку і дивувався дивним дивом, що се все має значити, чого зійшлися ті люде і чого хочуть від нього. Дивно йому було, що Матій попросту виправдується перед ними, хоч сам каже, що се його хата. Але найдивнійше було йому з того грубоголосого велита, котрий поводився тут, мов який старший, мов господар, прикликував до себе то одного, то другого і шептав їм щось до вуха, сам не рушаючися з місця. Далі він звернувся до Бенедя і почав випитувати його строгим голосом, немов суддя при переслуханню, між тим коли всі присутні звернули на нього очі.

— Ви що, мулярський челядник?

— Ні, помічник, а при тій фабриці, не знаю за яку ласку маю бути майстром.

Велит покрутив головою.

— Гм, майстром? А за яку то ласку? Певно вмієте добре доповідати Жидови на своїх товаришів?

Бенедьо спалахнув увесь, немов огнем. Він хвилю вагувався, чи відповідати велитови на його питання, чи плюнути йому в очі, забратися і йти геть із сеї хати та з між тих дивних людей. Далі надумався.

— Плетете дурниці, — сказав з підтиком. — Може то вашого батька син і вміє дещо кому доповідати, а у нас то не водиться. А жидівська ласка впала на мене непрошена, відай за те, що при його закладинах мене трохи не забила підойма, як ми спускали в яму угольний камінь.

— Ага, — буркнув протягло велит і його голос почав трохи мякнути.

— Побратиме Деркачу, — звернувся він нараз до невеличкого, рухливого чоловічка, а памятай, щоби ти не забув і ось то закарбувати на того Леона, що він каже!

— Розуміється, що не забуду. Хоч то ніби то сталося в Дрогобичі, а ми маємо тільки до Борислава, але то ніщо не шкодить. Жидови й без того лекше не буде.

— Ну, а щож ви — говорив далі велит до Бенедя, — як тут будете майстром, то будете так само збиткувати та кривдити робітників, як другі, будете ссати з них що моги і виганяти з роботи за леда слово?... Розуміється, що так! Майстри всі однакові!

Бенедьови не стало терпцю. Він встав і, беручи свій петек до рук, обернувся до Матія:

— Коли ви приймали мене в свою хату на мешкання — сказав він тремтячим голосом, — то ви казали мені, щоби я був добрий, то буду вашим сином. Ну, але скажіть же самі, як тут бути добрим, коли ось якісь люде входять до хати і ні з сього — ні з того причіпляються до мене і ганьблять, не знати за що й за яке? Як ви мене на таке тут брали, то ліпше було й не приймати, — був би я досі найшов спокійнійшу хату! А тепер прийдеться йти під ніч. Ну, але принаймні буду знати, що за люде — бориславські робітники!... Бувайте здорові!...

З тими словами він надяг петек і, беручи на плечі свій вузлик, звернувся до дверей. Всі мовчали, тільки Матій моргнув до велита під вікном. Між тим другий велит сидів мов скала під дверми, заперши собою вихід і хоч Бенедьо різко сказав до нього: „пустіть!“ — він ані рушився, немов і не чув нічого, тільки поволі пикав люльку.

— Алеж, Господи Боже, — скрикнув нараз зі смішною запопадливістю Матій, — стій, чоловіче добрий, куди втічеш? Не знаєш, бачу, жартів! Постій, побачиш, до чого воно йде!

— Що я маю стояти! — відповів гнівно Бенедьо. — Може скажете мені ще довше слухати від отсього чоловіка такої ганьби, як досі? І не знаю, відки він то чув, що я когось кривджу та збиткую?...

— То ви вважаєте мої слова для себе ганьбою? — спитав на пів лагідно, а на пів строго велит.

— Розуміється.

— Ну, то перепрошую вас.

— Не перепрошуйте, — волите бути чемнійші та не ображати, ніж опісля перепрошувати. Я простий чоловік, бідний робітник, — але чиж тому вже леда хто має мені всяку дурницю в очі тикати? А може ви на то дуфаєте, що ви міцні, а я слабий, то вже можете мене безпечно ображати? — Ну, то пустіть мене геть, не хочу слухати вашої бесіди! — І він знов обернувся до дверей.

— Ну, ну, ну, — говорив Матій, — ті люде ще готові направду посваритися, не знаючи й самі, за що! Алеж постій, чоловіче божий, — гніваєшся, а не знаєш, за що!

— Як то не знаю! Не бійтеся, я вже не такий дурень, — офукнувся Бенедьо.

— Так, що не знаєш. Ти вважаєш за образу слова того чоловіка, а тимчасом він говорив се тільки на те, щоби тебе витрібувати.

— Витрібувати? в чім?

— Яке в тебе серце, яка гадка? Розумієш тепер?

— А на щож йому то знати?

— То вже побачиш пізнійше. А тепер роздягнися та сідай на своє місце. А фукатися не треба, небоже. За день нас усіх не стало би, як би ми хотіли так на всяку біду фукатися, яка нам долягає. А моя гадка така: меншу біду перетерпи, щоби більшої встерегтися. Коли бо то у нас звичайно на виворіть робиться: як мала біда, то чоловік бурчить, а як велика, то мовчить.

Бенедьо все ще стояв серед хати в петеці і з мішком на плечах та роззирався по присутних. Матій між тим засвітив каганець з жовтого бориславського воску і в його світлі лиця зібраних ріпників видавалися жовтими та понурими, мов лиця трупів. І другий раз старий Матій відобрав від Бенедя мішок і зняв з плечей петек, а взявши його за плече, попровадив до велита, що все сидів понурий і грізний, під вікном.

— Ну, перепросіться раз на завсігди, — сказав Матій. — Я все гадаю, що будемо мати з того чоловіка нового товариша.

Бенедьо і велит подали собі руки.

— Як вас маємо звати? — спитав велит.

— Бенедьо Синиця.

— А я називаюся Андрусь Басараб, а онто мій брат Сень, а отсе наш „карбовий“ Деркач, а отсей старий дідусь, то побратим Стасюра, а отой парубок, то побратим Прийдеволя, а онто також наші побратими, — ну, а ваш ґазда також...

— Ви певно всі з одного села, що побратимаєтеся, — сказав Бенедьо, дивуючись зрештою, що старі чоловіки побратималися з молодими, бо по селах звичай, що тільки ровесники побратимаються між собою.

— Ні, ми не з одного села, відповів Басараб, — а так, побратимаємося в иншім способі. Зрештою, сідайте, будете видіти. А як би вам схотілося, то можете й ви пристати до нашого побратимства.

Бенедя ще дужче здивувало те вияснення. Він сів, не кажучи нічого і чекаючи, що то з того буде.

— Побратиме Деркачу, — сказав Андрусь Басараб до „карбового“, пора нам узятися до свого. Де твої палиці?

— Зараз тут будуть, — відповів Деркач, вибіг до сіней і вніс відтам цілий оберемок тонких ліскових палиць, звязаних ужевкою до купи. На кождій палиці видко було більші або менші карби, один попри однім, так як се роблять хлопці, що пасуть гуси і на паличці значать собі карбами, скільки у котрого гусят.

— Закарбуй на Леона те, що повідав Синиця, — сказав далі Басараб. В хаті міжтим зробилася тиша. Всі посідали, де хто міг, і гляділи на Деркача, котрий сів собі на припічку, положив палиці коло себе, виняв зза ременя ніж і, видобувши одну палицю, витяв на ній ще один карб до богато других давнійших.

— Готово, — сказав Деркач, сповнивши се і встромивши палицю знов у звязок.

— А тепер, побратими мої милі, — сказав Андрусь, — розповідайте за чергою, хто за сей тиждень зазнав, видів або чув яку кривду - неправду. Хто її зробив, кому і за що, — розповідайте все, як перед Богом, щоби, як наповниться міра наших кривдників, як прийде наш час і наш суд, кождому було відмірено по правді!

Хвилю тихо було після тої відозви, далі заговорив старий Стасюра.

— Прийде, кажеш, наш час і наш суд... Дай то Боже, хоч я, бачу, не діжду того дня. Ну, але бодай ви, молодші, діждете... То вже щоби відмірити кождому по правді і справедливости, — послухайте, що я чув і видів сього тижня. Йосько Берґман, наставник при тій кошарі, що я в ній роблю, знов сього тижня бив чотирьох робітників, а одному бойчукови-липярови вибив палицею два зуби. Тай за що? За те, що бідний бойчук, голодний та хоровитий, не міг двигнути відразу повного коша глини!

— Карбуй, Деркачу! — сказав Андрусь рівним і спокійним голосом, а тільки очі його заблистіли якимсь дивним огнем.

— Той бойчук — говорив далі Стасюра — дуже добра душа і я був би привів його до „господи“, тільки що десь видко заслаб, не був уже вчора на роботі.

— Приведи, — підхопив Андрусь. — Чим більше нас, тим більша наша сила, а ніщо так не вяже людей до купи, як спільна нужда і спільна кривда. А коли сила наша буде достаточна, то й суд наш буде близький, — чуєш, старий?...

Старий кивнув головою і говорив далі: — А Мотьо Крум, касієр, знов не доплатив робітникам з нашої кошари по пять шісток за сей тиждень і ще грозив кождому, що нажене з роботи, коли посміє впоминатися. Говорять, що купує яму на Мразниці і що йому не ставало 59 ринських, то мусів се при найблизчій виплаті здерти з робітників.

Старий мовчав хвилю, поки Деркач винайшов палицю Мотя Крума і затяв на ній новий карб. Опісля говорив далі: — А от учора йду попри шинок Мошка Фінка. Слухаю, — що за крик? Аж то два Фінкові сини притисли до кута якогось чоловіка, вже підстаршого, тай так бють, так дюґають кулаками попід ребра, що чоловік вже лиш хрипить. Ледви якось його пустили, — не міг уже йти сам дорогою, а як харкнув — кров... Взяв я його, веду тай питаю, що за нещастя, за що так скатували?... „От біда моя, — відповів чоловік тай заплакав. „От я — каже — через тиждень трохи задовжився у того проклятого жидюги, гадав, що дістану гроші тай виплачу. А тут прийшла виплата, бац, касієр мене чи забув чи що, — не читає. Я стою, чекаю, — вже виплатив усім, а мене не кличе. Я йно що пустився йти до нього, спитати, що то таке, а він шасть і замкнув двері перед носом. Що я гримай, стукай, кричи — пропало. Ще й випали слуги тай мене в плечі, — що ти тут, піяку, бреверію робиш!... Пішов я. Здибаю опісля касієра на вулиці і до нього: чому ви мені не виплатили? А той визвірився на мене, а далі як пе крикне: Ти, піяку якийсь, будеш мене на дорозі напастувати! Ти де був, як виплата була? Я тебе тут не знаю, — там допоминайся плати, де й другим платиться! Ну а нині каса заперта. Я зголоднів, — іду до Мошка зїсти дещо на борг, поки гроші дістану, а ті два медведі, Бог би їх побив, та до мене: Плати тай плати за те, що ти набрав! Що я прошу, проклинаюся, розповідаю, яка річ, — та де! Як мене приперли до кута, то адіть, трохи душу з тіла не вигнали!...

— Карбуй, Деркачу, карбуй! — сказав твердим, грізним голосом Басараб, вислухавши з затиснутими зубами сього оповідання. — Бутають чим раз дужче наші гнобителі, — знак, що кара вже висить над ними. Карбуй, побратиме, карбуй живо!...

— Так то, так, — говорив далі Стасюра, — розпуталися наші кривники, тай бутають, збиткуються над робочим

народом, бо що то, — добре їм діється! І чим довше гляди та слухай, тим більше біди та кривди народньої, тим більше у них богацтва та достатку. От тепер народу до Борислава пре видимо-невидимо, бо всюди по селах голод, посуха, слабість. А й тут хіба ліпше? День поза день видаю по закаулках слабих, голодних, незарібних людей, — лежать і стогнуть і ждуть хіба тільки божої ласки, бо людського змилування вже давно перестали ждати. Тай тепер, адіть, плату нам вменшили і з кождим тижнем уривають все більше, — годі вжити з неї! Хліб чим раз дорожчий, а ще як сього року не зародить, то прийдеться нам усім тут гинути. Отсе кривда, котру всі ми терпимо, котра всіх нас гложе до кости, — а на кого її закарбувати, я й сам не знаю!...

Старий виговорив се живійшим, ніж звичайно, голосом, і з тремтячими від зворушення губами, а висказавши, поглянув по всіх і зупинив свій погляд на понурім лиці Андруся Басараба.

— Так, так, правда твоя, побратиме Стасюро, — закричали всі присутні, — се наша загальна кривда: бідність, безпомічність, голод!

— А на кого її закарбувати? – спитав вдруге старий. — Чи зносити її терпеливо, ту найбільшу, загальну кривду, а тільки карбувати ті дрібні, часткові, що складаються на ту велику?...

Андрусь Басараб глядів на Стасюру і на всіх инших побратимів зразу понуро і ніби рівнодушно, та вкінці на його лиці заясніло щось, немов скрита на дні в душі радість. Він встав з місця і випрямився, досягаючи головою аж до повали невеличкої хатини.

— Ні, не терпіти нам і тої загальної кривди, а хоч і терпіти, то не покірно, не тихо, мов та стрижена вівця. Всяка кривда мусить бути укарана, всяка неправда мусить пімститися, і то ще тут, на сім світі, бо що за суд буде на тім світі, сього ми не знаємо! І чи ти гадаєш, що — кар-

буючи всі ті дрібні часткові кривди, ми забуваємо про загальну? Ні! Адже кожда й найменша кривда, яку терпить робучий чоловік, се частка тої загальної, народньої кривди, що всіх нас давить і гложе до кости. І коли прийде день нашого суду і нашої кари, то чи ти думаєш, що не пімститься тоді й загальна наша кривда?

Стасюра сумно якось похитав головою, немов в душі своїй не зовсім вірив Басарабовій обіцянці.

— Гай, гай, побратиме Андрусю, — сказав він, — пімститься, говориш. Вже те одно, що не знати, коли то ще буде... А друге: що нам з того, що колись може й пімститися, коли нам тепер від того не лекше терпіти. А хоч і пімститься, то чи думаєш, що опісля лекше буде?...

— Щож бо ти, старий, — крикнув на нього з грізно блискучими очима Андрусь, — розжалобився, не знати чого? Тяжко нам терпіти! Хібаж я того не знаю, хіба всі ми того не знаємо? А хто зможе так зробити, щоб ми не терпіли, щоб робучий чоловік не терпів? Ніхто, ніколи! Значить, терпіти нам до суду-віку тай по всьому. Тяжко се, чи не тяжко, — що то кого обходить? Терпи і мовчи, не показуй другому, що тобі тяжко. Терпи, а як не можеш вирватися з біди, то бодай мстися за неї, — се хоч трохи влекшить твого болю. Така моя гадка, і всі признали, що вона правдива, — чи не так?

— Так, — відповіли побратими, але якимсь понурим голосом, немов ся правда не дуже їх радувала, не дуже припала їм до серця.

— А коли так, — говорив далі Андрусь, — то ніщо й гаятися, розповідайте далі, хто знає про яку кривду.

Він сів. В хатині стало тихо. Почав говорити Матій. В його сусідстві вмер робітник в темній жидівській комірчині; як довго там лежав, від коли слабував, — сього ніхто не знає, і Жиди нікому не хотіли того сказати. Говорять, що робітник мав трохи зароблених грошей, а коли заслаб, Жиди відобрали від нього гроші, а його поти мо-

рили голодом, держали в заперті, поки не вмер. Тіло було страшенно сухе, давно немите і синє, як боз. Позавчора ночувала якась жінка у другого сусіднього Жида. В ночі злягла. Грошей у неї не було і зараз на другий день Жид викинув її з дитиною з хати. Розповідав один ріпник, знайомий тої жінки, що ходила з дитиною до попа, щоб охрестив, але піп не хотів охрестити, поки не покаже батька дитини. Тоді жінка кинула дитину в яму, а сама пішла до громадського уряду, кричучи, щоб її зараз вішали, бо довше жити не хоче. Що з нею сталося, Матій не знав.

І далі пішли оповідання, одностайні своєю ваготою і оглушуючі своєю кричучою несправедливістю. І за кождим розказаним фактом оповідач зупинявся, ждучи, поки карбовий Деркач не закарбує на палиці, щоб „кождому віддано було повною мірою“. Декотрі побратими говорили з таким супокійним, рівнодушним, майже мертвим виразом лиця, що вже сам їх голос, сам вираз лиця був свого рода важким фактом, гідним закарбування на імя загально-суспільної кривди та гнету. Другі розпалювалися, говорячи, проклинали гнобителів і домагалися швидкої для них кари. Але найбільше зворушило всіх оповідання молодого парубка, Прийдеволі. Коли прийшла на нього черга — він був наймолодший, то й черга на нього прийшла на самім послідку — він вибухнув довго здержуваним плачем і, заламуючи сильні руки, виступив на серед хати.

— Перед Богом святим і перед вами, побратими мої, жалуюся на своє горе!... на свою страшну кривду!... Осиротили мене, на весь вік... відобрали послідне і потоптали ногами, і то так собі, для забавки!... Ох, Боже, Боже, і ти глядиш на все те і ще можеш терпіти?... Але ні, ти терпи собі, я не можу, я не буду!... Побратими, товариші милі, радьте, що мені діяти, як мститися! Все зроблю, на все відважуся, тільки не кажіть чекати, бійтеся Бога, не кажіть чекати!...

Він замовк, хлипаючи, мов мала дитина. По хвилі почав спокійнійшим уже голосом.

— Ви знаєте, який я круглий сирота на світі, в якій біді та нужді зійшли мої молоді літа, поки нещастя не загнало мене сюди до сього проклятого пекла. Але вся біда і нужда, всі нещастя нічим були для мене, поки була хоч одна людина, котра вміла мене потішити, розрадити, приголубити, котра віддалаб була своє життя за мене... котра любила мене!... І тої єдиної поратівлі позавидували мені вороги!... Послухайте, що зробили. Ви знаєте, вона для мене покинула свою хату, свою стару матір і прийшла сюди, до Борислава, щоби бути разом зі мною. Ми жили разом от уже півроку. Вона працювала при маґазині того богача Ґольдкремера. На своє лихо сподобалася там всім тим псам, що її видали. А там їх є до вітра: касієр, молодий жидик Шмулько Блютіґель, надзорець також молодий жидок, далі ще якісь там капцани, Бог би їх поразив!... Почали вони до неї налазити, не давати їй спокою. Раз, другий вона відправила їх чемно, а далі коли Блютіґель застав її якось саму в присінку маґазину і осмілений почав дуже вже до неї заскакувати, вона, не богато думавши, відвернула руку і так тарахнула жидка поміж вуха, що йому аж ротом і носом кров бризнула і сам, як тика, покотився між бочки. Що ми того вечера насміялися з влізливого жидка, коли вона розповіла цілу ту річ. Але ми завчасно сміялися. Жидок розлютувався і змовився з другими — пімститися на ній. Приходиться позавчора, виплата, — приходжу я вечером до дому, — нема моєї Варки. Сів я під вікно, чекаю-виглядаю, а самому коло серця щось мов гадина лежить. Ба вже стемнілося, нема Варки. Закинув я петек на плечі, вийшов на вулицю, шукай Варки. Нема. Розпитую я робітниць, що разом з нею були при виплаті, — кажуть, що лишили її там, що певно їй виплачували на послідку. Тьокнуло мене щось коло серця, біжу до канцелярії — позамикано, а у вікнах світиться. Калатаю — не докалатаюся,

а далі гадаю собі: агій, та чого я тут калатаю, чень же тут її нема? Може вона вже красно дома, чекає на мене... Біжу до дому — нема. Біжу знов вулицями, забіг по всіх знайомих, по всіх шинках, де ми, часом з роботи йдучи, вступаємо перекусити дещо, або селедця купити — нема. Всіх питаю, чи не видів хто Варки — ніхто не видів. Як камінь у воду, пропала Варка. Лечу я знов під канцелярію, так мене щось і тягне туди, гадаю по дорозі: висаджу двері, а мушу дізнатися, що з нею сталося, де вона. Але скоро я там — десь враз і вся смілість пропала. Став, дивлюся: у вікнах блищиться, але вікна позаслонювані, не видко нічого, тільки тіні якісь мелькають. Ні, гадаю собі, вона тут мусить бути, тут мусить бути, бо деж би инде була? А тут знов і сам собі не вірю, бо щож вона тут робила би? Прийшла мені на думку історія з жидиком Блютіґлем, — я весь задрожав, одеревів. І що вже вмовляю в себе, що се все байка, жарт, пустота, — ні, щось немов рукою держить мене під вікном тої проклятої канцелярії. Не піду вже нікуди, гадаю собі — буду тут ждати, доки світло не погасне, — ні, прожду й до рана. Сів я на якусь бочку під самою стіною просто вікна, сиджу, — а тут мною аж телепає, немов зимниця яка. Слухаю-наслухую. Там чути: десь в шинку ріпники хриплими голосами пісні доспівують, там знов пси гавкають, зпід Діла, від церкви долітає, мов зойк конаючого, сторожеве „осторожно з огнем!“ Аж ось чую, в канцелярії якийсь регіт, зашваркотіли Жиди, пізнав я голос Блютіґля, голос наставника. Далі загепалося щось, немов о стіни розбивається, — знов регіт, знов шваркіт — і тиша. Господи, кождий голосок різав мене в саме серце, мов острий ніж... Я так і задубів з вухом приложеним до стіни. Аж нараз, вже над раном, роздався страшний крик в канцелярії, тільки на одну хвилиночку, — але крик той поразив мене мов грім, уколов, мов жало гадини. Я відразу зірвався на рівні ноги — то був Варчин крик. І ледви я надумався, що тут робити, ледви підбіг до дверей, шоб з по-

слідньою натугою всеї своєї сили виважити їх, коли нагло двері отворилися і з них вилетіла, мов громова куля — Варка. Але вже не кричала... Я пізнав її по одежі, бо її лиця зразу не добачив в сумерці. І вона мене не бачила, тільки — вилетівши з дверей канцелярії, погнала навпростець через горбки накиданої глини, поміж кошари та ями. Я за нею. „Варко, — кричу, — Варко, що тобі таке, що з тобою сталося, — на милість божу, стій, обізвися!“ Стала на хвилю, озирнулася — і аж тут побачив я, що ціла її голова була чорна, мов вуголь — замазана кипячкою, а довгі її коси були обтяті. „Господи Боже, Варко, — кричу я, підбігаючи ід ній близче, — що се за нещастя з тобою?“ Але вона, скоро пізнала мене, зараз відвернулася і мов сполошена погнала далі на осліп, розбиваючися о стовпки корб, що були над ямами. Я, що духу в мені, жену за нею, аж нараз один страшний крик, одна мить, і Варка тут перед моїми очима щезла, мов сонний привид — скочила в отворену яму!... Я надбіг, став — тільки глухо задудніло, як вона в середині, розбиваючись о цямриння, вкінці бовтнула у воду. Тай по всьому. Що вже зо мною далі діялося — не тямлю. Я отямився аж нині з полудня, і коли спитав за Варкою, мені сказали, що її (на мій крик!) витягли з ями і вже й поховали. Значиться, все пропало! І ніхто не скаже, що вони з нею зробили в тій страшній ночі. Зїли, нелюди, мою Варку живу, — вбили моє щастя!... Побратими мої дорогі, — перед Богом святим і вами жалуюся на своє нещастя, — радьте, вчіть, що маю робити, а тільки чекати не кажіть!...

Глибоко вразило всіх оповідання Прийдеволі, хоч усі вже й уперед знали з неясних слухів, яке нещастя склалося з їх побратимом. На всіх лицях видко було підчас оповідання всі переходи почуття від неспокою до найвищої трівоги і розпуки, так само, як усі ті переходи малювалися на лиці оповідача. А коли Прийдеволя замовк і, заламуючи руки, став серед хати, мов німий свідок великого про-

ступку, — то і всі мовчали, мов прибиті, кождий очевидячки ставив себе в положення товариша і старався таким способом збагнути всю глибінь його жалю і муки. Але порадити, — що вони могли порадити йому в тім ділі, де вже не було ніякої поради, ніякого виходу крім смерти? Як вони могли повчити його, на яку дорогу направити?...

Перший отямився Деркач і хопив за свої палиці, щоб і сю справу закарбувати.

— Стій, побратиме Деркачу, — сказав нараз рішучо Андрусь Басараб, — сього не карбуй!

Деркач поглянув на нього здивованим поглядом.

— Не треба, — сказав коротко Андрусь, а опісля звернувшися до побратимів спитав: — чи більше ніхто не має що сказати?

Ніхто не обзивався.

— Значить, на нині бесіді кінець! Розходіться по одному!

Але помимо сього завізвання ніхто не рухався з місця. Всі якось дивно ззиралися по собі. Андрусь грізно поглядав на них, не знаючи, що се значиться. Аж ось піднявся з місця Стасюра, найстарший з поміж побратимів:

— Слухай, побратиме Андрусю, — сказав він спокійним голосом, — про що тут у нас між побратимами сими днями йшла бесіда... То не від себе я тобі буду говорити, але від усіх. Знаєш, як ми зібралися до купи — громадити людську кривду і судити робітницький суд над тими, котрих не можемо позивати перед суд панський, то ти обіцяв нам, що скоро набереться відповідна міра недолі в народі, ми зробимо її обрахунок, щоб знати, для кого ся міра наповнилася до краю. Чи так?

— Так, — відповів Андрусь якось неохітно.

— Отсеж ми вже трохи не рік громадимо карби на людську кривду, — побратим Деркач позакарбовував стирту палиць, — а колиж, питаємо тебе, буде обрахунок?

— Не час іще, але живо час надоспіє, — відповів Андрусь.

— А, живо, живо, нім сонце зійде, роса очі виїсть! Сам бачиш, що наші гнобителі, збогачені нашою працею, починають собі чим раз гордійше. Пора, щоб від нас мали хоч погрозу яку!

— Буде погроза, — сказав твердо і спокійно Андрусь.

— Яка? коли? — роздалися з усіх боків питання.

— Се вже моя річ. Почуєте тоді, як діло зробиться, а наперед про те говорити не приходиться, — відповів Андрусь. — А до обрахунку також не далеко. Адже мусить дубець підрости аж до хмари, щоби в нього грім ударив. Чекайте ще трохи... А тепер, добраніч!

Всі побратими добре знали залізну, рішучу натуру Андруся Басараба, знали, що на його слові можна полягати, і не допитувалися далі, а тільки зібралися до виходу.

— А ти, побратиме Прийдеволя, зістанься тут, щось тобі буду говорити, — сказав Андрусь, а на лиці бідного парубка блиснула якась радість, мов надія виходу із страшної муки.

Розійшлися побратими. Тільки старий Матій сидів у куті під стіною, а давно погасла люлька випала йому з зубів і лежала на поділку. Так само Андрусь і Бенедьо сиділи мовчки, кождий на своїм місці, кождий занятий своїми думками. Тільки Прийдеволя стояв коло порога з лицем мертвецьки блідим і з заломаними руками, стояв як живий образ болю, і ока не зводив з Андруся Басараба, немов від нього ждав незнать-якої пільги.

Матій перший приступив до молодого парубка.

— Щож ти, небоже, гадаєш робити? — спитав він мягким, співчуваючим голосом. Прийдеволя глянув на нього з виразом непевности на лиці.

— Абож я знаю, що робити тай що діяти? — відказав

він зломаним голосом. — Смерть собі зроблю, як не зможу бодай пімститися на своїх ворогах!

— Скарж їх до суду, нехай злодії хоч посидять! — дорадив Матій.

— До суду? — обізвався понуро Андрусь, — ну, також добра рада! До суду! І хоч би їх там і позасуджували, то що? Посидять по пару місяців, тай вийдуть і ще вдвоє будуть мститися на людях. Але чи їх позасуджують? За що буде їх скаржити в суді, коли сам не знає, що вони там дівці зробили? А хоч би й сто раз знав, то де має на се свідків, як їм докаже? А може дівка сама з власної волі зробила собі смерть, або може Бог знає, яка на то инша була причина? Ех, Матію, Матію, з твоїм судом!... Тут треба иншого суду, иншої правди!...

На ті слова Матій, мов справді побитий, схилив сумно голову і зітхнув важко, немов помимо своєї волі і охоти мусів признати їх правду. А Прийдеволя ще пильнійше глядів на Андруся і ледви чутно промовив:

— Так, побратиме, — і я так гадав, що свідків нема ніяких!... Ще коби вона хоч жила, Господи, коби вона жила!... Але ви знали, яка вона була горда та неподатлива, ніякої ганьби, ніякого згірдного слова не могла стерпіти!... Ну, але щож мені робити, що діяти?...

Андрусь взяв його за плече і відвів до кута, моргнувши Матієви, щоби відступився, — і опісля зачав йому щось стиха шептати до вуха. І видко, що не малої ваги мусіли бути Андрусеві слова, коли молодий парубок від них зразу поблід ще дужче, далі почервонів, а вкінці тремтячи всім тілом, немов у зимниці, залився голосним плачем і, горячо стискаючи Андрусеву руку, викрикнув: — Так, твоя правда, братчику, иншого виходу нема! Так і зроблю, і нехай діється зі мною божа воля!

— Тільки зручно, розважно і сміло, і нема чого боятися! Всі ми під божим судом ходимо, — божий суд на всіх рівний і справедливий, тільки людський суд не та-

кий! А тоді... тоді побачиш, що полекшає! Ну, а тепер іди вже, добраніч!

Прийдеволя мовчки поклонився і пішов.

Андрусь перейшовся кілька разів по хатині, силуючися надати свому лицю спокійний вираз, хоч очевидно і сам був до глибини зворушений. Далі приступив до Бенедя і випростувався перед ним в цілій своїй велитній поставі.

— Ну, ви бачили нашу роботу?

— Бачив.

— І щож на все те скажете?

Бенедьо звісив голову, мов хотів зібрати до купи розсипані думки.

— З усього бачу, що ви щось страшне і велике задумали, хоч сам собі не можу вияснити, відки се у вас взялося.

— Відки взялося? Е, се довга історія, котра — зрештою, і не належить до річи.

— А опісля, чи буде у вас досить сил, щоби зробити те, що думаєте?

— Ми сіємо, а чи сімя зародить у троє чи в десятеро, сього не знаємо!

— А опісля... ще одно... (Бенедьо запинався в мові) Чи подумали ви...

— Над чим?

— Над тим, що саме найголовнійше...

— Ну?

— Яка користь і для кого користь буде з вашої роботи?...

Андрусь пильно глянув на Бенедя, а далі засміявся гірким сміхом.

— Ха, ха, ха, — користь! А конче мусить бути користь?

— Ну, я так гадав, — відповів спокійно Бенедьо, — що коли що робиться і розважно робиться, то треба й погадати, чи і для кого буде з того користь?

— Гм, вільно вам і так гадати! А я так гадаю: отсе мене тіснить ворог з усіх боків, — виходу мені нема ніякого. Я набиваю стрільбу. Чи забю нею ворога, чи себе самого, то мені все одно.

— Ні, ні, ні, — підхопив живо Бенедьо, — се так з вас говорить сліпа, безвихідна розпука, а не розвага! Бо чиж дійшло вже аж до того, що нема ніякого другого виходу? А хоч би діло й так стояло, то чи гадаєте, що се все одно — забити себе або забити ворога? Себе забєте — ворогови радість, ворогови лекше та простовільнійше!

Тепер на Андруся прийшла черга звісити важку голову і збирати думки до купи.

— Твоя правда! — сказав він вкінці до Бенедя. — Тут треба подумати. Хочеш бути нашим побратимом і думати разом з нами?

— Вашим побратимом, але не сліпим знарядом вашої волі.

— Ні!

— І щоб вільно було кождому думати, що хоче і другим говорити, що думає —

— Се у нас і тепер вільно. Адже ти чув нині —

— Так то, так, — але я ще раз собі те вимовляю. Собі і кождому.

— Добре.

— А, на таке, то буду вашим побратимом, буду думати разом з вами над тим, чи нема для нас виходу з великої, всенародньої кривди!

Андрусь а за ним Матій радісно обняли Бенедя, як брата.

Наші побратими так були заняті собою і своїми думками, що й не чули, як хтось закалатав у сіняні двері, отворив їх з легким скрипом і увійшов до сіней. Аж коли рипнули й хатні двері і новий гість станув на порозі хати, тоді побачили його. Се був високий, рудий, пейсатий Жид, з недобрим позором сивих очей і з недобрим виразом на

піганистім лиці, хоч те лице в тій хвилі трохи розяснене було якоюсь зловіщою радістю.

— Дай Боже! — муркнув Жид, припіднявши дрібку капелюх на голові.

— Дай Боже! — відповів Матій, котрому якось недобре зробилося на вид нового гостя. Бо той новий гість, то був його найбільший ворог, Мортко, наставник при кошарах у Германа Ґольдкремера. Матій немало здивувався, чого хоче Мортко тепер, в таку пізну добу, в його хаті, але привичне нашим людям пошанування для кождого входячого в хату казало Матієви скрити в глибині душі свою ненависть і всі відживаючі на вид Мортка болющі споминки. Він привитав Жида холодно-чемним видом.

— Сідайте, Мортку!

Мортко кивнув головою і сів.

— Що там чувати, що так пізно гостите до нас?

— А щож би? Все добре чувати! — відповів із злорадним усміхом Мортко, а по хвилі додав: — Був у вас нині возний з суду?

Матій здригнув при слові „суд“, немов уколений.

— Ні — ледви видусив він, чуючи щось недоброго, — не був.

— Ну, то певно завтра буде. У мене був нині.

— Ну, і щож там вам приніс нового? — спитав Матій, тремтячи всім тілом.

— Наша справа скінчена.

— Скінчена!

— Так! І так скінчена, як я вам казав. Бо по що то було вам мішатися до чогось, що вас не обходить?

— Не обходить! — скрикнув болісно Матій. — Жиде, сього мені не говори, бо хоч ти і в моїй хаті, але знаєш, чоловік не святий!

— Ну, ну, — відказав Мортко, не маєте за що гніватися. Я не хотів сказати. Я хотів лишень сказати, що ви за дармо на мене вергли підозріння і що я в тій справі,

Бог свідок, ніщо не винен! Сам прокуратор у Самборі то признав і сказав, що проти мене нема ніякого доказу, то він не може мене оскаржити за ту річ, що ви на мене звалили. Впився небіщик Півторак, упав в яму, — щож я тому винен?...

При тих словах Матій, мов оглушений ударом довбні, понурив голову і не міг сказати ані слова. „Пропало, пропало!“ шептало, шипіло, вертіло щось в його голові, — погиб чоловік, тай слід по нім застив, а той...

В тій хвилі Андрусь Басараб, що досі мовчки слухав усьої тої розмови, звернувся сам до Жида.

— Що се за справа така, Мортку? Яку ви справу маєте з Матієм?

— А на що вам то знати? — відповів уразливо Мортко.

— Вже ти не питай, на що мені то знати, — відказав Андрусь. — Але тобі, що тобі шкодить сказати?

— Т-та, шкодити не шкодить, але... Жид поглядів на Андруся пильно, немов боявся нажити собі в нім нового ворога.

— Говориж, коли не шкодить! — сказав Андрусь і став над Мортком, мов чорт над грішною душею.

— Та що тут і говорити, — пуста справа, püste Geschäft, тай годі! Тямите, от уже два роки тому, з ями видобули кости чоловіка. По перстені пізнали, що то був Іван Півторак, чоловік тої Півторачки, що та хата її. Він перед роком десь був пропав. Ну, а Матієви відкись влізло в голову, що я щось тому винен, що він впав в яму, тай нуж на мене подавати до суду. Він гадав, що мене зараз возьмуть тай повісять... Коли бо то в суді так не йде: скаржиш кого, то вперед докажи! А тут, як можна доказати? Ну, але Богу дякувати вже справа скінчилася! Слухайте, Матію, — я ще раз кажу, — щó вам було в то вдаватися та тратитися на процес? А тепер, коли ви програли, забудьте

про все і будьмо собі знов добрі, як передтим! Ну, подай руку, старий!

Жид простягнув Матієви руку.

— Я, тобі? — скрикнув Матій. — Я мав би свою руку класти в ту руку, що мого Іванчика зі світа зігнала? Ні, не діждеш того!

— Ну, видите, — сказав Жид, обертаючися до Андруся, — він усе своє. Слухайте Матію, — ви собі з такою бесідою дайте спокій, бо тепер, коли суд сказав, що я не винен, ніхто мені того не сміє казати. Тепер я вас можу скаржити за образу!

— Ну, скарж, скарж, — крикнув Матій, — нехай мене повісять, що мали тебе повісити. А я, хоч би й десять судів не знати що казало, все буду своєї, що ніхто инший, тільки ти пхнув Івана в яму! Тай годі. А тепер іди мені з хати, бо як мені терпцю не стане, то готово що неладне бути між нами!

Мортко стис плечима і пішов. Але в дверях ще раз обернувся, поглянув з погордою на Матія і сказав: — Дурний ґой! Він гадав, що мені що зробить процесом, а то треба би не так рано встати, щоби мені що зробити!

І з тими словами Мортко пішов. А Матій усе ще сидів на припічку, блідий, розбитий, тремтячий, сидів без мисли і руху, а в його голові мов млинове колесо торохтіло одно темне, пусте, холодне слово: пропало! пропало! пропало!

Андрусь Басараб приступив до нього і положив свою дужу долоню на його плече. — Побратиме Матію!

Матій підвів очі і поглянув на нього, мов потопаючий.

— Що се за справа така? Що за процес? Чому ми досі ніщо про нього не знали?

— Ех, пропало, все пропало! — відказав Матій. — Що тепер і говорити про те!

— Ні, ти розповідж, — тобі самому лекше буде!

— Ой вже, буде мені лекше! — сказав Матій. — Пропало тай годі!

— Та хто ще знає, чи пропало, — вмішався Бенедьо. — Адже нераз можна раз програний процес зачати другий раз і виграти! А тут ще, як той Жид казав, і зовсім так зле не є. Адже ваш процес і в суді не був, а тільки прокуратор признав, що доказів нема, кілько треба для обжаловання. Значиться, як би докази були, то й обжаловання буде.

Лице Матія прояснилося трохи при тих словах.

— Чи так? — спитав він, простуючись. Але якась важка думка живо знов насіла на нього і придавила до долу.

— Ні, ні, ні, — нема що й говорити, — сказав він. Сяк чи так, а все пропало. Три роки минуло, — де я тепер возьму ліпших доказів? Годі, годі й думати про те!

І він закрив лице руками, а з його очей полилися горячі, наболілі сльози і потекли поміж пальцями і закапали на землю. Бенедьо і Андрусь побачили, що нині годі з ним далі говорити, — удар був надто сильний і наглий і підтяв усю його твердість. Тож Андрусь мовчки стиснув Бенедьову руку, взяв капелюх і тихо вийшов. Бенедьо також тихо роздягнувся і ляг на лаві на своїм петеку. А Матій сидів на припічку мов помертвілий, мов з каменя витесаний. Нафтова лямпочка блідо і чим раз блідійше меркотіла на комині. По кутах хатини стояли стовбурі сумерку, немов ждучи тільки хвилі — загаснення лямпи — щоб гульнути з кутів на хату, придавити і прикрити собою все з гори до низу. Бенедьо скоро тільки ляг, так в тій же хвилі під тиском тисячних сильних вражінь того дня заснув мертвецьким сном. Уже минула північ, загасла лямпа, пітьма залягла хатину, а Матій все ще сидів на припічку, з лицем закритим долонями, без руху, без слова, без думки, чуючи в серці тільки страшний біль, велику пустоту і немов якусь свіжу ще рану, завдану тою думкою, що і в судах уже нема правди для бідного робітника. Аж геть над раномсон переміг втомлене тіло, го-

лова його схилилася до долу, руки опали безвладно і, лягши на голий причіпок, Матій заснув на годиночку, поки не роздалося по всім Бориславі ранішнє калатання та дзвонення, скликаюче робучий люд до праці.

V.

В понеділок рано виринало блискуче сонце з поза рожевих хмарок, щоб через день знову палити та жарити нерозцвілу підгірську землю. В блискучій, легенькій бричці на ресорах, тягненій парою бистрих піганистих коней, їхав Леон Гаммершляґ з Дрогобича до Борислава. Веселий, рожевий був настрій його духа, блискучі надії виринали перед ним, розросталися, повніли, набирали тіла і крови. Мірне гойдання брички роскішно вколисувало його, а його власні мисли та думи золотили перед ним увесь світ. Алеж бо й напрацювався, налітався він через тих три неділі, назнався неспокою, трівоги, наволочився з усякими людьми, поки таки не добився свого, не вхопив серед тої сутолоки золоту нитку, котра чень заведе його й до клубка богацтва! Його побут у Відні, сяк чи так кажучи, був справді одною з найсмілійших і найщасливійших його спекуляцій! То була правдива ловля на золоту рибку! Ну, і вдалась же йому та ловля так, що ліпше й годі! Леон передумував усі подрібности тої героїчної ловлі, обчислявся з часом і грішми, щоб усе в задуманій ним афері пішло правильно, вміло та справно, як в годиннику. Головна суть його гадок була ось в чім.

Проживаючий у Відні бельґійський хемік, Ван-Гехт, що від кількох літ працював над аналізою земного воску, по довгих пробах винайшов спосіб чищення того воску до такої степені, що очищений віск тратив властивий, неприємний нафтовий запах. Невеличка примішка пчолячого воску надавала йому запах, а знов инша хемічна примішка барву звичайного, чистого пчолячого воску. Сей новий фабрикат він назвав церезіною і вистарався о патент на

виключне користання з свого винаходу. Проби свого воску Ван-Гехт післав між иншими і до церковного синоду в Росії з запитанням, чи міг би такий віск найти вступ до православних церков, і з заявою, що в такім разі він міг би доставляти його у великій масі і по ціні далеко низчій, ніж ціна пчолячого воску. Синод відписав йому по якімсь часі, що предложений віск випробовано, що він виявився нічим не гіршим від пчолячого і що в кождій православній церкві в Росії свічки з того воску можуть горіти без ніякої уйми для хвали божої. В разі, колиб він, Ван-Гехт, міг достачити богато такого воску і по дешевій ціні, синод запевнює йому великий відбут в Росії. Маючи той важний дозвіл і патент на семилітню власність свого винаходу, Ван-Гехт задумав добитися ними міліонового маєтку. Він досі був бідним техніком, з тяжкою бідою стягнувся на уладження у Відні власної невеличкої хемічної лябораторії, в котрій працював сам при помочі тільки одного асистента помічника, Німчика Шеффеля. Тож і не диво, що тепер він рішився як найдорожче продати здобуток своєї праці. В тій цілі він оголосив в торгових та біржевих віденських часописах свій винахід і отворені для нього обширні відбутові ринки, запрошуючи „р. t. панів підприємців, фабрикантів та капіталістів, котрі при його співучасти хотіли би зробити корисну спекуляцію, до порозуміння чи то особисто, чи то за посередництвом аґентів з винахідником Ван-Гехтом“. Се оголошення зробило відразу чималий розрух серед віденських капіталістів, а особливо серед галицьких Жидів, що віддавна вже гріли руки при бориславській нафті та при бориславськім воску. Довкола убогої Ван-Гехтової лябораторії, поміщеної в наймленій, вогкій кватирі в сутерені, почали тишком та крадьком забігати ріжні аґенти: один другого уникав, а нікотрий не приступав прямо до діла, тільки вітрив з боків, мов собака. Ван-Гехт бачив усе те, і хоч по трохи нетерпеливився в ожиданці бажаного міліона, то з другого боку й радувався, знаючи,

що в капіталістичнім світі вже воно так ведеться, що коли йде о якесь важнійше діло, то насамперед нюхається і мацається на всі боки, що ніхто нікому не довіряє, один одного боїться, і хоч кождий рад би випередити своїх собратів в погоні за зиском, а по змозі ще й одного та другого собрата повалити на землю, то з другого боку кождий старається ні в чім не подати виду другим, хоч може в нутрі і згаряє всепожираючою горячкою. Ван-Гехт знав те добре і старався й собі не подавати ніякого виду. Він по давньому працював із своїм помічником в лябораторії, заходив часом на біржу, але все держався з боку, смирненько, мов і зовсім не той. Але про те він добре замічав, що його низенька, підсадковата і трохи обрескла фіґурка починає звертати на себе увагу в тім світі володарів капіталу.

Та воно й не диво було. Адже се діялося при кінці 60-тих років, в добі великого промислового розгону в Австрії, в добі великої спекуляційної горячки, великого „Aufschwindl“-у! Адже в той сам час, коли в ґазетах появилося Ван-Гехтове оголошення, клалися основні камені під славно-звісну „ротунду“, головний будинок віденської всесвітньої вистави 1873 р.! А що рівночасно з тим біржевим та спекуляційним „Aufschwindl“-ем і невідлучно від нього сіялися сімена віденського „краху“ 1873-го року, сього в добі горячки ніхто не прочував, а Ван-Гехта се й зовсім не обходило.

Але вже певно нікого так не розворушило Ван-Гехтове оголошення, як наших знайомих, бориславських тузів, Германа Ґольдкремера та Леона Гаммершляґа. Вони віддавна вже металися на всі боки, щоби здобути для бориславського воску який ліпший і певнійший відбут, ніж досі. Тай сама природа їх копалень перла до того, що прийшла пора налягати головно на видобування воску, що віск має тепер стати підвалиною бориславського богацтва, а нафта тільки більше або менше сильною підпорою. Бо треба знати,

що в першій добі розвитку бориславських промислів було якраз навпаки: нафта становила головне жерело доходів, а віск, коли де подибано у перших неглибоких ямах його поклади, або зовсім обминався, лишався в землі, або хоч і вибирався, але мало. Брали його захожі ріпники, брали заїзжі люде, що приїздили до Борислава дещо продавати, — і навозили його до домів нераз цілими великими грудами. Жиди мало стояли о віск, особливо дрібні властивці, що мали по одній, по дві ями. Але тепер настало друге діло. Нафта у великій части ям вичерпалася, жерела, про котрі Жиди думали, що будуть плисти віковічно, почали висихати. Тай ще ті кляті Американці не тільки що почали свою нафту спроваджувати до Европи, а доказали ще й того, що їх нафта показалася і ліпше чищеною і — дешевшою від бориславської! Тож не диво, що головна вага бориславського промислу мусіла з нафти перевалитися на віск. Жиди кинулися розбирати плиткі ями і слідити за тими жилами, котрі полишалися давнійше; від головних прямових шахт почали брати скісні, бокові штольні, прості і круті, як до потреби. Почали також запускатися далі в глиб; що вперед найглибші ями були 30—50 сяжнів, тепер пішли до 80—100 сяжнів; чим далі в глиб, тим поклади воску ставали грубші, жили ставали богатші та видатнійші. Одно тільки закарало бориславських тузів, се дорогітня очистки того воску; його дестиляція при діланню сіркового квасу і инші процеси, потрібні для вироблення з тої жовтої, землянистої маси білого парафінового воску коштували богато; ціна парафіни, хоч значно висока, не могла таки приносити фабрикантам великих і швидких зисків. Аж ось в тій потребі, мов помічний ангел з неба, являється вигадливий Бельґієць із своїм винаходом! Вироблювання церезіни — пише він у своїм оголошенню — стоятиме дешевше, ніж вироблювання чистої парафіни. Далі церезіна має запевнений відбут в Росії. А ще винахідчик — Бельґієць! А Бельґійці, відомо, народ статочний,

діяльний, на котрого можна спуститися, — не те, що вітрогони Французи або швіндлєри Німці! Значиться, зиск швидкий і великий і певний!

І Герман і Лєон, прочитавши Ван-Гехтове оповіщення, негайно написали до своїх аґентів, щоби старалися розпізнати се діло, розвідатися о умовини і обіцяли в разі корисних виглядів самі приїхати до Відня і довершити торгу. Та тількиж аґентом Германа був якийсь солідний Німець-ґешефтсман, що хоч лупив з Германа добрі гроші, за те вже і вмів походити коло його діл у Відні. Він, одержавши Германове припоручення, пішов з ним прямо до Ван-Гехта, поспитав його про умовини, поторгувався дещо і, випросивши у нього, що задержить в тайні їх вступну умову, обіцяв йому, що найдалі за тиждень — за два приїде й сам підприємець і довершить з ним згоди. При тім аґент запевнив Ван-Гехта, що Герман чоловік солідний і ґрунтовий і, роблячи з ним згоду, він може бути певний свого. Відома річ, аґент з гори старався вибити з голови Ван-Гехтови гадки про будущий міліон, але все таки впевняв його, що на пів міліона може мати надію і що його припоручник краще ніж хто другий здужає сповнити ту надію. Ван-Гехт, хоч і з жалем в серці, пристав на все: нехай і пів міліона, то всеж і се красний маєток, про який він колись і мріяти не міг. Аґент ще раз наляг на те, щоб Ван-Гехт задержав в тайні їх угоду, а Бельґієць не догадуючись, о що тому ходить, пристав і на те. Швидко опісля аґент зателеґрафував Германови, як стоїть діло і просив його як найшвидше приїздити до Відня для довершення угоди з Ван-Гехтом. Ми бачили вже, в якім настрою духа і серед яких обставин застала його та телеґрама.

Але тимчасом і аґент Лєона Гаммершляґа не спав. То був проворний, хитрий віденський жидок, знайомий Лєонови вже віддавна. Він за невеличку плату служив йому аґентом, бо Лєон, як і всі т. зв. німецькі Жиди-ліберали, хоч любив поверховно, перед людьми ясніти та бли-

щати, за те в скритости, в приватних ділах ніколи не міг позбутися властивої, купецько-жидівської скнирости та брудноти. Тож він волів держати й леда-якого паршивенького аґента, щоби тільки менше йому платити. Правда, той аґент умів досі завсігди хитро-мудро уладжувати Леонові діла, „за його рукою“ велося Леонови, і він уже кілька разів посилав йому надзвичайні додатки на знак свого признання. От той то аґент і сим разом уладив се важне діло на велику радість Леона. Своїм звичаєм, він не брався до діла просто, як Німець, але колесив, крутився, нюхав, провідував через десяті руки. Аж ось розійшовся слух, що Ван-Гехт ставить нечувано високі жадання. Сам Німець, аґент Германа, розповідав в крузі своїх товаришів, що ходив до Бельґійця (замовчуючи, в чиїм ділі), і що той поставив такі умовини: що приймився би управляти фабрикою церезіни, коли підприємець запевнить йому семилітню безперервну службу і 5.000 р. плати на тиждень, тай ще в двох послідніх роках 5% дивіденди з чистого зиску від проданої церезіни. Такі важкі умовини мусіли певно налякати кождого; Леоновому аґентови відпала й охота йти до Ван-Гехта. Але він пронюхав иншу стежку в горох. Перед кількома днями, іменно по умові з Німцем, Ван-Гехт замкнув свою ляборaторію, стараючися продати її, відправив також свого помічника, Шеффеля, котрий тепер, без місця і зарібку, жив при одній з тісних вуличок віденського Vorstadt-у. До того то Шеффеля й пішов Леонів аґент і почав випитувати та досліджувати його. Він дізнався, що Шеффель знає докладно секрет фабрикації церезіни, зумів би уладити відповідні кітли і прилади, одним словом, зумів би вести фабрику. Правда, Шеффель, чоловік бідний, несмілий і совісливий, був би на разі відтрутив кождого, хто йому сказав би був: ходи сюди і фабрикуй церезіну! Але хитрий жидок не сказав йому сього, та за те негайно по розмові з Шеффелем написав лист до Леона, щоб приїздив, бо хоч Ван-Гехт і ставить дуже високі жадання, то прецінь

з иншого боку чень ся справа дасться далеко кориснійше і лекше уладити.

А поки-що, жидок-аґент принявся оброблювати Шеффеля на своє копито. Він заприязнився з ним при пиві, заходив кілька разів до його хати і приглянувся його бідному життю. Шеффель жалувався йому на своє убожество, на недостачу зарібку, а жидок, мов на перекір, розводив перед ним широкі, блискучі картини зисків, маєтку та достатку, натякаючи чим раз виразнійше, що і для нього зовсім не заперті брами до того золотого раю. Бідний Шеффель зітхав і знов починав розводити свої жалі. Щоб його ліпше привязати, жидок кілька разів делікатно випозичував йому невеликі суми грошей, раз-у-раз обіцюючи, що постарається для нього о місце, тай то о таке корисне, що буде йому певно по вік дякувати. Шеффель недовірчиво хитав головою, але жидок так уперто товк своє, що бідака звільна немов туманів, немов безвладно давався уносити течії блискучих жидкових обіцянок. Досить того, що до приїзду Леона Шеффель уже був майже чисто приспособлений до того, що з ним задумав аґент.

Леон причвалав до Відня, не знаючи, як його аґент думає уладити справу. А коли почув його думку, то зразу немов звергся. Але се не був опір; по довшій бесіді з аґентом він пристав на все і казав йому привести Шеффеля до свого готелю. Тут по недовгій боротьбі, пертий з одного боку нуждою свого теперішнього положення, а з другого боку блискучими Леоновими обіцянками, Шеффель уляг. Він прирік Леонови, що поїде з ним до Борислава і буде вести таємну фабрикацію церезіни, тай то за відповідно невелику плату. А щоби будову і ведення нової фабрики прикрити чим иншим і відвести людські очі, Шеффель несвідомий галицьких обставин, порадив Леонови голосити, що се будується невеличкий паровий млин. Леон, як ми бачили, й зробив се, не розваживши добре, до чого ся рада могла довести.

Уладивши діло з Шеффелем, Леон не спочив. Він кинувся вишукувати для будущої своєї церезіни відбуту. При помочі свого аґента йому удалося по якімсь часі найти кількох російських Жидів-капіталістів, пробуваючих переїздом у Відні. Вони радо приняли на себе посередництво в справі достачування церезіни, і дійсно по трьох тижнях Леон уже заключив з свіжо утвореною в Росії „Восковою Спілкою“ контракт на доставу в піврічнім протягу 200 тисяч сотнарів церезіни на таких корисних умовинах що до ціни і перевозу, що вже наперед міг обчислити чистий зиск з того одного діла на яких 100 тисяч ринських. От тоді він, ухопивши з собою золотодайного Шеффеля, пудом подув у Галичину, щоб як стій узятися до діла. Воску готового у нього в Бориславі було 10 тисяч сотнарових брил в маґазинах. Два або й чотири рази стільки він мав надію зараз таки за власні гроші і по дешевій ціні закупити на місці у дрібних властивців ям; пізнійше мали його контрагенти прислати в Борислав своїх людей, щоб доочне переконатися, чи, скільки і якого воску вироблено, а тоді мав Леон одержати таку частину угодженої суми, яка була по контракту вартість приготованого воску; за ту суму він надіявся постачити цілу решту умовлену контрактом, так що решта грошей булаб його чистим зиском, відлічивши хіба плату Шеффелеви та кошти вибудування фабрики.

І Шеффель за той час не дармував. Він, щоб зарекомендуватися свому „хлібодавцеви“, виладив докладний плян нової фабрики, позамовляв ураз із аґентом кітли, рури та инші потрібні металеві прилади у віденських фабриках, вимовляючи собі як найскорше їх приготування. Таким чином підчас свого тринедільного побуту у Відні Леон безперечно досить потрудився около уфундування свого богацтва і своєї фортуни. Весь той час він бігав мов в горячці, з ніким не бував, не забавлявся, не вступав до знайомих, ба навіть не витався з Германом Ґольдкремером,

котрого кілька разів стрічав на вулиці в натовпі пішоходів. Загальна спекуляційна горячка обхопила його, — світ мінився перед його очима і в нім Леон не міг уже добачити ні друга ні брата, ні правди ні кривди, нічого крім золота, богацтва і блеску. Та горячка не покидала його й по повороті до Дрогобича. Ми бачили, що ще того самого дня, коли приїхав з Відня, він загодив будівничого і Бенедя, а в понеділок, з початком тижня, і сам полетів до Борислава, щоб власними очима допильнувати закладин нової фабрики. Його мов перло, гнало щось, щоби як найскорше зробити се діло, тож він по повороті з Відня рішився, хоч і не дуже радо, спинити на час будову свого пишного дому, щоб можна тим способом більше грошей і більше сили повернути на як найшвидше довершення нового, зисковного діла. — Аджеж мій дім, моє щастя, моя сила про те не перестане будуватися, рости під небо! Ні, іменно успішне довершення сього діла, то буде одна з найголовнійших підвалин мого дому!

От такі споминки і такі мисли, на тисячні лади переливані, забавляли Леона підчас скорої їзди до Борислава. Міцне гойдання брички роскішно вколисувало його, а його власні мисли та думи золотили перед ним увесь світ.

Ось він уже минув Губичі і, не доїздячи до Борислава, казав візникови зупинитися на гостинці. Виліз з брички і півперек толоки рушив на річку, де мала будуватися фабрика. Але ще заки підійшов ід тому місцю, почув там якийсь гамір. Озирнувся і побачив з немалим дивом велику купу народа, що стояла довкола площі, товплячися та цікаво роззираючися. Були се по більшій части Жиди, властивці бориславських ям, хоч досить також було безробітних ріпників, Жидівок з дітьми, жиденят і всякої иншої збиранини. „Що за прислівя?“ подумав собі Леон. „Що могло тут статися, що така товпа народа тут згромадилася?“

Діло вияснилося зовсім просто. Ледви товпа цікавих його побачила, коли зараз Жиди-властивці рушили супроти нього і засипали його питаннями: Що? як? чи справді він паровий млин будує? відки так нагло прийшла йому подібна думка? по що наражується на неминучі втрати, бож паровий млин в Бориславі певно не буде приносити йому ніякого доходу?

Леон дуже змішався тими запитаннями. Він аж тепер одним разом зрозумів, що голосячи, немов то він будує паровий млин, він не то що не відвертає людських очей від свого підприємства, але противно, заострює тільки людську цікавість. Тож він на всі запитання своїх товаришів по ґешефті всміхнувся силуваним сміхом, не знаючи на разі, на яку відповідь здобутися. Аж ось і робітники, Жидівки та весь бідний люд обступили Леона, одні просячи його о роботу при будові, при млині, - другі знов дякуючи йому за те велике добродійство для бориславської бідноти, котрій чень тепер лекше буде о хліб святий. Леон ще дужче змішався. Він побачив, що тут уже ніяк уйти людської уваги.

— Алеж люде добрі, — сказав він, одумавшися, — хто се сказав вам, що тут будується паровий млин?

— А от пан будівничий, що нині рано приїхав шукати робітників до нової будови!

— Е, то пан будівничий зажартував собі з вас! — сказав Леон. — Се не паровий млин, се будується проста нафтарня! Де мені до парового млина!

— А-а-а! — вирвалося з уст усіх присутних, мов знак здивування та розчарування. І біднота негайно почала розходитися, а Жиди-властивці якось мов свобіднійше почали балакати з Леоном, випитуючи його, по що будує нову нафтарню? чи може буде потребувати нафти та воску і яке діло буде в ній провадити? Деякі цікавійші запитували його навіть, чи не зробив з ким якого контракту?

— Ми чули, — говорили деякі Жиди, — що там у Ві-

дні завязується велика „Erdwachs Exploitations-Compagnie“ (спілка визискування земного воску). Ви певно з нею в зносинах?

— У Відні? Спілка визиск...? — дивувався Леон. — Ні, я про ніяку таку спілку не чував і в зносинах з нею не стою!

— Чи можлива річ? — дивувалися і собі Жиди. — Адже ви були у Відні, то аби там бувши, тай не чути навіть про завязання великої „Спілки визискування?“

— Та де, — відпекувався Леон, — я у Відні був в приватних ділах, — на біржу навіть не заглядав!

Ледви-не-ледви Леон спекався своїх товаришів. Правда, він обіцяв з деким ще нині побалакати про закуплення земного воску, котрого буде потребувати до нової нафтарні. А позбувшися непожаданих цікавих гостей, він пішов на площу, де вже наймлені робітники рівнали ґрунт, звозили каміння й цеглу й де будівничий з Бенедьом розмірював плян і випальковував місце, куди мали копатися фундаменти. Будова мала бути скінчена, — іменно на час, в котрім віденські фабриканти обіцяли прислати замовлені Шеффелем прилади.

Будівничий був дуже маркітний і раз-у-раз воркотів щось під носом. Бенедьо тільки десь-колись чув уривані слова, як „дурний Жид“, „ошуст“, „хоче циганити, а не вміє“. Коли Леон наблизився і голосно сказав робітникам „добрий день“ і „дай, Боже, щастя“, Бенедьо перший підійшов ід ньому.

— Пане, — сказав він, — правда, що ви жартували, говорячи, що се має бути паровий млин?

— Або чому ти мене о се питаєш?

— Бо ми тут з паном будівничим не могли погодитися що до того пляну. Я прецінь робив уже при паровім млині в Перемишлі і знаю, як він має ставитися. А тут скоро тільки я поглянув на плян, так зараз пізнав, що се буде нафтарня, не млин. Я вже і вперед догадувався, бо по

щож би ви тут, в тій пустині, ставили млин? А от пан будівничий на жаден спосіб не хотіли примірювати сей плян, говорячи, що се певно помилка, що треба задержатися, аж поки він сам не зробить такий плян, який випадає під паровий млин...

— Алеж розуміється, що я то на жарт говорив! — сказав голосно Леон, стараючися покрити знов сміхом своє змішання. — Чень же я ще не вдурів будувати паровий млин у Бориславі!

Тепер і будівничий, почувши ті слова, підійшов ід Леонови, що все ще всміхаючись роззирався довкола.

— Пане Гаммершляґ, — сказав будівничий прикрим, терпким голосом, — хто тепер з нас двох стане брехуном?

— Брехуном? — повторив Леон і відступився о крок назад, мірячи будівничого задуфалим поглядом. Правда, під тим задуфальством крилося усе таки змішання, і Леон був би не знати що дав, щоб будівничий утих і не збільшував того змішання. Але будівничий не гадав утихнути.

— А так, брехуном, — сказав він. — Бо чиж ви не говорили мені вперед, що хочете ставити тут паровий млин?

— Я жартував.

— Ви жартували? Ну, я ще не видів, щоби хто так на серйо жартував, як ви! Признаюся вам, я вашого жарту не порозумів. Я на конто того жарту й робітників назбирав і розруху наробив у цілім Бориславі...

— То дуже зле! — сказав Леон.

— Певно що зле, бо тепер я перед усім тим народом брехачем став.

— То ваша річ, не моя!

— Моя річ? Алеж ваше слово!

— Алеж я вам дав плян! Що ви за такий будівничий, що не зуміли з пляну розпізнати паровий млин від нафтарні?...

Ті слова дуже вкололи будівничого.

— Е, що там ваш глупий плян! Я на нього й не дивився!

— Ну, то ваша вина! — відрізав Лєон. — За що в мене гроші берете?

Ся сварка велася голосно і ставала чим раз голоснійшою. Лєон почервонів, як рак, а й товсте лице будівничого налилося кровю. Між тим робітники і деякі посторонні люде, чуючи передрачку між „панами“, поставали і ззиралися цікаво на се видовище.

— Мій пане, — кричав розярений будівничий, — я чень не по то прийшов сюди, щоб слухати ваші імпертиненції!

— Ані я по те, щоб слухати ваші дурниці!

— Пане, ви мене ображуєте!

— Не дуже страшний проступок!

— Ви шкодите моїй славі!

— Ви пошкодили моїм інтересам!

— Так? То прошу заплатити мені за мій труд, і я ще нині вертаю собі до Дрогобича!

— О, і овшім! Будьте ласкаві подати мені рахунок, і то не лиш за тутешній труд, але й за дрогобицьку будову! Постараємося обійтися без такого ґеніяльного будівничого! — І Лєон гордо відвернувся на знак, що бесіда скінчена. А будівничий, з кипучою злістю в нутрі, кинув, що мав в руках, і натисши шапку на вуха та сплюнувши, пішов до Борислава, опроваджений голосним сміхом слухаючого робучого люду.

Робота пішла далі своїм ладом. Лєон довго ходив по площі, роззирався, важко відсапуючи, поки не уляглося його роздратування. Аж по якімсь часі він став перед Бенедьом.

— Ну, що тепер будемо робити? Будівничого не маємо.

— Коли позволите, то я й сам поведу сю будову по пляну.

— Ви самі?

— А чомуж би ні? Штука не велика. До місяця все буде готове.

— Ну, про мене! Я виджу, що ви чоловік добрий і щирий. Будуйте! Навіть кавції від вас не хочу, я вже сам буду дещо наглядати. А про плату не бійтеся, — я вашої кривди не схочу!

Бенедьо, правду кажучи, і рад був по трохи, що позбувся гордого будівничого. А тут ще й несподівана добродушність Гаммершляґа, котрий дозволив йому й без кавції вести будову, і надія на ще вищу плату, все те немов розяснювало перед ним світ, будило богато нових думок. Він почав уганяти і кидатися коло роботи, мов коло своєї, не зважаючи, що другі робітники косо та зависно гляділи на нього, а може дехто і вважав його жидівським підлизнем. Що його то обходило! Його думку занимало таке діло, для котрого певно варто було знести й крихту людської зависти!

VI.

Червень-місяць добігав уже до кінця. Починалася косовиця. Широкі, мокрі підгірські луги зеленілися та пишалися стобарвним, рісним зіллям. Мов широкі озера між скалистими, сірими берегами, вони хвилювали пахучою зеленю, дихали свіжим, повним життям. А круг них сіро, мертво, понуро! Зорані сугорби сірілися перепаленими, сухими скибами; ріденьке жито кулилося та жовкло на сонці, не вспівши й відцвісти гаразд. На овес і надії не було: ледви на пядь відріс від землі, тай таки вже й заковяз на пні, пожовк і похилився, мов огнем привялений. Картофлі жовкли, не здужавши ще й зацвісти. Все складалося на те, щоб відобрати й послідню крихту надії у бідних хліборобів. Переднівок, що сього року зачався був надто рано, тепер тягнувся надто довго, — уже Петрове пущіння минуло, а ані губ в лісі, ані ягід, ні черешень не було. Між народом ішов один-однотяглий стогін та плач. „Чорнійші чор-

ної землі“ ходили люде по дорогах та польових стежках, збираючи гірчицю, лободу, щавник та всяке зілля, риючи пирій, котрий сушили, терли на порох і мішали з отрубами та добутою за останнє мукою, і пекли з тої мішанини хліб. Що день, що неділя можна було видіти по дорогах церковні процесії; з слізми в очах, припавши лицями ниць до землі, народ благав дощику. Але небо стояло мов замуроване, а сонце своїм широким, безстидно блискучим лицем мов насміхалося з сліз і молитов бідного люду.

Між народом зачали прокидатися недуги: заразливі горячки, тиф та пропасниця. Попухлі з голоду мужицькі діти, голі та сині, цілими чередами лазили по толоках та сіножатях, шукаючи кваску; вони, не находячи кваску, пасли траву, мов телята, обривали листя з черешень та яблунь, гризли його, западали на животи і мерли цілими десятками. Села, що лунали колись від гамору та співу дітей погідної літньої днини, тепер стояли тихо і понуро, мов чума перейшла здовж їх порошнистих улиць. Та незвичайна, мертва тиша важким каменем налягала на груди навіть постороннього чоловіка. Ідеш селом, на вулиці ні живої душі, хіба худа, нужденна скотина бриде самопас попід плоти, та деде на оборі пересунеться мов сновида, скулений, опущений чоловік. Вечером в хатах темно: в печах не топиться, ніщо варити ані пекти, — кожде спішить запхатися в свій кут, щоб хоч через ніч не чути стонів, не бачити муки других. Ся страшна, мертва тиша в підгірських селах, то був знак, що народ зачинає опускати руки, тратити надію і попадати в той стан безучасного остовпіння, в котрім чоловік з надміру болю перестає почувати біль, і гине тихо та безжалісно, так як тихо та безжалісно вяне похилена трава на жарущім сонці.

І косовиця, та доба найбільш оживленої і найбільш поетичної полевої роботи, не внесла ні життя, ні поезії в загальний мертвий вигляд підгірських осель. Звільна, мов за похороном, волоклися виголоджені парубки та чо-

ловіки на косовицю: коси ледви держалися на їх вихуділих плечах. А поглянути з боку на їх роботу, то аж жаль глибоко хапав за серце: такі натомлені, болісні та повільні були рухи тих косарів. Ні звичайних косарських пісень, ні голосного сміху, ні жартів та прикладок не чути. Сей та той перейде один-півтора перекоса, кине холодну кошеницю, щоб дрібку освіжитися, спочити, набрати нової сили з землі в ослабле тіло. Жаль хапав за серце: так і бачилося, що се не робота, а розпука.

Тими селами, полями та лугами летіла парою баских коней запряжена легка бричка самбірським трактом до Дрогобича. Коні гладкі, пасені і здорові, візник крепкий, ситий і гарно зодягнений, бричка нова, чорно лякирована, тай сама подоба пана — статного, підсадкуватого мущини, в силі віку і здоровля, червонолицього, з густим, чорним заростом на лиці, в гарнім, богатім строю, — все те дивно відбивало від нужденної подоби окружаючого краю і народа. Але певно вигляд їдучого пана і його повозу не був в більшій суперечности з виглядом заниділого, голодною смертю мручого Підгіря, як суперечні були думки і замисли того пана з думками пануючих довкола, що висіли немов у повітрю над тими бідними селами. Тут безпомічна розпука, почуття безвихідної загибелі, напів несвідоме бажання, хоч як небудь і чим небудь продовжити ще хоч на кілька днів те нужденне, мучене життя, а там... Що за думки, що за замисли роїлися та снували в голові їдучого пана, — сього кождий легко догадається, скоро пізнасть, що той пан — наш давний знайомий, Герман Ґольдкремер. і що він по довшім побуті у Відні і у Львові вертає отсе до Дрогобича. Вид безмірної нужди та погибелі довкола навівав на нього вдоволений, ситий спокій, трохи не радість. „Се для мене робиться!“ думалося йому. „Сонце, то мій вірний отаман. Висушуючи ті поля, висисаючи всі живі соки з землі, воно працює для мене, воно згонить дешевих і покірних робітників до моїх ям, до моїх фабрик!“ А тих

покірних та дешевих робітників тепер якраз треба було Германови як найбільше, бо тепер він уложив нове, блискуче і велике підприняття, котре мало його видвигнути ще вище по драбині богацтва.

Але щоб докладно і вірно оцінити всі чуття і мисли Германа при повороті до Дрогобича, треба нам розповісти, що діяв і чого зазнав він послідніми часами, від коли ми бачило його при закладинах у Гаммершляґа, а опісля в його домі, де несподівано дійшла до нього страшна і потрясаюча вість про те, що його син Ґотліб щез кудись без сліду.

Крайне розстроєний і приголомшений на дусі Герман їхав до Львова, щоби розвідатися докладно, що сталося з його сином. Він бився з гадками, стараючися вмовити в себе раз те, що Ґотліб не вмер, а жиє, раз знов згромаджуючи в своїм умі всі свідоцтва, стверджуючі правдоподібність його смерти. Але та внутрішня боротьба шарпала його сили і бурила в нім кров, так що швидко він до того томився, що не міг ні про що виразно думати, і що замісць складних думок перед його уявою пересувалися і мигали якісь неозначені марева, якісь пошарпані зароди образів та думок. Він силувався спати під мірне гойдання брички, але й сон його не брався, духова утома і нервове роздразнення доводили його до якогось майже горячкового стану. Але звільна довга і нудна подорож, одностайні, понурі види наддністрянських болотистих рівнин, через котрі переїздив, притупила вразливість і втишила по трохи нервове роздразнення; Герман зібрався з силами не думати про сина, а щоби піддати думкам инший предмет заняття, він видобув одержану перед відїздом телеґраму від віденського аґента і почав пильно по десять разів перечитувати немногі слова — перший і незначний на вид вузол будущої великої золотої тканини. Він вдумувався в кожде слово, строїв пляни і то розвело по трохи його горячку, освіжило його.

Так він приїхав до Львова і зараз побіг до поліції. Слідів не було ніяких, вістей ніяких. Він зложив сто ринських для того, хто вислідив би перший щось певного про його сина, а може пять раз більше роздав усяким поліцейським та потратив на угощування комісарів, щоби ті докладали старання і всіх сил, щоби швидше дізнатися дещо про сина. Його обіцянку пущено в ґазети, і Герман дві неділі ще просидів у Львові, ждучи кождого дня, що ось-ось прибіжить післанець з поліції і зазве його до директора. Але післанця як не було, так не було, і Германови самому приходилося протоптувати туди стежку. І все за дармо. Крім найденої над ставом одежі нічого не було. По двох неділях поліціянти і комісарі сказали йому одноголосно, що тут, в обрубі Львова Ґотліб не згиб. Але чиж міг Герман тим успокоїтися? Не згиб тут, то чи не міг згинути деинде? А хоч і не згиб, то деж міг подітися? Все те ще дужче мучило Германа. Він просив поліцію розписати гончі листи за Ґотлібом, а сам поїхав до Відня, уладжувати інтерес.

У Відні ждав уже на нього з великою нетерпячкою його аґент і зараз на другий день завів його до Ван-Гехта. Два чи три дні тяглися умови та перемови, — Герман торгувався уперто і Бельґієць, котрого ожидання та надії зразу так високо грали, мусів під тиском сухих, чисто ділових, жидівських обрахунків Германа хоч туго і звільна, а все таки подаватися. Ван-Гехт опускав з ціни і вкінці оба супірці стали на тижневій платі 500 ринських на протязі семи літ з тою вимовою, щоби Ван-Гехт за той час сам вів фабрику, і на 5% дівіденди з чистого зиску за продану церезіну, вироблену в двох послідніх роках їх умови. Відома річ, Герман не дуже з легким серцем підписував таку умову і обіцював технікови таку, нечувану в Бориславі суму; він потішався тою думкою, що чей зможе в Галичині яким світом прикрутити Ван-Гехта, витягти з нього

як можна більше, а заплатити менше. І те йому опісля вдалося!

Фабрикування церезіни мало розпочатися аж з новим роком. Осіню мав Ван-Гехт приїхати в Галичину до Дрогобича, щоби надзирати за будовою фабрики. До того часу Герман обіцявся давати йому невеличку місячну плату по 100 ринських, бо контрактове зобовязання починалося аж з новим роком.

Але крім того одного діла Герман по дорозі уладив ще друге і далеко більше. Сходячися на біржі з богатьома знайомими спекулянтами і капіталістами, він часто заходив з ними в бесіду про бориславські копальні, їх богацтво, про чищення воску і кошти, про відбут парафіни і т. д. Він зразу дивувався, чого се так пильно його випитують про всі подрібности люде, котрі до недавна мало показували до них цікавости. Він ще більше здивувався, коли переконався, як богато деякі з них і самі знають про Борислав, про видобування і богацтво його підземних скарбів і про всі практики при очищуванню і фальшуванню церезіни. Аж перегодя дізнався він, що у віденських „капіталістичних кружках“ зародилася і дозріла думка завязати велику „Спілку визискування земного воску“. Зразу його не тішила та думка. Він боявся, щоби „Спілка визискування“ не стала на заваді його інтересам, не війшла з ним в супір і не підорвала його богацтва. Але передумавши, він аж засміявся з свого страху. Віденські капіталісти, а спілка в Бориславі! Се смішна нескладиця. Хто буде вести в Бориславі діла „Спілки“? Коли який небудь віденський, загалом европейський чоловік, а не галицький Жид, — то загибіль „Спілки“ неминуча, і то загибіль в дуже короткім часі. Не так був зложений і не так шитий Борислав в тім часі, щоб европейський підприємець з на-пів прямим поступуванням, з на-пів відповідними поняттями про фабрикацію, без вічних брудних жидівських крутарств та шахрайств, без фальшування, без ошуки на робітниках, над-

зорцях і всіх, кого тільки можна було ошукати, — щоб, кажу, такий чоловік міг удержатися в Бориславі. Правда, і европейські фабриканти-підприємці не дуже сторонять від усіх тих гарних, жидівських прикмет, не дуже чистими руками фабрикують, але все таки до такої степені брудноти та безстидного, рабівницького (вже не леґального, як на Заході) визискування не доходять. При тім же в Европі привикли більше до порядку, до систематичности, до докладної бухгальтерії, а в Бориславі тоді ті привички були ще слабі, і далеко не загальні. Більша частина підприємців вела свої діла якось по злодійськи, без порядку, щоб тільки від робітника видавити як найбільше, обірвати йому, що дасться, з платні, а й те, як можна, то й зараз витуманити від нього назад. Тому то ясно, що при такій роботі европейські підприємці, особливо систематичні і до точности привиклі Німці, не могли в Бориславі устоятися.

Все те роздумав швидко Герман і старався близче розвідатися як, на яких основах і ким завязується „Спілка визискування“? Все, що дізнався про те задумане діло, втішило його ще дужче. До „Спілки“ приступило чимало знатних капіталістів, основний фонд мав бути дуже значний, трохи не цілий міліон. „Значиться, можна буде гарний кусник влупити“ — се був невідлучний внесок, що чим раз яснійше визначувався в Германовій голові. Капіталісти перед завязанням „Спілки“ посилали зручного віденського інжиніра на місце, до Борислава і до сусідніх нафтарень, щоби вислідив докладно копальні і фабрикацію, ціни ям, ціни сирого воску і все, що потрібне для уложення будущого пляну ділання „Спілки“. Інжинір саме що вернувся по двомісячнім побуті в Галичині, і його відповіди були вдоволяючі для капіталістів, стверджувалися і тим, що говорив Герман, — тож консорція, завязуюча „Спілку“, порішила приступити до діла.

Вже Герман закінчив умову з Ван-Гехтом і сидів у Відні без діла, неспокійний і втомлений, чогось дожида-

ючи, надіючися. Він надіявся звістки від львівської поліції, дожидався, що станеться із „Спілкою“. Аж ось одного дня він дістав запрошення на збір основників. Його просили деякі вступити також членом до „Спілки“, приняти повновласть до ведення діл „Спілки“. Герман завагувався. Він розраховував в своїй голові, яка з того булаб користь для нього. Ведучи діла „Спілки“, поперед усього йому прийшлося би більше занедбувати свої власні діла, а за се чи виплатився би йому зиск зі „Спілки“? Вступаючи членом, требаб негайно на вступі вложити значну суму до основного фонду. Акції „Спілки“, хто знає ще, як будуть йти, а з самого заряду користи йому буде також не богато, тай ще не тяжко впутатися чи кримінально, колиб „Спілка“ збанкрутувала (се Герман уважав неминучим), чи й матеріяльно. Герман зважив усе те живо і рішився ані не вступати в члени, ані не приймати заряду, щоб ні в чім не бути звязаним зі „Спілкою“. А тільки зараз по її завязанню він зробив умову на доставу сирого воску для „Спілки“. Умова була корисна. Сто тисяч сотнарів мав постачити Герман ще до листопада, — перевіз і відбір приймала на себе „Спілка“. До того часу, а найдалі до нового року мала уладитися нафтарня для чищення воску. По відобранню тих сто тисяч, „Спілка“ мала заключити з ним нову умову. Крім того Герман обіцявся посередничити між „Спілкою“ і иншими бориславськими підприємцями о доставу воску або й о закуп ям та закопів.

Уладивши все те, Герман погнав назад до Львова. Вістей про Ґотліба не було ніяких. Германови похолоділо коло серця. Яким лицем він стане перед жінкою? Що він скаже їй? Йому вже наперед чулися її страшні крики та прокляття. Він переждав ще тиждень — нічого не чувати. Тоді він рішився їхати домів, тим більше, що діла кликали його до Борислава. І їдучи до Дрогобича битою підгірською дорогою, він так само бився з гадками, переходячи від чуття ситого, самовдоволеного спокою до тихої

радости фабриканта-ґешефтсмана на вид безмірної бідности та розпуки підгірського народа, на вид більшіючого числа „дешевих і покірних робітників“. Але чим близче він наближався до Дрогобича, тим частійше і грізнійше перемигувала перед його уявою розлючена і заплакана жінка, тим густійшою хмарою налягав на його душу неспокій.

Але якеж було зачудування Германа, коли — приїхавши до дому — застав свою жінку в такім незвичайнім для себе настрою, що й сам не знав, що з нею сталося. Замісць сподіваних сліз та проклять і вибухів скаженого гніву, його стрінула якась злорадна насмішливість. Рифка, мов сорока в кістку, зазирала йому в лице, пильно добачувала всі зміни, всі нові борозди, які повиорювала на нім грижа і непевність. Правда, Рифка випитувала його про Ґотліба, ахала, коли Герман говорив, що мимо всяких трудів не міг його відпитати, але у всім тім виднілася радше її охота — подразнити мужа, ніж дізнатися справді щось від нього. А при тім же її лице, румяне, здорове і оживлене, її сірі очі, палаючі якоюсь незакритою радістю, її живі рухи та жести і навіть хід її легкий та голос дзвінкий, все те дуже не надавалося до смуткування та охання, все казало догадуватися, що час їх розлуки, так важкий для Германа, зовсім не був важким, ані сумним для його жінки. Герман зразу стовпів дивуючися.

— Гм, — сказав він до жінки, коли вони по обіді — (Рифка їла обід разом з ним і їла богато і з великим апетитом, чого Герман давно не видав) — засіли поруч на мягкій софі і Рифка, на силу кривлячи лице, ще раз почала розпитувати його про Ґотліба, — гм, — сказав Герман, — а ти, як бачу, за той час ані ду-ду собі. Тай весела стала, мов доньку замуж віддала!

— Я? Господи Боже! Я очі свої проплакала, — ну, але тепер, як ти приїхав, по такім часі.

— Так то воно, так, — говорив недовірчиво Герман, — але мені щось не здається, щоби то для мене така

радість тай така нагла зміна. Ану, скажи правду, що тому за причина?

Він усміхався, глядячи їй в лице. Вона розсміялася також.

— Причина? Чи ти вдурів? Якаж мала би бути причина?

— Ґотліб прибув?

— І, і, і, а тобі що? Ґотліб?... Мій бідний Ґотліб! — І вона знову плаксиво скривила лице. — Коли він прибув, не такаб я була!

— Ну, то щож тобі такого? Радість світиться в твоїх очах, сліз ані сліду на лиці не знати. Говори що хочеш, а в тім мусить щось бути.

— Іди дурний, іди, — так тобі здається! — І Рифка вдарила його вахлярем по плечі і, всміхнувшися, вийшла до своєї спальні і зачинила двері за собою. Герман сидів-сидів, дивувався, догадувався, а вкінці плюнувши пробуркотів: „Що то бабська манерія!“ Далі встав, походив трохи по світлиці і взявся до своїх бориславських діл.

І Рифка, скоро до спальні, також пройшлася кілька разів там і назад, отворила вікно і віддихнула глибоко, мов по тяжкій утомі. Її серце билося живо, на лице виступив ще живійший румянець, коли з під корсета витягла невеличкий, недбало зложений і запечатаний лист. Саме нині, перед Германовим приїздом вона одержала його через післанця — малого комінярчука, що приходив буцім то питатися, чи не треба вимітати комини і неспостережно всунув їй в руку зачорнений саджею лист. Вона ще й досі не мала часу прочитати його, але одно те, що лист був від Ґотліба — комінярчук був його звичайним післанцем — радувало її, а нетерпячка довідатися, що пише Ґотліб, так і підкидувала нею, коли сиділа і розмовляла з Германом.

— Фу, добре, що я розвязалася з ним! А біда моя, що нічого не скрию на лиці, така натура погана. Зараз

старий біс догадався. Але чекай, чорта зїш, поки від мене правди дізнаєшся!... Вона сіла опісля на софу, отворила лист і почала читати, звільна силябізуючи грубі, недбало намазані букви.

Від виїзду Германа до Львова справді нове життя зачалося для Рифки. Несподіваний поворот сина тай ще в такім незвичайнім способі поділав на неї, як набій електричної батерії. Мов безумна з радости вона по відході Ґотліба бігала по покоях, без думки і без цілі переставляла крісла та столи, цілувала Ґотлібів портрет, мальований в його шкільних часах і ледви-ледви утихомирилася. Але хоч і вспокоїлася на вид, то все таки в її нутрі кипіло та клекотіло, кров плила живійше, її розбуджена фантазія блудила та носилася летом ластівки, стараючися розгадати, де то тепер її син, що робить, коли і як побачиться з ним. Ожиданка день поза день держала її в напруженню. Вона турбувалася, відки добути для Ґотліба грошей, радувалася, коли він часом в своїм вуглярськім уборі прибігав до неї, розпитувала його, як він жиє і що діє, — але Ґотліб такі питання збував усе двома-трьома словами, загрожуючи за те матір, щоб мовчала про нього перед батьком і перед усіми, та щоб старалася для нього о гроші. І в тім ненастаннім напруженню та роздразненню найшла Рифка те, чого не ставало їй досі — найшла заняття, найшла невичерпаний предмет до праці думок — і ожила, похорошіла.

Частенько Ґотліб замісць, щоб прийти самому, присилав листи. Ті листи, хоч короткі і нескладні, були новим предметом заняття і роздумування для Рифки. Вони тим були ціннійші для неї, бо слово написане осталося на папері, було раз-у-раз мов живе перед нею, вона могла читати і перечитувати Ґотлібові листи тисячу разів і все находила в них чим любуватися: Ті листи вона відбирала і читала з такою дрожю, з таким зворушенням, як молоді дівчата відбирають і читають любовні листи. Потреба лю-

бови і сильних зворушень, невдоволена в молодих літах, а розвита аж до нервової горячки пізнійшим життям в достатку, а без діла, виливалася тепер, мов довго здержуваний потік, котрий вкінці здужав розірвати греблю.

— Що то він тепер пише, голубчик мій? — шептала Рифка, отворивши лист і напуваючися ще перед читанням роскішною ожиданкою. І опісля зачала півголосом читати, зупиняючися та з трудністю розбираючи слова:

„Мамцю! Грошей маю ще досить, — треба мені буде аж на другий тиждень. Але не про те хотів би я нині вам написати. Чув я, що тато мають приїхати. Памятайте не виговоритися, бо я готов паробити великої біди. Але й не про те хотів би я вам нині написати. Розповім вам щось цікавого. Часу тепер маю досить, ходжу собі куди хочу, вулицями, полями. Знаєте, оноді побачив я на проході дівчину, — від коли жию, не видав такої. І ще не знаю, чия вона. Куди йшла, я слідком за нею, я тремтів цілий, як у горячці. І нараз на скруті щезла, — кілька домів великих та пишних обіч, не знаю, в котрий увійшла. І від того часу сам не знаю, що зі мною сталося. Ходжу, мов сам не свій, все вона мені привиджується, і в сні і на яві. Я вже рішився, скоро її другий раз побачу, приступити просто до неї і питати її, чия вона, але досі ще не вдалося мені бачити її другий раз. Все ходжу тою вулицею, на котрій мені щезла з виду, гляджу у всі вікна, але дарма, не показується. Коби я хоч знав, в котрім домі вона жиє, то питав би сторожа або кого. Але я не попущуся, мушу вивідатися, хто вона, бо від першого разу, коли я її побачив, почув я, що без неї жити не можу. Так, мамцю, вона мусить бути моя, нехай вона собі буде, хто хоче! Скоро що дізнаюся, зараз напишу вам“.

Яке враження зробив той лист на Рифку, сього ні словом сказати, ні пером списати. Вона ціла задрожала, мов від пропасниці. Перший раз в життю вона держала лист справді дотикаючий чуття, любови, і хоч в грубій формі,

все таки ясно висказуючий любов глибоку і живу, трохи може надто неплятонічну, грубу, але за то сильну і сліпу, а така любов найбільше мусіла подобатися Рифці, мало образованій, нервовій і кровистій, Рифці, котра в своїм життю ніякої любови не зазнала. Як радаб вона була тепер бачити свого Ґотліба, міцно-міцно притиснути його до серця, слідити за кождим його кроком, жити його думками, палати його чуттям. Адже він любить! І з нею першою поділився тайною свого серця! І відколи вона знала те, вона два рази сильнійше полюбила Ґотліба, іменно за те, що він любить. Правда, колиб тут коло неї була і жила та дівчина, котру він любив, колиб та дівчина і з свого боку любила його, — Рифка непремінно зненавиділаб її, отроїлаб її життя — за її любов!...

Минав день за днем горячкової ожиданки. Рифка з превеликим трудом удержувалася, щоби не зрадити перед Германом пекучої тайни. На її щастя по трьох днях Герман виїхав до Борислава де мав побути пару днів. Оставшися сама дома, Рифка почула в домі якусь тісноту, якусь душність, — її кров горячим окропом бурлила в жилах. Вона вийшла з покою. Стояв жаркий, літній день. Просторий сад за домом так і манив до себе роскішним холодом, темною зеленю, живим запахом та легесеньким, таємничим шепотом листя. Вона мимоволі пішла туди. Садівники якраз обривали вишні та великі, вчасно достигші веприни. Два хлопаки, з кошичками в руках, стояли на тонких вишневих гильках, одною рукою придержуючися за щеблі, а другою зриваючи спілі вишні. А старий садівник в більший кіш збирав веприни, причякнувши перед розлогим веприником і підіймаючи гильку за гилькою. Хлопці на дереві сміялися, жартували та перемовлялися, а старий мурликав стиха якусь пісню. Коли побачив паню, підійшов до неї з уклоном, пожалувався, що вишні сього року зродили слабо, за те веприни гарні і дуже добре платяться. Він вибрав кілька пригорщів самих достиглих ве-

прин, великих, як терносливи, і просив Рифку перекусити. Вона взяла їх у хусточку. За той час позлазили хлопці з вишні з повними кошиками. Спілі, повні ягоди блищали на сонці, мов яке дороге каміння, крізь їх тоненьку прозірчасту шкірку сонце прокрадалося в їх нутро, мінилося і переливалося в червонавім, виннім плині, немов вишні були налиті кровю. Хлопці нарвали також темно-зеленого вишневого листя, вистелили ним дно невеличкого прикадка і оберіжливо почали в нього складати вишні. Рифка стояла і гляділа, втягаючи в себе всіми порами тіла милий холод, роскішну вогкість та свіжість саду і упоюючий запах свіжо нарваних вишень. Їй було любо і приємно, як ніколи. Вона мовчала.

Коли в тім тихесенько, немов украдком, рипнула фіртка, що вела з подвіря до саду. Рифка озирнулася. Малий, обмурзаний комінярчук стояв у фіртці; поглядом звав її до себе. Вона полетіла радше, ніж пішла.

— Пані, тут для вас листок! — шепнув комінярчук. Рифка з більшою ніж звичайно дрожю приняла помятий, незапечатаний листок. Комінярчук пустився було бігти геть.

— Постій, постій, — сказала Рифка, а коли той завернувся, висипала йому в шапку одержані від садівника веприни. Комінярчук урадуваний побіг, кусаючи та висисаючи веприни, а Рифка пішла до своєї спальні, дрожачи всім тілом, з голосно бючим серцем, замкнулася, сіла на софці, відітхнула глибоко, щоб успокоїтися, і зачала читати:

„Я видів її! Господи, що за краса, що за лице, що за очі! Мене тягло до неї, я не міг опертися. Їхала в бричці кудись на Задвірне передмістя, — я стрінувся з нею несподівано. І я відразу мов одурів, так, одурів. Я кинувся перед коні — по що, на що — і сам не знаю. Я бачиться, хотів зупинити бричку, щоб розпитати її, хто вона. Але коні перепудилися мене і шарпнули в бік. Вона скрикнула, погляділа на мене і поблідла. А я, учепившися за васаг брички, волікся по дорозі по камінню. Я не чув болю в но-

гах, а тільки дивився на неї. „Я люблю тебе! Хто ти?“ сказав я їй. Але в тім обернувся візник і вдарив мене пужівном по голові так сильно, що я з болю пустив бричку і упав серед дороги. Бричка поторохтіла далі. Вона знов скрикнула, озирнулася, — більше не тямлю. Я, правда, схопився ще на ноги, щоб бігти за нею, але забіг тільки два кроки і знов упав. Мої ноги порозбивалися о каміння, з них текла кров, голова боліла і напухла, — я трохи не зомлів. Надійшла баба, дала мені води, перевязала ноги і я поволікся до хати. Лежу і пишу до тебе. Зладь на завтра і передай комінярчуком трохи грошей, десять ринських, — чуєш? Тепер коло мене чужі люде ходять, — моглиб доміркуватися“...

Рифка не дочитавши до кінця, впала зомліла на софку.

VII.

Було то вечером. Матій і Бенедьо повертали з роботи і сиділи мовчки в хаті при млавім світлі невеличкого каганця, в котрім горів, шкварчав і порскав нечищений бориславський віск. Бенедьо вдивлявся в плян, розпростертий перед ним, а Матій, сидячи на своїм малім стільчику, латав свої ходаки. Матій від того вечера, коли Мортко сказав йому, що „їх справа скінчена“, був мовчазливий мов прибитий. Бенедьо хоч і не знав докладно, що се за справа, все таки дуже жалів Матія і рад був допомогти йому, але з другого боку не смів зачіпати його, щоби не розворушувати в нім наболілого.

Скрипнули двері і до хати війшов Андрусь Басараб.

— Дай, Боже, час добрий — сказав він.

— Дай, Боже, здоровля! — відповів Матій, не підводячися з місця і витягаючи дратву.

Андрусь сів на лаві під вікном і мовчав, роззираючися по хаті. Очевидно, він не знав, від чого би то зачати бесіду. Далі звернувся до Бенедя.

— А що у тебе, побратиме, чувати?

— От, увійде, — відповів Бенедьо.

— Щаститься тобі якось в нашім Бориславі, — сказав трохи гризко Андрусь. — Чув я, чув. Та ти тепер великі гроші береш денно при своїй фабриці!

— По три ринські денно. Не надто то богато як на майстра, але як на бідного помічника, то певно що досить. Треба буде дещо післати мамі, а решту, — ну, та вже про решту поговоримо пізнійше, як усі зійдемося. Я думав дещо трохи над нашою долею...

— Ну, і щож ви видумали? — спитав Андрусь.

— Будемо говорити про те на зборі. Але от тепер стараймося деяк потішити побратима Матія, — адіть, який ходить! Я вже й сам хотів дещо балакати, але що, бачите, — за мало ще його знаю...

— Та я власне для того прийшов, — сказав Андрусь. — Побратиме Матію, — пора би тобі розказати нам, що у тебе за справа була з Мортком і чому вона тебе так обходить?

— Е, та що вам розповідати? — знехотя відказав Матій. — Що говорити, коли справа скінчена? Тепер дарма говорити, — не повернеш!

— Та хто знає, хто знає, чи скінчена, — сказав Бенедьо. — Розповіжте лишень, — все три голови потраплять більше дещо вигадати, ніж одна. Може найдеться ще яка рада. А як би вже і справді все пропало, то бодай вам буде легче, коли з нами поділитеся своєю грижею.

— Ая, ая, і я так кажу, — потвердив Андрусь. — Все то сам один чоловік — дурень напроти громади.

— Ой так так, побратиме Андрусю, — відповів сумовито Матій, відложив на бік скінчену роботу і закурив люльку, — може то й але, що чоловік дурень: привяжеться до другого, а опісля гризися вже не йно самим собою, але й другим і третім! Тай ще, правду тобі скажу, за другим чоловік дужче гризеться, ніж за собою. Таке й моє. Нехай

і так, — розкажу вам, яка зі мною історія була і яка у мене справа з Мортком.

„Буде вже тому щось з чотирнацять літ. Саме пять літ по моїм приході до того заклятого Борислава. Ще тоді тут не так було. Ями йно що починалися, — все ще якось подобало на село, хоч і тоді вже жидівні назлазилося було сюди, як хробів до стерва. То тоді тобі, небоже, тут пекло було, аж сумно погадати. Жидівня крутилася та гомоніла коло кождої хати, лестилася як ті пси коло кождого господаря, на силу тягла до коршмів, або й таки в хатах поїла людей, видурюючи по кусникови ґрунту під закопи. Що я тоді навидівся, аж серце пукало! А скоро собачі діти обдурили чоловіка, виссали з нього все, що можна було виссати, тоді гей же на нього! Тоді він і піяк і лайдак і пся-пара, — тоді його і з коршми витручують і з власної хати виганяють. Страшно збиткувалися над людьми!

„От раз іду я рано на роботу, — дивлюся: повна вулиця людей, збилися в купу, — гомонять щось, серед купи крик і плач, а з боку в невеличкій, соломою критій хаті Жиди вже розґаздувалися, як у себе дома, вимітують із середини все: миски, горшки, полиці, скриню... Що такого? питаю я. — А що, — відповідає один чоловік, довели нехристи бідного Максима до послідного. Статний був ґазда, нішо й казати, а людяний, чемний... — Ну, тай що з ним сталося? — А не видиш, каже чоловік, — видурили у нього ґрунт, худоба розтратилася, а нині ось прийшли тай з хати його вивергли, кажуть, що то їх, що вони собі купили. Той в крик, — Жиди не питають. Той пірвався до бійки, а їх злетілося в одній хвилі, як тих гайворонів, тай давай бити бідного Максима! Зробився крик, — зачали збігатися й наші люде і ледви вирвали Максима з жидівських рук. А той обкервавлений, аж страшний, тай кричить: „Люде добрі, ви видите, що тут діється! Чого стоїте? Ви гадаєте, що то лиш зі мною так сталося? І з вами буде так само! Ходіть, беріть, що хто має, в руки, — сокири, ціпи, коси, —

беріть і виженіть те паршивство з села. Вони вас розточать живих, так як мене розточили“! Люде видивилися на нього, стоять, гомонять... А тут один Жид — он той, що он визирав з вікна — пірвав камінь тай луп Максима в голову. Той на місці перевернувся, лиш захарчав: „Люде добрі, не дайте моїй дитині загибати! Я вмираю!“...

„Я не дослухав того оповідання, а почав протискатися до середини здвигу. Серед улиці лежав чоловік, може до сорока літ, в подертій сорочці, окровавлений, посинілий. З голови ще капала кров. Коло нього припадала і лебеділа мала дівчинка. Мене аж морозом обхопило, коли позирнув на то, — а люде обступили довкола, стоять стіною та гомонять, — але й з місця не рушаються. А Максимову хату обступила жидівня, аж зачорнілося довкола, — вайкіт та гаркіт такий, що й слова власного не чути.

„Я стою, як остовпілий, дивлюся сюди-туди, не знаю, що діяти. Аж тут виджу, з вікна виставився той сам Жид, що забив Максима; вже геть-геть, видко, осмілився і кричить, поганець:

— Так йому треба, піякови одному! Так йому треба! А ви чого тут поставали, свині? Марш до дому один з другим!

В мині кров закипіла.

— Люде, — заревів я не-своїм голосом, — чи ви постовпіли, чи поцапіли? Та не видите, що чоловіка забили перед вашими очима і ще сміються? А ви стоїте, тай ніщо? А грім же би вас божий побив! Бий злодіїв Жидів!

— Бий! — заревіло в тій хвилі з усіх боків, аж земля здилькотіла. — Бий злодіїв пявок!

„То так, як би іскра в солому впала. В одній хвилі весь мир став, як не той. Я ще й не озирнувся, а тут вже ціла хмара каміння посипалася на Жидів. Лиш тільки ще я видів, що той Жид, що забив Максима, як стримів у вікні, так в одній хвилі підскочив, хопився за голову руками, скрутився, спищав тай бовть на землю. Більше я не видів,

не чув нічого. Крик, ґвавт піднявся такий, як на судний день. Люде ревіли без памяти, тислися наперед, рвали, що кому впало під руки: кілля з плотів, хворост, жердки, поліна, каміння — і валили на Жидів. Счинився такий писк та вайкіт, немов ціла бориславська кітловина западається під землю. Частина Жидів пирсла, мов порох. Але кількох заперлося в Максимовій хаті. Крізь вікно видко було, що у них в руках сокири, мотики, вили, — похапали, що могли. Але видячи, що мир обступає хату довкола, мов ревуча повінь, вони перестали кричати, ніби закаменіли зі страху. Народ попер до дверей, до вікон, до стін. Затріщали дошки, делиння, задзеленькотіли вікна, — грюкання, ґвавт, писк, а нараз страшенний грохіт, хмара пороху... Люде по кусневи розірвали стіни, — зруб і повала грохнули на Жидів, — порохи вкрили все те страшне позорище...

„Але в мене за той час що иншого було на гадці. Видячи, як народ, мов звір, пре на Жидів, я хопив малу дівчину, Максимову сироту, на руки, і нирци-нирци почав продиратися крізь здвиг. Ледви вирвався з товпи в тій хвилі, коли там бевхнула хата. Я погнав загородами, півперечною стежкою до дому, бо боявся, щоби де розлютовані Жиди не перехопили мене на дорозі. Допавши хати, я запер двері і положив зомлілу дитину на тапчан, — зачав відтирати. Але довго не міг я її добудитися, — вже я гадав, що може й її заголомшив який камінь. Але Бог дав — прийшла до себе, і я так тим утішився, немов би то моя власна дитина ожила передомною“.

Матій замовк на хвилю. Люлька погасла в його зубах, і на лице, оживлене і палаюче підчас оповідання, почала звільна набігати давня, сумовита і безнадійна хмара. По хвилі він почав говорити далі:

— „За сим та тим та за клопотами коло дитини я й зовсім забув про бійку, і аж пізнійше дізнався, що вона скінчилася на нічім. Розваливши Максимову хату, люде

немов самі себе злякалися і розлетілися кожде в свій бік. Жиди також переполошені не показувалися зі своїх нор, — аж десь над вечером деякі сміліші повилазили, почали роззиратися... До Максимової хати, а там щось пищить. Розривають звалища, видять: три Жиди неживі, а пять покалічених. Пропало. Зїздила, правда, комісія, позабирали були кількох до арешту, от так на здогадь, тай повипускали швидко на волю.

„А Марта лишилася у мене. Чесні Бориславці мали, видко, богато свого діла і не втручалися до бідної сироти. Лиш часом деякі жінки приносили їй се та те їсти, випрали рубатку, облатали, тай тільки всього. Їй було тоді дванацять літ. Не аби ладна або що, — але розумна була дитина, а щира така, як своя душа. Зразу плакала за вітцем, — ну, але згодом сама видить, що робити? Привикла. І так вам привязалася до мене, як до рідного вітця. А я також, нема що казати, — пантрував її, як ока в голові, така мені стала дорога та люба. Другі ріпники нераз бувало сміються з мене, питають, коли буде весілля, або може хрестини вперед будуть, — але я на те байдуже. Говоріть собі, говоріть!

„Росла та дівочка в мене, ховай Боже, тихо та ладно. Хоч то я щó — ріпник, давний пастух громадський, — але, знаєте, зазнав чоловік лиха на своїм віку. А лихо — велика школа. То й гадаю собі: чень то хоч їй Бог де-як ліпше пощастить. Шанував я її, — ні роботи тяжкої, ні слова поганого... Шити навчилася, не знаю де і коли, так ладно, що чудо. Усе бувало баби несуть до неї, — ну, цілими днями сидить у хаті, робить. Тай що то, до всього вона, до всякої роботи. І побесідувати і пожартувати і порадити розумно, — до всього...

„Пізнався з нею один парубок, туй таки бориславський, також такий сирота нещасливий, як і вона. Ріпник, зарібник, — Іван Півторак звався, — та ти, Андрусю, знав його добре... Зачав ходити. Виджу я, що дівчина до нього

липне, розпитую, розвідую про Йвана, говорять: щож, бідний, ну, але хлопець чесний, робучий, розумний. Якось раз так при неділі прийшов він до нас, гадав, що Марта дома, а Марти не було, десь вийшла. Хоче він геть іти, а я кличу, щож постій Іване, щось маю тобі казати. Став він, запалів трохи, далі сів на лаву.

— Ну, що там такого? кажіть! — повідає.

„Я посидів трохи, — мовчу і позираюся на нього. Не знає чоловік, як би то зачати, щоби ніби-то і просто з моста, і щоби дечим не вразити хлопця.

— А як ти — кажу — Іване гадаєш? Марта от наша, — нічого дівчина?

— А вам що до того, як я гадаю? — відрізав він, а сам ще дужче палів.

„Ов, гадаю я собі, — з тобою треба остро держатися, коли ти так ріжеш.

— Ну, — кажу — богато мені до того не є, але виджу, що тобі щось до неї, га? А ти чень знаєш, що у неї вітця нема, а я тепер для неї і отець і опікун, і сват і брат. Розумієш? Як скоро я побачив би щось — знаєш — не теє... то вважай, що я за чоловік! Зі мною жарту нема.

„Іван аж затремтів на ту бесіду.

— А нехай же вас — каже — Бог має! Десь також щось, — грозити, а не знати по що і за що. А вам хто набрехав, що я щось злого гадаю? Не бійтеся, Матію, — каже опісля поважливо — я хоч молодий, а знаю по трохи, як що повинно бути. Ми нині з Мартою мали умовитися, як і що робити, а тоді вже й до вас, як до опікуна, удатися по пораду і благословенство.

— Ну, вважай же мені! — промовив я, але сам почув, що щось мені так гей запаморочилося в голові і сльози бризнули з очей... Ет, дурень чоловік, тай по всьому! — — —

„Ну, нічого. Зробили ми умову, — пібралися вони. У Івана по батькови якимсь чудом лишився отсей кусник

ґрунту. Досить того, що він таки тої весни виставив — уже то ніби ми оба — ось ту хату, тай тут й обоє зачали жити. Правда, господарства тут ніякого не можна було заводити на тій голотечі, — але Марта зразу заробляла по давньому то шиттям то пряденням, а далі як того почало не ставати, то мусіла й вона бідна йти на роботу до воску. Що було діяти?... Я відділився від них, жив осібно, а коли тільки що міг, то доносив їм, — звичайне, чоловік уже привик, зжився...

„Аж от якось так в пару місяців здибає мене Йван тай каже:

— А знаєте — каже — Матію, яка у нас з Мартою рада стала? Я цікавий, що ви на те скажете?

— Ну, яка рада, — кажу. — Говори, яка?

— А така. Ми хочемо від тепер зачати дещо складати на бік із зароблених грошей. Знаєте, літо йде, чень трохи ліпше будуть платити. То ми так урадили, що коби дещо трохи прискладати грошей — уже хоч би чоловік і тіснійше за той час жив, гей той каже, хоч би ремінь на великопістну пряжку підтягнув, але чень би то можна було... А знаєте, в Тустановичах один там продав би кусень ґрунту з хатою, — я вже говорив з ним. „Продам“ — каже. Треба дати 250 ринських“. Ґрунт гарний, — далося би виторгувати на 200. А я би свою псю буду з тим клаптиком землі продав, — може би було хоч 50 ринських. Чи як ви гадаєте?

— Та що, — кажу я, — як так, то й так. Дай вам, Боже, щастя! Певно, що не зле було би вам вирватися з тої проклятої ями.

— Ба, — каже Іван, — не на тім кінець. Мені здається, що нам двоїм до осени тяжко буде наскладати двіста ринських, — на то треба би зо два роки. А як би троє, — як гадаєте, може би борше?

„Я видивився на нього.

— Ну, каже він, — щож ви так дивитеся на мене? Тут проста річ: пристаньте й ви до нас. Перейдіть до нашої

хати жити, — не будете потребували платити окремо комірне, тай їда нас менше винесе. Будемо робити разом, чень зложимо хоч що-то.

„Виджу я, що хлопець розумно говорить, — а тут ще чоловіка й самого знесла охота видобутися з тої западні, а ще більше — їм допомогти, чим сила. Пристав я на ту раду.

„Зачали ми робити. Добре нам іде, тішимося, що ось-ось перейдемо жити на своє. Іван звиваєтся так, як той пискір сюди й туди, — рад би птахом вилетіти з Борислава. Робота того року була добра, — у нас грошей призбиралося ладних; і на ґрунт стало би і ще дещо лишилося би на розгосподарування. „Господи! — говорить бувало Іван вечерами, — коби то вже раз!“ Але не знати, чи Бог не судив йому бідному діждатися виходу, чи лихі люде не дали!...

„Дурницю ми одну зробили. Робили ми разом і не брали грошей від Жида. — Нехай, кажемо, у нього лежать, — в його касі безпечнійше, ніж у нас за пазухою, — а в книжці якраз записано на нас, то й сам чорт відтам не викусить. Так ми й зробили, — брали лиш часом по кілька шусток, щоби яко-тако продихати.

„Минуло так літо, ба й осінь, ба й зима, — настали свята. По святах мали ми забиратися геть з Борислава. В цвітну неділю пішов Іван до Тустанович, щоби довершити згоду, таки на другий день мав дати тому чоловікови завдаток, а як перейдемо вже до Тустанович, то мав дати йому решту грошей. Пішов мій Іван. Смеркається — нема Івана. Ну, нічого, — гадаємо собі, — може там де на могоричі, або що. Але Марта якась неспокійна весь день, ходить, нудить, сама не знає чого. Ніч минула — нема Івана. На роботу приходимо — він не приходить. Наставник Мортко питається мене, де він. Я йому розповів усе, а той ще крикнув:

— От, десь драбуга впився тай спить, а на роботу не йде!

„Гадкую я сюди й туди, — де Іван був би? Вечером по роботі приходжу до хати — нема. Гадаю собі: піду по шинках, пошукаю, порозпитую. Заходжу до головного шинку, — там повно ріпників, — заздрів я між ними й Мортка, але котрі саме були знайомі ріпники, того не тямлю. Якісь чотири незнайомі, вже ніби пяні, стоять серед хати і співають: один святовечірної, другий страсти, третій підскоцької, а четвертий думки, ще й мене питаються, чи гарно пасує разом?

— Ідіть собі до чорта! — крикнув я на них, — там будете акурат пасувати!

„Вони до мене. Вчепилися, той за руку, той за полу, кличуть горівки. З пересердя ликнув я душком кватирку. Вони в регіт, другу кличуть. Ані суди, Боже, від них відпекатися. А тут бачу, що Мортко усе підморгує на них, мовляв: не випускайте з рук! Випив я другу кватирку. Зашуміло в голові, хата з людьми ходором заходила. Тямлю ще, що війшли якісь два знайомі ріпники, я з ними витався і частувався, — але скільки вже намучив свою дурну стару голову, а не можу пригадати собі й досі, хто то такий був“.

— А щож тобі то так доконечно треба знати? — перебив його оповідання Андрусь.

— Ах, чи доконечно! Мені так, дурному, здається, що я через те й справу програв!

— Що? через те? А то яким світом?

— Ба, послухай лишень! Я аж тепер, по невчасі, як зачав пригадувати собі все до крихіточки, що і як тоді було, аж тепер нагадав собі, що були якісь два знайомі, лиш не знати котрі. Коби дізнатися, — були би зараз свідки.

— Свідки! На що? до чого?

— Послухай лишень! Пю я, в шинку гамір, — а тут у ванкирі обіч хтось злупотів склянкою, — мій Мортко тільки миг, побіг до ванкира. Чую, там говорять: Мортко по тихо, а хтось другий голосно. Що за неволя! Якийсь знайомий голос, так як Іванів! Знати, що пяний, язиком путає, але голос його. Я пруднувся до дверей ванкира і нехотячи потрутив одного з тих, що мене частували. Той гримнув собою до землі. Другі прискочили до мене.

— Гов, свату, гов! ревуть. Що бо ти людей тручаєш та розмітуєш? Га?

— Та я нехотячи!

— Еге, нехотячи! рипить один. Знаємо ми таких!

В тій хвилі отворилися двері ванкира і в дверях показався — присяг би і нині, що показався мій Іван, держачися за одвірок. За ним стояв Мортко і держав його за плечі. Я знов пруднувся до нього. Але в тій хвилі він щез, двері заперлися, а один ріпник пірвав мене за груди.

— Ану я тебе, свату, нехотячи межи очі заїду, — крикнув він — і як зацідить мене межи очі, аж мені сто тисяч свічок в очах заярілося і все в голові перемішалося. Тямлю ще тільки, що одному вчепився я у волося і що другі обскочили мене, мов кати і збили під ноги. Очевидна річ, що вони були підмовлені, бо я їх ані не знав, не видав, ані не зробив їм нічого. Що сталося далі зі мною, де дівся Іван, де ділися ті два знайомі ріпники, — не тямлю нічого. Все затьмилося в моїй голові.

„Я прокинувся в хаті, на постелі. Марта коло мене сидить і плаче.

— А що, де Йван? — се було моє перше питання.

— Нема.

— Але чень же був дома?

— Не був.

„Дивлюся я, вона така змарніла, стурбована, що тільки снасть її. Що за нещастя?

— Алеж я — кажу — вчора вечір видів його.

„Вона всміхнулася крізь сльози і похитала головою.

— Ні — каже — ви вчора вечір ніяк не могли його видіти. Ви вчора вечір лежали ось тут без памяти.

— А щож, то нині не вівторок? — спитав я.

— Ні, нині вже пятниця. Ви від понеділка ночі лежите ось тут, як мертвий, у горячці та манколії.

— А Івана не було від тоді?

— Не було. Вже куди я не ходила, кого не розпитувала, — ніхто не знає, де він і що з ним.

— Алеж я його в понеділок видів у шинку.

„Марта нічого на те, тільки здвигнула плечима і заплакала. Певно, бідна подумала собі, що се мені так з перепою привиділося.

— Алеж, аби я так світ божий видів, як його я видів достоту своїми очима!

— Ба, та бо як би він був тоді в Бориславі, то був би прийшов до дому, — сказала Марта.

— От тож то й мені дивно. А в Тустановичах був, не знаєш?

— Був. Я тут розпитувала тустанівських парубків. — Був, — кажуть — згодив поле з хатою і вечером забавився на могоричі геть поза північ. Там таки й ночував, а в понеділок пішов перед полуднем, щоби в Бориславі взяти від Жида гроші. Тільки всього я могла дізнатися.

„Мені немов би клин у голову вбив. Хоч який я був ослаблений і збитий на всім тілі, треба було вставати, рушатися, розвідувати. Але що з того?...

— А як, — питаю Марти, — не знаєш, чи дав завдаток на ґрунт в Тустановичах?

— Не знаю.

— Га, то треба піти до Жида, спитатися, чи відобрав він відтам гроші. І так нині виплата. Коли він узяв гроші, то може пішов з ними назад до Тустанович, або до Дрогобича.

„Пішли ми обоє до канцелярії Германа Ґольдкремера, — ми в нього робили. Питаємося. Той до книжки... „Взяв ваш Іван Півторак гроші“. — Коли? — „В понеділок вечером“. От тобі й на! Поліз я до Тустанович, питаю; завдатку не дав, від понеділка не був, хоч обіцяв, що прийде найдалі у вівторок з полудня. Дивуються, що такого? Чи згода зірвана, чи що? Я розповідаю, що гроші від Жида взяті і що нема ні грошей, ні Івана. Ніхто ні про що не знає.

„Іду я до Дрогобича, питаю в деяких знайомих: ніхто не видав Івана. Пропав неборак. Ані сліду нема. Питаю Мортка, де він подівся з шинку і що там робив, — ні — каже — не правда тому, я й на очі не видав Івана. Ти — каже — пяний був, — серед бійки тобі рідна бабуня привиділася, а тобі здавалося, що то був Іван“. Починаю розвідувати, хто тоді ще був в шинку, що то за якісь були, що мене били, — ага, немов чорт злизав усякий слід! На тім і стало.

„Ну, вже вам того не треба й казати, який у нас Великдень був. Що там бідна Марта наплакалася, — Господи! Вся надія пропала. Минув місяць, другий, — про Івана ані вістки, ані чутки. Далі чуємо, декотрі ріпники посмішковуються, жартують: „Розумний хлопець, той Півторак: гроші забрав, бабу лишив, а сам в світ за очі!“ Зразу говорили то на жарт, а далі декотрі почали й на певне говорити. Знов я розпитую: хто чув? хто видів? Не знати. Той каже: Никола видів; Никола каже: Проць мені казав; Проць каже: Семен відкись чув; Семен не пригадує собі, відки чув, але здається йому, що від Мортка-наставника. А Мортко всьому перечить і кождому в очі плює.

„Аж десь по двох роках — он торік весною — видобуто з одної старої ями кости. Пізнали ми по перстені на пальці та по ремені, що то був Іван. Ремінь був порожній, очевидно ножем розрізаний. Застрягла мені тоді в голову гадка, — і досі мене не помітує. Погана гадка, дуже грішна,

коли несправедлива. Зуваживши все, я сказав сам собі: то ніхто, як тільки один Мортко наперед підпоїв Івана, підмовив якихось, щоби мене довели до безпамяти і набили, а опісля обрабував його бідного і вкинув в яму. Почав я знов розпитувати сюди й туди, а як щось за два дні зїхала комісія обзирати кости, пішов я і почав казати все, як на сповіди. Пани слухали-слухали, записали все в протокол, кликали сього й того: Мортка, Іваниху, шинкаря, — знов списували протоколи, а далі взяли тай арештували — мене. Я не знав, що зі мною хотять робити, по що мене тягнуть до Дрогобича, — але гадаю собі: щож, може так і треба. Тішуся, дурний, своєю бідою. Потримали мене щось з місяць, — прикликали щось два рази на протокол, а далі випустили. Вертаю я сюди: що чувати? Нічого. Кликали ще раз Мортка, Іваниху, тустанівських щось троє. Кажуть, що віддали все до Самбора, до вищого суду. Ну і вже той суд тягнеться більше року, а ще йому кінця нема. Що я за той час натовк собою по всяких панах! У Самборі був щось два рази, а в Дрогобичі скільки!... Адвокатови щось зо пятнацять ринських дав. „Та що — каже — небоже, можлива то річ, що той злодій Мортко спрятав Івана, а гроші сам узяв. Але в суді треба доказати докладно, а всього того, що ти тут кажеш, іще не досить. Ну, але — каже — треба трібувати. Як там який розумний суддя возьме ту справу в руки, то може ще де чого більше дошукається, ніж ти знаєш“. Ну, видко, не дошукався! Якийсь той самбірський суддя видався мені такий непотрібний та непорадний, що а! Питає щось пяте через десяте, — видко, що не знає, з якого кінця до того взятися, — а в тім, хто його там знає, може й уміє та не хоче!...

„А тут в Бориславі притихло все, мов горшком прикрив. Мортко зразу, очевидно, був страшно перепуджений, ходив блідий як смерть, а до мене й не турався. Аж опісля вже осмілився, почав сміятися й доїдати мені так, що я далі мусів покинути Ґольдкремерові ями і перенестися

от тут до Гаммершляґа. Хоч то, розуміється, оба вовчі горла!... Тай так Мортко й вийшов чисто. За ним, бачите, стоїть і Ґольдкремер сам, а то богач несосвітенний, — де бідному ріпникови супроти нього право найти!... А ми що! Іваниха бідна з дитиною на службі, а я тут товчуся по тім пеклі і вже, видко, й до віку з нього не вирвуся. Тай не того мені жаль! Що там я! Але то мене коле, що от — погиб чоловік, пропав ні за цапову душу, і тому злодієви ніщо — ходить собі і сміється! То мене гризе, що для бідного робітника нема правди на світі!“

Матій замовк і, важко зітхнувши, похилив голову. Андрусь і Бенедьо також мовчали, придавлені тим простим, а так безмірно важким оповіданням.

— А знаєш ти, побратиме Матію, що я тобі скажу? — сказав перегодя Андрусь якимсь немов гнівним, зворушеним голосом.

— Та що такого?

— Що ти дурень великий, от що!

Матій і Бенедьо видивилися на нього.

— Чомуж ти сього досі мені не говорив?

— Чому не говорив? — повторив неохітно Матій. — А по що було говорити?

— Тьфу до сто чортів на такий розум! — розгнівався Андрусь. — Провадить процес з Жидом, — процес той, як би був виграний, міг би подати велику заохоту для бідних ріпників, міг би їм показати, що не можна робучого чоловіка безкарно кривдити, — до виграння того процесу потребує свідків, а він мовчить тихо, не голоситься, а тільки тишком собі в куті в кулак трубить, — ну, скажи мені, добрий се розум?...

Матій задумався і засумував.

— Гай, гай, — двох свідків! сказав він. — Яж тобі, Андрусю, кажу, що аж тепер нагадав собі за тих двох свідків, аж тепер по невчасі. Бо раз — хто тепер винайде тих свідків.

— Я винайду! — перервав гнівно Андрусь.

— Ти? — скрикнули Матій і Бенедьо.

— Так, я! Бо яж то сам із старим Стасюрою бачив тебе тоді в шинку.

— Ти? і Стасюра? то ви були? — скрикнув Матій.

— Так, ми були.

— І бачили Івана?

— Як жеж би не бачити, — бачили.

— І пяного?

— Пяного.

— З Мортком?

— З Мортком. Як зачалася з тобою бійка, ми оба кинулися було тебе боронити, але старого Стасюру один гримнув так, що той умлів. Ніколи мені було тебе боронити, — я взяв старого і заніс до ванкира, де був Мортко з Іваном. Відтер я старого, а за той час Мортко все коло Івана танцював, усе підсував йому то горівки, то пива, заговорював його, щоби не балакав зі мною, а далі потяг його кудись з собою. Від тоді вже я не бачив Івана. А коли ми оба із Стасюрою вийшли до шинку, ти лежав уже закровавлений, без памяти на помості. Я не міг помагати нести тебе до дому, а тільки просив якихось двох ріпників, розповів їм, де живеш, а сам попровадив Стасюру до його хати. Отсе все, що я знаю. Але чи міг же я сам духом божим знати, що се може бути важне для твоєї справи?

— Господи Боже, — аж скрикнув Матій, — так сеж значить, що тепер можна би виграти процес?

— Хто знає, — відповів Андрусь, — але все таки надія більша. От що було би добре — винайти тих, що тоді билися з тобою! Ти, кажеш, видів, що Мортко їх підохочував?

— На се присягнути можу!

— От була би і запинка. Зараз би можна потягнути їх на слова, чи Мортко підмовляв їх. А як підмовляв, то значиться, в якій цілі?

Лице Матія при тих виводах чим раз більше прояснювалося. В тім нова думка знов засмутила його.

— Е, але як жеж їх віднайти, тих, що тоді почали зі мною бійку? Я їх зовсім не знаю і не міг опісля ніколи пізнати.

— І я їх не знаю, та й не звертав на них тоді уваги. Але може Стасюра? Мені здається, що з одним він щось говорив тоді.

— Господи Боже! — знов було би огниво більше! Знов близче до доказу. Тай ще хто знає, що визнали би ті ріпники! Ходім, Андрусю, — ходім до Стасюри!

Швидко зібрався і обувся Матій, — живо повертався під впливом нового проблиску надії, немов разом десять літ скотилося з його плечей. Так глибоко в серці того старого, горем з давних літ битого чоловіка, вкорінена була любов до єдиного близького йому чоловіка, так горячо бажав він, щоби правда про його таємну погибіль вийшла на денне світло.

Бенедьо сам остався в хаті по виході обох побратимів. Він сидів і думав. Не процес займав його в цілім тім ділі, — хоч розуміється, і процесови він бажав доброго виходу. Його найбільше занимало оповідання Матія про бійку людей з Жидами і про крик небіжчика Максима: Виженіть Жидів з Борислава! А що, думалося йому, — чи й справді се булоб добре, як би вигнати Жидів? Поперед усього: куди їх вигнати? Підуть на другі села і там почнеться те саме, що тут діється. А по друге: самі не підуть, а що тут надерли грошей, заберуть з собою і в других місцях повернуть на те саме, на що тут повертали. Ні, се не вратує робучих людей!

Пізненько в ночі вернув Матій до дому. Він був дуже змінений проти попереднього: веселий, говіркий. Їх надії на Стасюру оправдалися. Одного з тих, що завели були в шинку бійку з Матієм, Стасюра справді знав, — инші були з того самого села, що й той один — але всі вони

вже від трьох літ не робили в Бориславі і сиділи на господарстві. Андрусь Басараб і Стасюра готові були свідчити в суді. Тож і рішився Матій завтра таки йти до Дрогобича до адвоката і зарадитися його, як і що діяти.

— Ну, тепер не уйде чень той злодюга Мортко! — приговорював Матій, — тепер ми його за руки й за ноги такими доказами обкрутимо, що й сам не отямиться! Хоч то ніби Пан-Біг не каже бажати другому лиха, але такому злодієви, бачу, не гріх бажати не то лиха, а й усякого безголовя!

З таким побожним бажанням Матій і заснув.

VIII.

Звільна, важкою ходою повзли одностайні робучі дні в Бориславі. Бенедьо працював цілими днями при своїй фабриці, витичував пляни будинків, заправляв робітниками, наглядав за вчасним довозом цегли, каміння, вапна і всього потрібного, — а при всім тім обходився з робітниками так по братерськи, так щиро та приязно, немов хотів на кождім кроці показати їм, що він їм рівний, їх брат і такий же бідний робітник, як усі вони, немов хотів перепрошувати їх за те, що отсе, не по своїй волі став над ними наставником. А вечерами, по роботі, він нераз до пізної ночі ходив у важкій задумі по болотистих улицях Борислава, заглядав до брудних шинків, до тісних хат та комірок, де жили робітники, заходив в бесіду з старими й малими і розпитував їх про їх життя й бідування. Тяжко ставало йому, коли слухав їх оповістей, коли дивився з близька на нужду і погань їх життя, але ще тяжче ставало йому, коли бачив, що коштом тої нужди і погані збогачені Жиди гордо їздять в пишних повозах, строяться в дорогі шати і бризькають болотом на темну, похилену товпу.

Звільна, важкою ходою повзли дні за днями, і життя в Бориславі для робучих людей ставало чим раз тяжче і тяжче. З далека і з близька, з гір і з долів, з сіл і з мі-

сточок день-у-день сотні людей плили-напливали до Борислава, як пчоли до улия. Роботи! роботи! якої небудь роботи! хоч би й найтяжчої! хоч би й найдешевшої! щоб тільки з голоду не згинути! — се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, виголоджених людей. Небо і землю запер Бог на залізні ключі, — вся надія мужиків-хліборобів вигоріла разом з їх житом та вівсом на поруділих від спраги загонах. Худоба гибла за недостачею паші. Не осталося нічого, як іти на заробітки, а заробітків то якраз і не було тоді ніяких в нашім Підгірю — крім Борислава. От і поперлися туди бідні люде з усіх сторін, хапаючися за послідне, так як той потапаючий хапається за стебелинку. Небо і землю запер Бог на залізні ключі, — а бідні люде думали, що бориславські богачі будуть милостивійші від Бога і отворять їм брами своїх богацтв!...

А бориславські богачі тільки того й бажали! Вони віддавна потішалися надією, що аж порядний голод причиниться до великого зросту їх „ґешефтів“. І ось вони не помилилися! Дешеві й покірні робітники рікою напливали до них, з сльозами напрошувалися на роботу, хоч би й за яку дешеву ціну, — і ціна справді пішла чим раз дешевша. А між тим хліб ставав чим раз дорожчий, — до Борислава довозили його дуже мало і дуже неправильно, і робітникам нераз і з деяким грошем за пазухою, приходилося мліти голодом. А вжеж певно те, що новоприходячим поліпшення було дуже мале, а тим, що жили раз-у-раз в Бориславі, погіршіло дуже значно. Що тижня Жиди-властивці вривали їм плату, а супротивних зацитькували згірдними, насмішливими словами: Не хочеш тільки брати, то йди собі та здихай з голоду, — тут на твоє місце десять аж напрошується, тай ще за меншу ціну!

Отсе все передумував Бенедьо не раз і не два рази на своїх проходах по Бориславі. А що — думалося йому, — як би всі ті тисячі людей та змовилися разом: не будемо

робити, поки нам плату не побільшать? Адже чей Жиди не витерпіли би довго: у кого контракти на певний час, у кого векслі, що не будуть сплачені без продажі нафти й воску, — мусіли би податися! Його думка, роздразнена всіми безконечними образами бориславської нужди, ціпко вхопилася за сю стебелинку і не попускалася її. Але чим докладнійше він розбирав сей спосіб ратунку, тим більше трудностей, ба, й непоборних перепон він добачував в нім. Як довести до такої змови і єдности всю ту величезну громаду, в котрій кождий дбає тільки за себе, журиться тільки тим, як би не вмерти з голоду? А хоч би се й удалося, то знов певна річ і те, що богачі відразу не подадуться, що треба би не тільки грозити, але й сповнити грізьбу, покинути всяку роботу. А чи тоді богачі не спровадять собі з других сіл инших робітників, і таким способом не знівечать цілий труд? А хоч би й удалося не допустити до того, то з чогож будуть жити ті тисячі безхлібних та незарібних людей тут в Бориславі за час безроботиці? Ні, нікуди нема виходу! ні відки не сходить зоря ратунку! — І Бенедьо, доходячи до таких безнадійних виводів, стискав пястуки, притискав їх до чола і бігав улицями, мов несамовитий.

При всім тім він нетерпеливо ждав найблизчих сходин побратимства, надіючися при тій спосібности дійти до якоїсь більшої ясности в тім: що треба робити в теперішній хвилі. Він часом в своїх проходах по Бориславі стрічався з одним або другим із побратимів, і бачив, що всі вони якісь придавлені, мов прибиті до землі, що всіх гризе якась важка і неясна ожиданка, — і те додавало йому надії, що чей же й з поміж них хто прийде на яку добру думку. Дома Бенедьо мовчав. Старий Матій надто занятий був своїм процесом, що вечір стиха шептав то з Андрусем, то з Стасюрою, то з иншими якимись ріпниками. Далі всі вони забралися до Дрогобича і не вертали кілька днів, — і самота ще тяжчим каменем налягла на Бенедьову голову. Важка

і незвична для нього праця думок кинула його мов у горячку, висисала прудко його сили. Він похудів і поблід, тільки його довгообразе лице ще дужче протяглося, тільки очі, мов два розжарені вуглики, неспокійно, горячково палали глибоко в ямках. Але при всім тім він не покидав своїх думок, не тратив віри і прихильности до тих бідних людей, що безучасно, холодно і безнадійно з кождого закамарка позирали на неприязний світ, і тихо, без опору готовилися вмирати. Бачучи їх, Бенедьо нічого не міг думати, а тільки глибоко, всім серцем і всіми нервами своїми почував: Треба їх ратувати! Але як ратувати? О те як, мов о остру, неприступну скалу ламалася його думка, розбивалися його духові і тілесні сили, — але він не тратив надії, що ту трудність можна буде побороти.

Одного вечера Бенедьо пізнійше ніж звичайно вернув з роботи до дому і застав під хатою Сеня Басараба, Андрусевого брата. Із звичайним виразом непорушного спокою на червонім, трохи обресклім лиці сидів він на приспі під вікном і пикав люльку. Привиталися.

— А що, нема Матія?

— Нема. А Андрусь?

— Також ще не прийшов. Ані Стасюра.

— Видно, щось не аби-яке розпочали там у Дрогобичі.

— Будемо видіти, — бовкнув Сень і замовк.

— Ти чув, що сталося? — спитав він по хвилі, входячи з Бенедьом до хати.

— Ні, — або що такого?

— Причта.

— Яка?

— Ба, яка! Не стало одного жидка. Знаєш, того, що то на нього так жалувався наш Прийдеволя, — того касієра, — тямиш?...

— Тямлю, тямлю! Та що з ним сталося?

— А щож би таке! Від кількох днів десь подівся, а нині видобули його з ями. Вже й комісія приїхала, —

будуть бідне тіло краяти, ніби то воно скаже, яким світом до ями дісталося, ще й за ребро на паль зачепилося!

Бенедя мороз пройшов за сим оповіданням.

— Якраз так, як з Матієвим приятелем, Іваном Півтораком! — прошептав він.

— Еге, якраз тай не якраз, — відказав Сень. — Того Жид трутив, а сього — — —

Не доказав, але Бенедьо не допитувався далі, — він ясно розумів Сеньові слова.

— Ну, і щож? — спитав він по хвилі важкої мовчанки.

— Як то що? Носив вовк, понесли й вовка. А кінці в воді.

— А що люде на то?

— Які люде? Комісія? Комісія наїсть, напє, тіло покрає, пошкаматує, тай поїде собі.

— Ні, я не про комісію, — а так, ріпники що кажуть?

— Ріпники? А щож мають казати? Постояли, подивилися на небіжчика, головами похитали, дехто стиха шепнув: „Злодій був небіжчик, Бог би його побив!“, тай далі до роботи.

— Значиться, діло страчене, і праці шкода! — процідив крізь зуби Бенедьо.

— Як? страчене? шкода? — зачудуваний допитував Сень.

— Другим від того не буде лекше.

— Але одним злодіякою менше на світі.

— Ну, не бійся, на його місце завтра вже новий настане.

— Але буде бодай боятися.

— Овва, не знати чого! Як не відкриють, хто се зробив, то оголосять, що припадком поховзся, або що. А відкриють — ну, то возьмуть чоловіка і запакують, і кого буде злодій боятися?

Сень зачудуваний слухав тої бесіди. Він надіявся, що Бенедьо буде тішитися, а натомісць стрінув закиди.

— Ба, то чогож ти жадав би?

— Я хотів би, щоби, як що робиться, а ще й такий великий гріх на душу береться, то щоби вже робота була до чогось пригідна, щоби принесла якусь користь не для одного, а для всіх. А инакше, то я не знаю, по що й зачинати.

— Еге-ге! — покрутив головою Сень, попрощався і пішов.

Ще тяжчі думи насіли Бенедя по виході побратима. „Щож — думалося йому — може воно й так... може й ліпше, що одним лихим чоловіком менше на світі?... Але чи від того ліпше добрим людям? Зовсім ні! Чи від того лекше стане хоч би тим самим ріпникам, що тішаться його загибілю? І то ні. Прийде другий касієр на його місце і буде так само або й ще дужче кривдити їх. От як би так за одним разом та всіх злих людей не стало... Але ні, се де-де-де!... Що й думати про те! Радше про те думати, що у нас перед носом, що ми можемо зробити!“

Побратимство ріпників, до котрого так несподівано був принятий Бенедьо зараз на вступі в бориславське життя, живо заняло відразу його мисли і надавало їм певний, хоч зразу не дуже ясно витичений напрям. Вже в першій сходині, коли так глибоко поразили його уяву оповідання ріпників і їх домагання — виступити вже раз з якимсь видним ділом, тоді вже в думці його промелькнув образ такого побратимства, великого і сильного, котре могло би злучити до купи дрібні сили робітників, могло би здвигнутися тою сполученою силою і охоронити кождого кривдженого і страждущого робітника далеко ліпше, ніж се може зробити одинокий чоловік. Серед ненастанної праці думок, підсичуваної щораз новими, страшними, поганими та хапаючими за серце подіями, образ такого побратимства чим раз більше вияснювався і зміцнювався в Бенедьовій голові. Йому здавалося, що тільки таким зєдиненням своїх власних сил до спільної помочі і оборони робітники зможуть на

тепер добитися бодай деякої пільги для себе. І він постановив собі, будь що будь, виступити з своєю гадкою на найблизчім зібранню побратимів і упертися цілою силою, щоби побратимство Андруся Басараба спровадити з небезпечної стежки — ненависти і пімсти, котра на тепер, при їх малосильности, могла тільки кождому пошкодити, а не могла нікому помогти, — а повернути увагу і силу побратимства на таку ширшу і спокійнійшу, та як здавалося Бенедьови, разом з тим і кориснійшу роботу.

Схід побратимів був назначений на неділю вечір. В полудне тої неділі повернули з Дрогобича Матій, Андрусь, Стасюра і ще деякі ріпники. Матій був дуже веселий, говіркий і щирий, але коли Бенедьо питався його, — що чувати і що робили так довго в Дрогобичі, — він тільки поцмокував і відповідав:

— Усе добре, небоже, все добре!

Ще не стемнілося гаразд і Матій лише що засвітив на припічку каганець, наповнений земним воском, коли до хати війшли гурмою побратими. Попереду всіх вшмигнувся, мов ящірка, Деркач, мовчки звитався з Матієм і Бенедьом, і почав по свому нипати з кута до кута, засукувати руки та зиркати на всі боки. Далі повходили другі: брати Басараби, понурі і мовчазливі, як звичайно; Стасюра дуже щиро стиснув Бенедя за руку, — всі инші також обходилися з ним, як з рівним, як зі „своїм чоловіком“. На самім послідку війшов Прийдеволя. Його молоде лице було якесь бліде і мов зіссане, косим поглядом він позирав довкола і все мимоволі держався в темнім куті близько порога. В цілім товаристві якось менше було руху, менше гамору, ніж звичайно. Всіх немов щось давило, хоч ніхто й не признавався до того. Всі чули, що хотя чи нехотя вони наближаються до якоїсь важної події, в котрій прийдеться їм виступити отверто і сильно. Недавний випадок з убійством Жидка-касієра був — усі почували се — передвістником нового звороту в діях Борислава. Але який се мав

бути зворот, що за нові події наближалися і як їм стати супроти них, сього наші побратими не знали, хоч кождий надіявся, що чейже на спільній нараді подекуди все те проясниться. Не диво отже, що нинішні сходини зачалися понурою, важкою, ожидаючою мовчанкою, що побратими зійшлися всі в повнім числі і ще навіть перед звичайним часом: кождий знав, що супроти чим раз тяжчого життя в Бориславі, супроти день-у-день більшіючої нужди та напливу незанятих, шукаючих праці рук мусить щось зробитися, — але що і якими силами, сього ніхто не вмів собі сам вияснити, і сього іменно вияснення кождий ждав від спільної ради.

Один тільки Андрусь Басараб немов не почував нічого надзвичайного. Він засів на своїм місці коло стола під вікном і окинув оком товариство.

— Ну, всі зібрані, — сказав він, — можемо зачати своє діло. Ану, Деркачу, за палицями!

Деркач, послушний і звинний, уже протискався крізь стоячих серед хати побратимів, коли в тім старий Стасюра встав і просив о голос.

— Ну, що там такого, — сказав неохітно Андрусь, — говори, побратиме Стасюро, — хоч я думаю, все таки ліпше було би, аби у Деркача ті палички були під руками. Не завадить закарбувати, скоро що цікавійшого.

— Ні, — сказав, — твердим голосом Стасюра, — я не буду говорити нічого такого, — що здалося би до карбування.

— Ну, а щож такого? — спитав Андрусь і знов зирнув по всіх побратимах. Він побачив, що ті сиділи або стояли з похнюпленими лицями і не дивилися на Стасюру, а тільки немов готовилися слухати його бесіди. Андрусь покмітив, що вони змовилися.

— То, побратиме Андрусю, — говорив сміливо старий ріпник, — що пора би нам найти собі яку иншу, ліпшу роботу, аніж те карбування. Щож то ми діти, чи що?

У побратима Деркача цілі вязанки покарбованих палиць, а яка з них користь? Кому що помогло те карбування?

Андрусь зачудуваними очима дивився на старого. Справді, в такий спосіб ніхто ще тут не говорив і йому самому в голові повернулося питання: Тай справді, до чого здалося карбування? Але що на таке питання він зразу не находив достаточної відповіди, то й рішився стояти далі на своїм, щоби викликати близчі вияснення.

— Кому помогло? — сказав він звільна. — Ну, але чи для якої помочі ми се робимо? Чи ти забув, що ми се робимо для пімсти?

— Для пімсти, так, так! Але як же ти тими палицями будеш мститися? Як мститися, то я гадаю, що треба иншого способу, а не тратити дармо час на дитинячій забавці. Як мститися, то треба сили, а з тих палиць тобі певно сили не приросте.

— Так, — відповів Андрусь, — алеж ми хотіли, як прийде пора, зробити правдивий суд над своїми кривдниками, щоби мати чисту совість.

— Пуста наша робота, — сказав на те Стасюра. — Чисту совість ми й тепер можемо мати, бо кождий чує аж надто добре, кілько і що і як терпить. А щоби пімститися, щоби зарадити лиху, треба крім чистої совісти ще й сили, — а у нас що за сила?

— Так, так, — загули довкола побратими, — що в нас за сила? Хоч би у нас було й три вози накарбованих палиць, то се нам не додасть на три пяди більше сили!

— Га, а відкиж нам сили взяти? — спитав Андрусь.

— Треба припускати більше людей до свого побратимства, треба громадити всіх до купи, вказати всім одну ціль, — відозвався Бенедьо.

Всі зирнули на нього якось недовірливо і боязко, тільки один Стасюра притакнув радісно.

— І я так кажу, і я так кажу!

— Алеж бійтеся Бога, побратими, — чи ви подумали, що з того вийде? Перший-ліпший заволока видасть нас, прискаржить в місті і нас усіх повяжуть і засадять до Самбора, як розбійників! — сказав Андрусь.

Морозом переняли ті слова побратимів, і всі вони неспокійно й цікаво позирнули на Бенедя, мов ожидаючи, що він на те сккже.

— Може то й правда, — сказав Бенедьо, — але як правда, то що се значить? Значить, що з такими цілями, з якими ви досі носилися, не можна показуватися між людей. Що хотячи згромадити їх до купи, треба їм показати не саму пімсту, бо пімстою ніхто ситий не буде, але треба їм показати якусь користь, якусь поміч, якесь поліпшення!

— Еге-ге, все він свою поміч тиче! — відозвався від дверей грубий голос Сеня Басараба за той час, коли Бенедьови з великого зворушення не стало духу в груди і він замовк на хвилю. Він чув, що його кров зачала розгріватися, що думки, котрі досі так уперто йому не давалися, тепер мов якимсь чудом плили і розвивалися в його голові. Слова Сеня Басараба, напів гнівні, напів згірдні, були для нього тим, чим острога для біжучого коня.

— Так, я все про поміч говорю і не перестану говорити, бо мені здається, що тільки ми самі можемо собі помогти, а більше ніхто нас не поратує. Аджеж ані нашим Жидам, ані панам не йде о те, щоби робітникови ліпше жилося. Вони ще як би могли, то погіршили би його життя, бо їм аж тоді добре, як робітник до послідного доведений, не має чого хопитися і мусить здатися на їх ласку й неласку. Тоді вони присилують його до всякої роботи і заплатять, що самі схочуть, бо для нього, голодного та голого, нема вибору! Ні, тільки ми самі мусимо помагати собі, як не хочемо до віку от так пропадати. А мститися — вважайте самі, до чого то доведе. Від ніякої пімсти нам ліпше не буде, хіба ми схотілиб зробити в цілім краю яку війну, або що! А так: покараєте сього або того кровопійцю,

на його місце другий уже давно наострився. Тай навіть постраху не буде на них, бо прецінь будете примушені робити все потаємно, то й ніхто не буде знати, хто се і за що зробив. А як дізнаються, ну то ще гірше, бо беруть чоловіка і кинуть, і гний! Я гадаю, що треба нам добре застановитися і шукати иншого виходу.

Знов замовк Бенедьо, — мовчали і всі побратими. Бенедьові слова невдержимою силою втискалися до їх переконань, але — на нещастя — вони валили те, що там досі стояло: надію на пімсту, але натомісць не ставили нічого нового. Один тільки Сень Басараб, сидячи на порозі з люлькою в зубах, похитував недовірливо головою, але не говорив уже нічого. Сам Андрусь, хоч очевидно весь той новий поворот в думках деяких побратимів був, бачилося, для нього дуже неприємний і непожаданий, — а й він склонив свої потужні плечі і опустив голову: Бенедьові слова заставили і його задуматися.

— Добре то було би, то певно, — сказав він вкінці, — але як се зробити, як помагати собі самим, коли у нас сили нема й на стільки, аби кождий сам собі поміг.

— Отож то й є, що у одинокого нема сили, а як їх збереться богато, то й сила буде. Ти один сотнарового каменя не підоймеш, а кілька нас підойме його як ніщо. Велика річ для ріпника при сякім-такім зарібку дати на тиждень шістку складки, а най збереться сто таких, то вже маємо десять ринських тижнево і можемо бодай в наглій потребі запомогти кількох нещасливих! Чи правду я кажу, побратими?

— Гм, та воно то правда, — розуміється — так, так! почулося з ріжних боків, лиш там в куті коло дверей понуро мовчав Прийдеволя і невдоволено воркотів Сень Басараб:

— Добре йому, міському чоловікови, говорити про складки! Ану трібуйте, чи на весь Борислав найдете десять таких, що вам схотять давати ті складки!

— Ну, — відказав на те живо Бенедьо, — се вже ти, побратиме, так собі, на вітер говориш. Ось нас тут є дванацять, і я думаю, що кождий з нас радо до того пристане.

— Пристанемо, пристанемо! — загули деякі побратими.

— Тільки треба добре над тим обрадитися, на що складається ті гроші і що з ними робити! — сказав з повагом Андрусь.

— Ну, розуміється, — так таки зараз і обрадьмо! — підхопив Стасюра.

— Ба ні, — сказав Бенедьо, — поперед усього треба знати, чи взагалі маємо складати складки, чи ні. Тут, бачу, деякі побратими не раді тому, хотіли би, щоби все осталося так, як досі — —

— Ти бо також крутиш — перервав йому бесіду на пів гнівно Матій, котрий досі мовчки сидів коло Андруся, зразу немов думаючи о якихось посторонніх річах, але чим далі, тим цікавійше і уважнійше прислухувався до всього, що говорилося в хаті, — ти не питай, чи то кому приємно чи неприємно слухати. Знаєш щось доброго і розумного і для всіх корисного, то виїзджай з тим на „пляц“, говори просто з моста. Як побачимо, що твоя рада ліпша від других, то приймемо, а як твоя буде гірша, то аж тоді можеш нас перепрошувати, що дурницями час нам забираєш!

По такій досадній заохоті Бенедьо зачав говорити „просто з моста“.

— Бо то, — зачав він — знаєте, як маємо піти на складки для своєї помочі, то вже треба зовсім усе змінити, не так як досі було. Карбування всяке на бік, головництво на бік — (при тих словах Бенедьови здалося, що горячково палаючі очі Прийдеволі з темного кута зирнули на нього і пропалюють йому лице своїм їдким, палким поглядом — і він спаленів і похилив лице до долу) — зовсім инакше треба говорити до людей. Не пімсту їм показувати, а ратунок. Розуміється, кривди і злодійства не закривати, але

наводити людей на те, щоби вязалися до купи, бо проти богачів та силачів один одинокий робітник не встоїть, а всі як зберуться до купи, то певно борше зможуть устояти.

— Зможуть устояти? — відозвався знов невірний Сень, — рад би я знати, як зможуть устояти? Чи всилують Жидів, щоби більше за роботу платили, чи що?

— А щож, не могли би всилувати? — підхопив живо Бенедьо. — Ану, як би так усі змовилися і сказали: не підемо робити, поки нам плата вища не буде? Що тоді Жиди зробили би?

— А! А й справді! От гадка добра! — скрикнули побратими в один голос. Навіть Андрусеве лице трохи розяснилося.

— А що зробили би — відповів Сень, — напровадили би з усіх світів нових робітників, а нас нагнали би.

— А як би ми стали лавою і не пустили тих нових і просили їх, щоби заждали хоч доти, доки наша справа не виграє? Можна би в такім разі повисилати своїх людей і по околичних селах, щоби там оголосили: до такого і такого часу не йдіть ніхто до Борислава, поки наша війна не скінчиться!

— Гурра! — закричали побратими, — то мені рада! Війна, війна з Жидами і здирцями!

— Ну, і я гадаю, що така війна ліпша, ніж усяка друга, — говорив далі Бенедьо, — раз тому, що то війна спокійна, безкровна, а по друге й тому, що можемо підняти її зовсім отверто і сміло, і ніхто нам за неї нічого не може зробити. Кождий, скоро що до чого, може сказати: не йду на роботу, бо за мало платять. Заплатять тільки й тільки, то піду, тай годі.

Радість побратимів була дуже велика, коли почули ту раду, а й сам Бенедьо тішився не менше від других, бо рада прийшла йому до голови зовсім несподівано, в жарі суперечки з Сеньом Басарабом.

— Ба, добре ти кажеш: війна, перестати робити! Але хоч би й усі пристали на те, то скажи ти мені, будь ласкав, з чого вони будуть жити за той час безроботиці. Адже тяжко й погадати, щоби богачі зараз першого дня та помякли і згодилися добровільно давати нам більшу плату. Може прийдеться сидіти без роботи й тиждень або й ще довше, ну, то з чого тоді виживити тільки народа?

Закид був справді важкий, і лиця робітників знов посумніли. Їх свіжо розбуджена надія на таку новітню війну і побіду над богачами була ще дуже слаба і непевна, і зараз за першим закидом почала бліднути.

— Отжеж то на те треба зробити складки, щоби забезпечитися на таку пригоду. Аж як би з тих складок набралася вже сума порядна, така, що вистала би, возьмім, на тиждень, або на дві неділі, то тоді можна робити змову. Розуміється, тих, котрі не хотіли би належати до змови і йшли опісля на роботу, тих зараз, чи по волі, чи по неволі, за карк тай геть з Борислава, нехай не псують нам діла. Так само підчас безроботиці могли би наші таки люде найматися де на иншу роботу, до ліса, до тесельки або де, тільки щоби не до нафтових робіт. Таким способом ми швидко зломали би ту жидівську пиху і добилися певно ліпшої плати.

— Добре говорить! Так треба робити! Добра рада, — відзивалися ріпники. Почався живий гамір в хаті, всі нахвалялися, що прикрутять Жидів-дерунів нога попри ногу, кождий давав свої ради і не слухав чужих, кождий доповнював і лицював Бенедьову думку, прикроюючи її до своєї вподоби. Один тільки Сень Басараб сидів мовчки на своїм місці і з жалем дивився на ту рухливу громаду.

— Що з ними зробиш, — воркотів він, — коли вони готові бігти за кождим, хто їм два-три красні слова покаже! Ну, про мене, нехай біжать за тим медівником, — будемо видіти, як їм посмакує. Але я своєї стежки не покину! А ти, побратиме? — обернувся він до Прийдеволі, що все

ще стояв в темнім куті і непевно позирав то на Бенедя, то на гамірливих, оживлених ріпників.

Він стрепенувся, коли Сень заговорив до нього, а опісля швидко сказав: — І я, і я з вами!

— З котрими вами? — спитав гризко Сень, — бо тут ми тепер, як бачиш, двоякі. Чи з ними от, чи зі мною і братом?

— Так, з тобою і братом! Ти чув, що сей про головництво говорив? Мов розпеченим ножем мене в серце шпигнув.

— Е, але ти знов так дуже тим не турбуйся! — уговорював його Сень тихим голосом. — Щож такого великого сталося? Адже той собака певно заслужив на те. Ти забув про свою?...

— Ні, ні, ні, — не забув! — перервав Прийдеволя. — Певно, певно, що заслужив! Сто раз заслужив!...

— Ну, так чогож тут гризтися? Хіба суду боїшся? Не бійся, комісія поїхала в тій добрій вірі, що він сам упав до ями; ще Жида на кару засудять, чому яму не заткав!

— Ні, ні, ні, — знов якось горячково-болісно перехопив Прийдеволя, — не боюся комісії! Що комісія? Мені здається навіть, що як би комісія... теє... викрила, то мені лекше було би!

— Тьфу, най Бог боронить, — ти що таке торочиш?

— Послухай лишень, Сеню, — шептав Прийдеволя, нахилившися до нього і судорожно стискаючи своєю міцною рукою його плече, — мені здається, що той... Жидок, знаєш... той, що в ямі погиб, — що він не був винен, що то котрийсь другий усе зробив, або що!

— Як? як? От також щось! Хібаж він не був при тім?

— Так, так, був, і сміявся навіть, — але чи вже за то смерть, що сміявся? А може він не робив нічого, а тільки ті?

— Але відки тобі такі думки до голови приходять, хлопче? — запитався зачудуваний Сень. — Впав батько з гори, дідько його бери! Погиб той, ну і добре!

— Але, як він не винен? Знаєш, як я здибав його і вхопив у руки, і він почув, до чого се воно йде, то так спищав: Даруй життя, даруй! А як я в тій же хвилі пхнув його... знаєш... то він тільки зойкнув: Не винен, не винен! Опісля задудніло, затріщало — я полетів геть. Але той голос його все за мною, все в мені, — так і чую його! Господи Боже, що я зробив! що я зробив!

Бідний парубок заламував руки. Сень дармо старався потішити його. Йому все здавалося, що вкинений в яму касієр був невинний.

— Ну, як той був невинний, то ти поправся, — сказав вкінці роззлоблений Сень, — і пішли й винних тою самою дорогою! Нехай невинний дармо не покутує!

Ті слова були мов удар обуха для Прийдеволі. Оглушений ними, він похилив голову і знов затисся в свій кут, не говорячи й слова.

А між тим побратими кінчили нараду.

— Головна річ тепер, — говорив Бенедьо — вербувати людей до нашої кумпанії. Хто з ким на роботі стоїть або в шинку здиблеться або на вулиці розбалакається, — зараз і навязувати про те! Все розказувати: яка плата нужденна і який ратунок можливий. І складки збирати. Я гадаю, щоби кождий збирав між своїми знайомими, а назбиране що вечера віддавав головному касієрови, котрого тут нині треба вибрати.

— Добре, добре, — треба вибрати касієра! — гукали всі. Ану, кого би тут на касієра?

Радили то сього, то того, вкінці стало на тім, що нема ліпшого касієра, як Сень Басараб.

— Що, — сказав неприязно Сень, почувши се, — я мав би бути вашим касієром? Ніколи! Я від нині й зовсім не хочу належати до вас! Ані я, ані мій брат.

— Не хочеш належати? А то чому? — скрикнули всі.

— Бо ви сходите з тої дороги, на котру раз стали при здоровій застанові. Я своєї дороги не попущуся!

— Але хтож яку дорогу зміняє? — сказав Андрусь. Тут зовсім нічого не змінюється!

— Що? і ти з ними? — спитав понуро Сень.

— Так! З ними!

— А присягу забув?

— Ні, не забув.

— А ногами топчеш, хоч і не забув.

— Не топчу! Послухай лишень і не фуріячся!

І Андрусь приступив до нього і почав щось стиха говорити йому до вуха, що зразу, бачилося, не припадало йому до смаку. Але чим далі, тим більше випогоджувалося Сеневе лице і вкінці майже радісно скрикнув він:

— А, коли так, то добре! А я дурний і не догадався! Здорові, побратими, буду вашим касієром і надіюся, що не пожалуєтеся на мене!

— А тепер ще одно, — сказав сильним, радісним голосом Бенедьо, котрий нині раптом із звичайного побратима став немов головою і провідником усіх. — Побратими-товариші! Ви знаєте, я простий робітник, як усі ви, виріс в біді і нужді, — бідний мулярський помічник і більше нічого. Несподівано й непрошено впала на мене жидівська ласка і мене Гаммершляґ поставив майстром, а далі і будівничим коло нової нафтарні. Дякувати йому не маю за що, бо я його не просив о ласку, а тільки йомуж з того користь, що не потребує окремо платити будівничого. А мені дає по три ринські денно, — як на мене, бідного робітника, то се сума дуже велика. У мене в Дрогобичі бідна стара мати, — їй мушу післати що тижня часточку зі свого зарібку, нехай два ринські, другі два ринські спотребую через тиждень для себе, — значиться, лишається за кождий тиждень ще чотирнацять ринських. Усе те я обіцюся давати до нашої каси!

— Гурра! — закричали побратими, — нехай жиє побратим Бенедьо! Я також обіцюю по ринському на тиждень! я по пять шісток! я по пять шісток! ось мої три шістки! ось мої! ось мої!...

Бенедьова бесіда, а ще більше його приклад розбудили у всіх запал і охоту. Сень Басараб тут таки зібрав на початок дещо грошей, а Прийдеволя, котрий знав крихітку письма і котрого Сень упросив собі за помічника, попризначував столярським олівцем на куснику бібули з тютюну, що хто дав.

Весело розійшлися побратими, радісні надії виринали в їх головах з поза темних теперішніх суморокiв і пестили їх щирі серця, мов схід сонця рожевим блеском красить пусті, каменисті і сумовиті вершини Бескиду.

IX.

В осени, коли цвіти вже повідцвітали, спадь не паде і пчоляче жниво скінчилося, починається на якийсь час голосне, гамірливе життя в улиях. Пчоли, так як і хрещений народ, скінчивши свою не легку роботу, люблять погуторити, зібратися купками перед очками та коло затворів, погомоніти та потріпати крильцями. Зразу зовсім ще не можна порозуміти, що воно таке і до чого йде. Ще в улию не сталося нічого нового. Ще кілька пильнійших робітниць уперто вилітають що день на поле, щоби по цілоденнім шуканню вернути вечером домів з невеличким здобутком на лапках. Ще ситі трути гордо побренькують собі, проходжуючися поміж наповнені медові комори та виходячи що день божий в полудне на верх улия погрітися на сонічку, подихати свіжим повітрям, розправити і розмахати неробучі крилечка. Ще, бачиться, цілковитий спокій, примірна згода в улию. А між тим уже в улию иншим духом повіяло. Пчоли робітниці якось таємничо шепочуть поміж собою, якось підозріло похитують головками, якось зловіщо стрижуть своїми щипчиками та пручають своїми лапками. Хто

його знає, до чого се все, і що таке готовиться в пчолячім царстві? Трути певно того не знають, і по давньому, ситенько наївшися, гордо побренькують собі, проходжуючися поміж наповнені медові комори та виходячи що день божий в полудне на верх улия погрітися на сонічку, подихати свіжим повітрям. розправити і розмахати неробучі крилечка...

От таке саме почало діятися і в Бориславі в кілька днів по описаній нараді. Хто його знає, відки й як, досить того, що новим духом повіяло в Бориславі. І коли звичайно нова хвиля свіжого повітря найперше і найсильнійше замітна в горішніх верствах, то тут сталося зовсім противно. Спідні, густі і сірі верстви перші почули новий повів, перші стрепенулися від нього. І хто його знає, відки й як воно почалося! Ні з сього ні з того при корбах, при млинках, при воскових маґазинах, по шинках при горівці, усюди почалися між ріпниками розмови про те, як то всім тяжко жити, яка тяжка робота в Бориславі і як Жиди без суду, без права, по своїй волі уривають чим раз більше з платні, кривдять і туманять і поштуркують і ще й висмівають обдурених робітників. І ніхто не був би міг сказати, від кого почалися ті бесіди, бо у кождого всі ті важкі історії здавна глибоко закарбовані були на власній шкірі і стверджені власним досвідом. Раз почавшися, розмови ті вже не втихали, а ширилися чим раз далі, ставали чим раз дужчі і голоснійші. Всі люде немов би аж нині побачили своє сумне, безвихідне положення, не хотіли й говорити про ніщо инше, і кожда їх розмова кінчилася болючим, важким питанням: Господи, чи вжеж так нам вічно мучитися? невжеж нема для нас виходу? невжеж не можна тому лиху порадити? Але поради не було ні відки. А розмови про те не втихали, навпаки ставали чим раз голоснійші і різкійші. Люде, котрі зразу говорили про свою біду рівнодушно, мов про неминучий засуд божий, при близчій розвазі і по довших розмовах зі знайомими, щирими приятелями та стар-

шими ріпниками або взагалі бувалими людьми, почали переконуватися, що так воно не є, що лиху можна би помогти, але не видячи і не знаючи, як можна би помогти, почали нетерпеливитися, ставали роздразнені, ходили і говорили мов в горячці, хапали пильно кожде слово, котре могло їм прояснити їх безпросвітне положення. Аж до найдальших хаток, до найтемнійших закамарків доходили ті розмови, розбігалися на всі боки, мов огонь по сухій соломі. Малі хлопята липярі, дівчата та молодиці, що в кошарах вибирали віск з глини, — і ті заговорили про бідність свого положення, про те, що конче треба їм деяк радитися з собою і шукати для себе ратунку.

— І ти тої самої співаєш? — говорили нераз старші ріпники, всміхаючися та слухаючи нарікання молодих хлопаків.

— От так, ніби то нам не така сама біда, як і вам? — відповідали молоді. — Та бо нам ще гірше, ніж вам! Вас і не так борзо відправлять від роботи, вам і не так живо з платні урвуть, а хоч і вривають, то все таки вам більша плата ніж нам. А їсти ми потрібуємо так само, як і ви!

— Але хтож вас навів на такий розум, що треба собі який ратунок давати?

— А хто мав нас наводити? Ніби то чоловік і сам не знає, що як пече, то треба прикладати зимного? Тай ще як би то не так дуже пекло! А то видите, дома голод, не зародило нічого, тато й мама там десь пухнуть та мруть з голоду, гадали, чей хоч ми тут дещо заробимо, що самі проживемо і їм хоч що-то поможемо, — а тут от що! І на тільки не можемо заробити, щоби самим прожити в тій проклятій ямі! Народу натислося, за роботу тяжко, плата мала і чим раз ще меншіє, а тут ще злодії Жиди хліба не довозять, дорожню от яку зробили: до хлібця докупитися тяжко! Ну, кажіть самі, — чи можна так жити? Радше вже або зовсім відразу згинути, або деяк поратуватися!

В таких словах велися звичайно розмови між ріпниками і такі підносилися жалоби з усіх боків. Слова такі мусіли трапляти до переконання кождому, хто мав і на своїх плечах двигати чималий тягар власної своєї нужди. Особиста кривда, особиста нужда і грижа кождого робітника переказувалася другим, ставалася часткою загальної кривди і нужди, доливалася, мов краплина до бочки, до суми загальних жалоб. І все те з одного боку давило і путало людей непривичних до важкої праці мислення, але з другого боку дразнило й лютило їх, розрушувало нерухливих та рівнодушних, розбуджувало ожидання і надії, а чим вище настроєні були ожидання і надії, тим більше уваги звертали люде на своє положення, на кожду, хоч і як маловажну подію, тим більше ставали вразливі на кожду нову несправедливість і кривду. Сварки між робітниками і Жидами-надзірцями ставали тепер чим раз частійші. Жиди ті привикли були віддавна вважати робітника за худобину, за річ, котру можна втурити, де хочеться, копнути ногою, викинути коли не сподобається, супроти котрої навіть смішно говорити про якесь людське поведення. А й робітники самі, звичайно вибірки з найбіднійших, від маленьку прибитих та в нужді заниділих людей із околичних сіл, зносили терпеливо ту наругу, до якої призвичаювало їх тяжкими товчками від дитинства їх убоге життя. Правда, часом лучалися і між ними дивним способом уцілівші, міцні, неполомані натури, як от брати Басараби, але їх було мало, і бориславські Жиди дуже їх не любили за їх непокірливість і острий язик. Але тепер нараз почало все змінюватися. Найсмирнійші робітники, хлопці й дівчата, котрих досі можна було, не стісняючися ні трохи, кривдити і ганьбити, — і ті замісць давних жалібних мін, просьб і сліз ставилися тепер до Жидів остро та грізно. А що найдивнійше, то те, що в кошарах, де попереду кождий терпів, робив і журився сам про себе, якимсь чудом вродилася дружність і співучастя всіх за одним, одного за всіми.

Ненастанна, жива обміна думок, почуття власної недолі, зміцнене і піднесене почуттям недолі других, виробило ту дружність. Скоро тільки Жид причепився несправедливо до робітника, почав ні з сього ні з того лаяти та ганьбити його, — вся кошара обрушувалася на Жида, притиснувала його то лайкою, то насміхами, то погрозами. При тижневих виплатах почалися тепер чим раз бурливійші та грізнійші крики. За одним покривдженим вступалося десять товаришів, до них нераз прилучувалося ще других десять з других кошар і всі вони юрбою ввалювалися до канцелярії, обступали касієра, кричали, допоминалися повної виплати, грозили і звичайно ставили на своїм. Жиди зразу кидалися, кричали, грозили й собіж, але видячи, що ріпники не уступають і не пуджаються, але противно чим раз більше розятруються, уступали. Вони на разі ще не признавалися самі собі, що положення стало вже не те і може статися грізне, — вони ще, а особливо дрібні і великі властивці, походжали собі гордо по Бориславі, з пишна позирали на робітників і радісно затирали собі руки, чуючи, що голод по селах змагається, видячи, що людей з кождим днем більше прибуває до Борислава. Ще вони й не подумували ні про що, як тільки про свої спекуляції, ще й не снилося їм, що робітники можуть яким небудь способом перебуркати їм їх пляни і допімнутися серед тої погоні за золотом також і свого кусника. Ще вони спали спокійно і не чули чим раз голоснійшого гомону в низу, не чули понурої духоти в повітрю, котра звичайно залягає перед бурею.

І скоїлася та важна переміна серед бориславських робітників несподівано швидко. Аж самі наші знайомі побратими, котрі дали перший товчок до тої переміни, аж самі вони здивувалися, видячи, яким голосним відголосом лунають по Бориславі їх слова. Навіть самі недовірливі з поміж них, котрі нерадо гляділи на переміну в цілях і роботі побратимства, навіть брати Басараби, видячи, як пильно хапають ріпники їх слова і як живо розвивають їх далі по

свому, почали щирійше приставати до нового руху. Вони виділи, що Бенедьо і Стасюра правду говорили, кажучи, що треба вийти з дотеперішнього тісно кружкового побратимства і понести своє слово і свою думку між широку громаду, а тепер переконалися, що серед тої громади ґрунт добре приготований під засів такого слова, і що те слово через розширення в громаді не то що не втратить нічого, але противно, набере великої сили. Зрештою, брати Басараби, а за ними й деякі другі завзятійші побратими не ставали оконечно на тім, що радив Бенедьо, а думали так, що колиб не вдалася Бенедьова рада (а в її удачу вони й тепер ще мало вірили), то тоді можна буде повернути цілу величезну силу збентеженої робітницької громади на инше діло, на те діло, для котрого вони в першім початку завязали своє побратимство. Тому то вони по довшій розвазі не тільки не банували на Бенедя за те, що своїми радами відвів побратимство від його первісного напряму і попровадив його за собою по иншій стежці, — а противно, вони були йому вдячні за те, що мимо своєї відомости він принявся єднати для їх цілей більшу силу і приняв на себе провідництво туди, куди вони досі не осмілювалися ступити. Вони проте взялися щиро працювати для Бенедьових думок, знаючи, що колиб удалося ті думки вповні перевести, то по дорозі зробилося би й те, чого вони бажали; а коли не вдасться Бенедьова думка, то сповнення їх первісної цілі буде тоді ще певнійше. Значиться, сяк чи так, а Бенедьо — працюючи для всіх робітників, працював і для них.

За те яке життя, який рух пішов тепер в невеличкій хаті край Борислава, де жили Матій і Бенедьо. Що день вечерами приходили побратими по два, по три, розповідали, як іде діло, як приймають ріпники їх слова, як домагаються ради, як виступають проти Жидів. Наради трівали нераз досить довго, і перед очима наших знайомих чим раз яснійше виднілася дорога, котрою далі треба сту-

пати. Ще в самім початку, коли наші побратими рішили вербувати до свого побратимства широку громаду бориславських ріпників, вони цілі два вечери нараджувалися над тим, як се почати, щоби і найлекше доказати свого і не звернути передчасно на себе увагу. Тоді ще в живій памяти були переслідування і арештування Поляків-учасників повстання 1863 р., і деякі побратими виразили свій страх, щоби в разі викриття поліція не насіла на них і не обвинила їх о який бунт, — а в такім разі і вся робота пропала би за ні за що. Вкінці Бенедьо порадив так: в першім початку піддавати робітникам свої думки немов з боку, випадково, повільно, а вперто, в кождій розмові, будити у всіх почуття свого бідного, нужденного положення і заразом показувати всім в дальшій далечині можність поправи. Таким способом — говорив Бенедьо — між людьми прокинеться неспокій, роздразнення, бажання поправи, — одним словом, витвориться серед маси ріпників напруження, котре, зручно піддержане і побільшуване, дасться в відповідній хвилі повернути раптом і з великою силою в діло. Та рада дуже подобалася всім побратимам і вони прирекли за нею поступати. Не пройшло й двох неділь, а та ціль була майже вповні осягнена. Робітники по роботі юрбами ходили по Бориславі, гомонячи та нараджуючися; шинки пустіли чим раз більше, а роздразнення і неспокій між народом чим далі змагалися, і нетерпливі побратими чим раз голоснійше домагалися, щоб уже раз виступити їм отверто і взяти на себе провідництво в широкім робітницькім руху. Але Бенедьо, а за ним і брати Басараби стояли на тім, що треба ще трохи підождати, поки вище і бурливійше не битимуть хвилі робітницького роздразнення.

А ті хвилі, двигані правдивою нуждою і притиском, піддувані зручно пекучо-правдивими словами побратимів, били чим раз вище і бурливійше. Простий чоловік — ворог усякого довгого думкування та міркування. Правда, вла-

сним розумом не швидко він доходить до ясної оконечної думки, томиться довго засівшою йому в голову гадкою, — але коли вона усядеться і проясниться у нього, зложиться в оконечний, твердий і ясний образ, — тоді вже йому не до забавки, не до міркування, тоді він усею силою свойого єства преться зробити думку свою ділом, тоді конечна боротьба між ним і противниками його мисли. От так само було й тут. Бачилося би, і не велика річ чоловікови, що терпить щоденну нужду та кривду, прийти до почуття тої нужди і кривди, — а прецінь як пізно прийшли до того почуття бориславські робітники! І бачилося би, що такого великого в тім почуттю, самім безвідраднім та сумнім! А між тим якого неспокою наробило, яку бурю підняло воно в головах усіх робітників. І швидко з безвідрадного та сумного чуття виродилося грізне завзяття, мимовільна дружність і непокірливість своїм кривдникам. Від слів почало доходити до діл. От одного дня пронеслася по Бориславі вість, що там а там робітники потурбували в якімсь заулку касієра, котрий замісць звичайних двох центів положив собі був брати у робітників по чотири центи „касієрного“ від одної шахти, т. є від одного 12-ти годинного робучого дня. Та вість була немов знаком, за котрим швидко по собі слідувало більше подібних випадків. За кождою вісткою з подібною подією росло завзяття і відвага ріпників. Вони вже прямо в очі всяким касієрам, надзірцям та контрольорам почали нахвалятися, що не будуть довше терпіти над собою кривди. Страх почав падати на всякі людські пявки. А коли одного дня пронеслася по Бориславі чутка, що коли один надзірець несправедливо зарахував якусь високу кару ріпникови, а касієр при виплаті хотів йому потрутити ту кару з платні, то ріпники підняли при касі великий крик і гамір, почали жадати перед себе надзірця, щоби виправдався, за що се таку кару наложив на їх товариша. Надзірець сховався десь, касієр жартом, щоби їх позбутися, сказав їм: „Ідіть і шукайте його, а як

знайдете, то приведіть його сюди за вухо“! Ріпники з оглушуючим криком кинулися на всі боки і по хвилі найшли надзірця, почали з ним шарпатися і таки силою справді за вуха притягли його до касієра, розуміється, привели потовченого, подрапаного і з понадриваними вухами. І хоч кількох ріпників за те арештовано і заперто в громадськім арешті, то прецінь між ріпниками та вість наробила великого розголосу і шуму, а на Жидів кинула чималий пострах. Ріпники того самого таки вечера величезною юрбою, під проводом братів Басарабів, пішли до бориславського війта і випросили у нього на волю всіх арештованих, — і величезний сміх радости пішов поміж робітниками. Пісні і погрози загули по вулицях Борислава, увільнених опроваджували від шинку до шинку і поїли і по тисячу разів допитували їх, як то вони провадили надзірця за вуха до каси.

Поки гула пяна радість по вулицях Борислава, в убогій Матієвій хатині сиділи побратими і радилися, що діяти. Всі годилися на те, що тепер пора, що треба взятися до діла.

— Скликати збір! скликати збір! — говорили всі.

І урадили, не видаючи свого побратимства, скликати збір усіх ріпників за Бориславом на толоці. В неділю по хвалі божій мали там усі зійтися на нараду.

Мов громова іскра, так пронеслося на другий день з уст до уст, від ями до ями, від кошари до кошари, від нафтарні до нафтарні нечуване досі слово:

— В неділю по хвалі божій! На толоку коло Боричлава! Нарада, нарада, нарада!

Ніхто не знав, що се буде за нарада, над чим будуть радити, хто скликає? Та й ніхто й не питався о те. Але всі почували, що се буде велика хвиля, що від неї богато буде залежати, — і всі покладали великі, хоч і неясні ожидання на ту хвилю. Нарада! нарада! нарада! Се слово мов які чари прояснювало вивялі, збідовані лиця, кріпило

мозолисті руки, напростовувало здавна похилені плечі. Нарада! наша нарада! — неслося то голосно, то шептом по всіх закутках і тисячі сердець з нетерплячкою билися, дожидаючи неділі і наради.

З нетерплячкою дожидали її й наші побратими, а особливо Бенедьо і Андрусь Басараб.

X.

Буря збиралася над Бориславом — не з неба до землі, але з землі проти неба.

На широкім болоню, на бориславській і банській толоці збиралися грізні хмари: се ріпники сходилися на велику робітницьку раду. Всі цікаві на нову, досі нечувану появу; всі повні надії і якогось таємного страху; всі згідні в розяренню і ненависти до своїх гнобителів. З гамором або шепотом, більшими або меншими купками, з горішнього й долішнього кінця або і з середини Борислава плили-напливали вони. Чорні, зароплені кафтани, лейбики, сіраки та гуні, такіж сорочки, переперезані то ременями, то шнурками, то ликом, бліді, пожовклі та позеленілі лиця, пошарпані та зароплені шапки, капелюхи, жовнірські „гольцмици“, бойківські повстяні крисані та підгірські соломяники, — все те густою, брудною, сірою хмарою вкривало толоку, товпилося, хвилювало, гомоніло, мов прибуваюча повінь.

— Що тут довго радити? — гомоніли в одній купі. Тут рада одна: Жиди світ зуймили, Жиди нам жити не дають, Жиди голод навели на нарід!

— Треба нам взятися до купи, не піддаватися Жидам! — викрикували в другій купі.

— Добре вам казати: не піддаватися. А як голод притисне, зарібку Жид не дасть, тоді й ви опустите хвіст і піддастеся сухій вербі, не то Жидови.

Голод — велике слово. Мов грізна змора стояв він у кождого за плечима, і на згадку про голод притихли голосні, смілі крики.

— До ями кождого, хто над нами збиткується! — гомоніли в другім кінці.

— Та що то з того, — угомонював старий Стасюра. — Раз, що хто верже другого до ями, той піде гнити до криміналу...

— Овва, ще хто знає, чи піде, — сказав сумовито Матій. — А от злодій Мортко верг мого Іванчика, ще й гроші його забрав, і до нині ходить по світі та насміваєтся з хрещених людей.

— Е, то Жид, то Жид! — закричали деякі, — Жидови все ввійде. А нехай би хрещений чоловік зробив щось подібного — ну, ну!

— А по друге, — говорив далі Стасюра — сто збиткується над нами, а тисяча обдирає нас по праву, так що й не можна сказати, щоби збиткувався, і чемно і ладно з вами: на́ тобі, що тобі належиться, — а прецінь при тім чує чоловік, що з нього шкіру міхом друть. В тім наша біда!

— Правда, правда! — гомоніли ріпники.

— Та що то, — говорили другі — на то вже відай нема ради.

— Як то нема ради, — сказав Стасюра, — на кожду слабість зілля є, треба тільки пошукати. А щож, хібаж би на наше горе не було ліку? Треба пошукати. На то нас нині, Богу дякувати, зійшлася така громада, щоби про те поговорити. Аджеж знаєте: громада — великий чоловік; де один своїм розумом нічого не вистачить, там громада все таки борше ладу дійде.

— Дав би то Бог, щоби ми нині до якого ладу дійшли, — говорили ріпники. — А час уже великий, біда до кости догризає!

Такі і подібні розмови велися по всіх кінцях і по всіх купках. Побратими розділилися і підготовували всюди народ до своїх думок, додавали їм віри в можність поліпшення і поправи їх нужденного життя, зміцнювали їх надію на

громадський розум і громадську силу. А поки що, все ще нові громади напливали і напливали. Сонічко стояло вже серед неба і пекло немилосерно, піднимаючи хмарою густу, вонючу нафтову замороку понад Бориславом. Понад синіючим високою стіною Ділом мерещали хвилі розогрітого повітря. Від річки віяло лагодячим холодом.

— Ну, щож, пора зачинати раду, зачинати раду, — вже всі зійшлися! — загомоніли робітники з усіх боків.

— Хто має що говорити, нехай виходить в середину, на отсей камінь! — сказав своїм потужним, звучним голосом Андрусь Басараб.

— Ставайте довкола, зробіть місце довкола каменя — гомоніли ріпники обступаючи.

На камінь виступив Бенедьо. Він не привик говорити перед такою великою громадою і був трохи змішаний: в руці обертав свою шапку і позирався на всі сторони.

— Се що за один? — закричали з усіх боків ріпники.

— От робучий чоловік, муляр, — сказав Бенедьо.

— Ну, то говори, що маєш говорити!

— Я й не богато що маю говорити, — сказав Бенедьо, по трохи осміляючися. Я тільки то хотів на разі сказати, що кождий і без мене знає. Біда нам, робучим людям. Працюємо тяжко: ночі не досипляємо, в день і відітхнути не маємо коли, мозолі на руках набиваємо: старі ще не злізли, а вже нові наросли — і що нам з того? Кажуть: гірко заробиш, солодко зїш; а ми чи богато солодко вімося? Гірко заробляємо, то правда, але ще гірші наші вжитки. Тай то більше млієм голодом, ніж ситости зазнаємо. Тай ще коби хоч не збиткувалися над нами, не кривдили, не зневажали нас на кождім кроці! А то, самі видите, яка нам повага. Робучий чоловік у них і за худобину не вартує!

— Правду говорить, правду говорить! за худобиною, за псом більше стоять, як за бідним чоловіком! Гей, гей, чи то Бог дивиться на то?

— Тай ще розважте, — говорив далі Бенедьо, — на кого ми працюємо, хто з нашої роботи користь має? Жиди! Властивці! Бідний ріпник сидить по шість, по вісім, по дванацять годин у ямі, в замороці та смродах, мучиться, гепає та копле штольні попід землю, другі робітники стоять при корбі, при млинку і крутять, аж їм мозок у голові крутиться і послідні цомоґи з них тягне, а властивці продають воски й нафти і збирають тисячні суми і панують, будують доми муровані, вбираються та їздять в каритах та бризькають болотом на бідного чоловіка! І слова доброго від них він ніколи не почує. От на кого ми робимо і яку подяку маємо за то!

— Най їх Бог покарає за нашу працю і нашу нужду! — гукнули ріпники з усіх боків.

— Так то воно, так, — говорив далі Бенедьо по короткім передиху, — що най їх Бог покарає. Але то ще хто знає, чи Бог схоче їх покарати, чи ні, а по друге, хто знає, чи нам від того буде лекше, як їх Бог покарає. А тут видимо, що Бог якось більше любить нас карати, ніж їх! От і тепер покарав Бог наші села голодом, а тут в Бориславі Жиди принялися й собіж нас карати; плату вменшують що тиждень, і ще як хто поважиться допоминатися, то ганьблять у очі: іди собі, кажуть, коли тобі кривда, я десять найду на твоє місце за таку саму плату. То погадайтеж собі самі, що тут нам поможе — здаватися на кару божу! Я гадаю, що ліпше так робити, як говорять наші люде: Бога взивай, а рук прикладай. Кара божа — карою божою, а нам треба собі братися до купи і радитися, як би тут власним заходом з біди вигарматися.

— Ба, в тім то й штука! Як вигарматися, коли ми бідні і помочі ні відки не маємо, — крикнули робітники.

— Ну, я на то наказу не можу дати ніякого, — сказав Бенедьо, — але коли би ваша воля послухати, то я сказав би вам, яка про те моя гадка.

— Говори, говори! слухаємо! — загули ріпники.

— Ну, коли говорити, то буду говорити. Правду ви кажете, що помочі нам ні відки не надіятися, бо хтож нині хоче помагати бідному робітникови, а — зрештою — хоч би й схотів помогти одному, то не зможе помогти всім, такій величезній громаді. Тут тільки ми самі, дружною силою, можемо собі помогти.

— Ми самі? А то як? — далися чути недовірливі голоси.

— Правда то є, — сказав Бенедьо, — що на тепер не зможемо собі цілком помогти. Бо яка поміч можлива, коли чоловік працює не на себе, робить-робить, а другий його працею користується? Поки вся наша праця не буде йти на нашу користь, поти нам добра цілковитого не буде. Але дрібку, що-то підратуватися чень зможемо. От а дивіть, кілько разів трапиться чоловікови остатися без роботи! Ходить чоловік, як загорілий, мечеться, мов у горячці сюди й туди, а роботи годі дістати. Мліє чоловік з голоду, іде до Жида і напрошується на яку будь, хоч би й на найпоганійшу роботу, щоби тільки з голоду не згинути. Ну, видите, а як би так ми, кілько нас тут є, обовязалися що тиждень, по виплаті складати — нехай по центови, нехай по два, то почисліть самі, яка би сума з того вийшла. Як би нас найшлося таких тисяча, то нікому би той цент не впався так тяжко і не затяжів би на кишені, а з того що тижня зібралася би така сума, що можна би на несподіваний випадок запомогти десять людей.

— Правда є, правда є! — загомоніли робітники.

— Не велика то підмога, правда, — говорив далі Бенедьо, але вважайте лишень, що се знову не буде й така мала поміч. Бо вже як так на якийсь час заратується чоловіка чи ринським, чи півтора, то він не буде потребував іти до Жида і кланятися йому і набиватися до роботи за яку будь мізерну платню, не мусітиме знижувати платню другим робітникам. А те, що йому дасться, він може поволеньки та по трошки виплатити назад, скоро тільки ді-

стане ліпшу роботу. Таким способом наша робітницька каса не тільки що не вменшувалася би, але противно, все би більшіла.

Ріпники стояли мовчки і розумували. Зразу діло видалось їм справді немов і хороше і всі готові були відразу приступити до нього. Але швидко далися чути закиди.

— Е, що з того, — говорили деякі ріпники. — Ну нехай би й так: ми будемо складати — а хто з того буде користати. Буде так, як по селах, де є громадські каси. Богачі повизичують гроші, користають з них, а бідний тільки мусить складати, а користи з них ніякої не має. Або й ще одно: виберемо касієра, розуміється також ріпника, як і всі ми, — то хто нам заручить, що він грошики не возьме і не втече?

Бенедьо слухав тих закидів спокійно.

— Думав я над тим також і от що видумав. Насамперед, страху нема, щоби користали з наших грошей самі богачі, бо між нами богачів нема, усі ми бідні. А по друге, ми не Жиди, гроші на процент зичити не будемо, а будемо видавати тільки в разі правдивої нужди, слабости, безроботиці, — то значиться, будемо помагати там, де вже для кождого очевидно, що помогти треба. Хто опісля зможе, той віддасть нам і надоложить видаток, а хто не зможе, ну, то його також не повісимо. А з касієром, я гадаю, найліпше буде ось як зробити. Як би нас найшлося богато таких, щоби приступили до тої каси, то при кождій кошарі або при кількох сусідних кошарах ви собі самі вибирайте свого касієра, такого, що вже тут в Бориславі робить разу раз і котрого добре знаєте. Такий касієр міг би збирати гроші тільки з тих кошар, котрі його вибрали. А знаючи, кілько в них людей робить, а кілько обовязалося платити, дуже легко кождий буде міг знати, кілько касієр має грошей у себе. Скоро би один в чім не сподобався, можна вибрати другого. Ті самі кошари, що мають одного свого касієра, мали би обовязок підпомагати потребуючих з поміж

себе: про тих вони й найліпше будуть знати, чи, хто і кілько потребує.

— Так, то й але, — загомоніли робітники. — Так, то все буде касієр у нас під оком, а як їх буде богато, то у кождого сума буде невелика, то й менша покуса до циганства, і навіть як би вся та сума пропала, то й се би втрата була невелика. На то можна згодитися.

— Позвольте, ще не кінець на тім, — говорив Бенедьо. — Хто знає, може часом трапиться потреба такої підпомоги, на котру не вистачать засоби з одної кошари. Може трапиться зробити дещо такого, що було би придатне для добра всіх бориславських робітників, — а на то треба би більше грошей, більшої каси. То я гадаю зробити ось як. В кождій такій частковій касі, що була би при одній або кількох сусідних кошарах, усі гроші, які будуть впливати, поділити на три части. Дві такі третини лишилися би при кошарі на часткові запомоги, а одну третину давалося би до одної, головної каси. З тої каси вже не міг би видавати ані касієр, ані одна кошара, а тільки цілий збір бориславських робітників, розуміється тих, що платять до каси. З неї видавати як найменше, а громадити гроші для більшої спільної потреби.

— А якаж би то могла бути така потреба? — питали ріпники.

— От як я собі про те думаю, — сказав Бенедьо. — Як бачите, тепер Жиди так дуже впевнилися, що нас богато, що голод зжене робітників чим раз більше до Борислава, що не питають, чи можна нам продихати, чи ні, а знижують нам плату раз-у-раз. І не перестануть ще далі знижувати, доки не впімнемося за собою.

— Ей, чи ми не впоминалися, — що то поможе!

— Ба, постійте, нехай я вам скажу, як би то впоминатися! То певно, що говорити їм, чи добром чи й погрозою — на ні на що не здасться, не послухають. Тут треба не грозити, а зробити таке, щоби вони й не отямилися,

відки се на них упало. От що треба зробити. Всі, кілько нас тут є, і ті, котрих тут нема, — одним словом — усі, разом, одного ранку, кождий при своїй роботі — приходимо і кажемо: годі, не будемо робити, не можемо робити за таку малу платню, — волимо сидіти дома. Доки не буде більшої платні, доти й пальцем не кинемо. І сказавши те — всі до дому!

Ріпники аж роти порознимали з диву, почувши таку раду.

— Ба, та як же се — покинути роботу?

— На час, на час, доки Жиди плату більшу не дадуть.

— Алеж се може потрівати довго.

— Ну, дуже довго воно не потріває. Аджеж уважайте: Жиди поробили з ріжними купцями контракти: на той а той час достачити тільки воску, тільки нафти, ну, а як на час не постачать, то їм втрата буде десять раз більша, ніж та надвишка в нашій платні. А самі до ям не полізуть, — потримаються може кілька днів, тай мусять таки до нас „прийдіте поклонімося“.

— Алеж вони собі наспроваджують инших робітників!

— Га, то треба нам так зробити, щоби не поспроваджували. Вислати відси людей на всі околичні села і розпустити такий наказ: щоби на такий а такий час ніхто не йшов до Борислава, бо таке а таке там робиться.

— А як Мазурів спровадять?

— То не пустити! Хоч намовою, хоч силою, — а не пустити.

— Гм, — та се то би можна. Але як же нам прожити за той час безроботиці?

— Отож то на то я гадав би зложити таку головну касу.

— А Жиди змовляться і хліба не довезуть, схотять нас виголодити.

— Ми й купувати від них не будемо. Як у нас будуть свої гроші, то собі спровадимо самі з міста, ще за танші гроші!

— І гадаєш, що з того буде нам поміч, що підвисшать платню?

— Я гадаю, що мусять, скоро тільки ми видержимо твердо.

— Але таку громаду народа виживити, то треба величезної суми грошей!

— Можемо на час безроботиці відправити одну часть людей на села або де до міста, до других фабрик або де, щоби менше було тягару. Тай то, не пориватися до такого великого діла, поки у нас не буде досить грошей, щоби можна було продержатися хоч тиждень. І заки зачнемо, то попереду уладити все порядно, і людей по селах розіслати, і хліба настарати і всього. Але то про те буде ще час поговорити. Тепер скажіть, чи пристаєте на те, щоби у нас були каси: і часткові і головна каса?

— Пристаємо! пристаємо!

— А на те чи пристаєте, щоби дві третини лишалися в часткових касах, а одна третина щоби йшла до головної каси?

— Ні, нехай дві третини йде до головної каси! Волимо давати по два центи, а щоби тільки нам усім швидше яка полехкість вийшла!

— А до головної каси я гадав би вибрати до заряду трьох людей, котрих добре знаєте і котрим можете завірити. А головна річ, щоби каса була у такого чоловіка, що тут має яку свою посілість.

— Ба, а деж тут такого найти, коли всі ми зайшлі, бідні?

— Я знаю такого чоловіка — старого Матія, що у нього тут своя хатина. Я гадав би, що найліпше касу у нього помістити. І то так, щоби кождий частковий касієр міг кождого часу прийти і перерахувати, що і відки є в касі

і оповістити про те своїх людей. Два другі при головній касі мали би що тиждень ходити по кошарах і збирати гроші. Таким способом усе було би безпечнійше, що ніхто ані не оциганить нікого, ані собі грошей не присвоїть. Чи пристаєте на те?

— Пристаємо, пристаємо!

— А де є той Матій? Хочемо видіти його! — закричали деякі, котрі не знали Матія. Матій виліз на камінь і поклонився громаді.

— Ти що за один? — закричали до нього.

— Ріпник, люде добрі.

— У тебе є своя хата?

— Своя, не своя, а так, як би своя. Моєї невістки хата, — але вона в службі, не сидить тут.

— А приймешся, щоби у тебе була наша каса і щоби ти мав нам за неї давати відповідь?

— Як перед Богом і своїм сумлінням, так і перед вами. Коли ваша воля на те, я готов послужити громаді. А — зрештою — вас тут з половина знає мене.

— Знаємо, знаємо! — озвалося богато голосів. Можна покластися на нього!

— Ну, а когож на других касієрів вибирати? — питали ріпники.

— Вибирайте, кого знаєте, а головно таких, щоби могли добре бігати, — сказав Бенедьо.

— Будь ти!

— Ні, я не можу, — слабовитий, як бачите, тай занятий надто при роботі, не зможу бігати. А що зможу, то й без вашого вибору буду робити.

За сим Бенедьо подякував громаді за послухання і зліз із каменя. Почався шум і гамір між ріпниками. До Бенедя тислися ріпники, щоби стиснути його за руку, глянути йому в лице і голосним, щирим словом подякувати за добру раду.

Між тим робітники швидко згодилися вибрати за двох других касієрів Прийдеволю і Сеня Басараба.

— Дякуємо за вибір і за вашу добру віру! — гукнув Сень до громади, — постараємося добре послужити нашій загальній справі! А тепер, хто що може, прошу скинути по центови, по два, щоби наша каса від початку не стояла пусто!

— Гурра! По центови до каси! — закричали робітники,

— Скидайте кождий по центови, але кождий, — сказав Матій, — то таким способом порахувавши, будемо знати. кілько нас тут є!

Пристали й на то і коли зібрано гроші, почислили 35 ринських.

— Півчетверта тисячі нас зійшлося! — крикнув Сень Басараб. — В касі нашій трицять і пять ринських! А чи тяжко нам прийшло скинути таку суму!

— Що то за сила — громада! — говорили між собою ріпники. — Добре то якийсь сказав: громада плюне по разу, тай одного потопить!

Гамір змігся, але був се вже не понурий, трівожний гамір прибитої, безрадної маси; се був веселий гамір пчіл, що і для них настала весна і зацвіли цвіти і ожила надія щасливійшого життя.

XI.

Діла йшли дуже добре, Леон Гаммершляґ ходив, не дотикаючи землі з гордости і радости. Все йому удавалося щасливо, і хоч се був тільки початок головного діла, то вже той початок віщував добре про вдачу цілости. І так поперед усього від „Воскової Спілки“ з Росії Леон одержав ось яку звістку: „Постачайте церезіну, коли можна ще й перед контрактовим терміном. Спілка уладила щасливу штуку. При помочі, знаєте, відомих тутешніх способів нам удалось заключити з св. Синодом контракт на доставу це-

резіни до православних церков. 100.000 кавції зложено. Ждемо від вас вісти, коли буде готовий перший ладунок“.

Прочитавши ту звістку, Леон мов на крила піднявся. Значиться, діло уґрунтоване міцно і тривко. Він зараз же рушив до Борислава, щоби поглянути, як стоїть будова фабрики. По дорозі він дуже бідкував, що будова ще аж через тиждень має бути готова і що не можна так таки від завтра зачати фабрикації воску. Що ціла та фабрикація була властиво контрафакцією, обманством, — про се Леон ані крихти не думав. Почуття справедливости було у нього взагалі дуже неясне, а вжеж того почуття, що істнуючі постанови і державні приписи обовязують в чім небудь усякого горожанина, сього почуття у Леона, як і взагалі у инших Жидів, ледви чи був і слід який небудь.

За уладжуванням усяких біжучих діл в Дрогобичі, особливо за заходами при закупуванню сирого воску земного від ріжних дрібних властивців, Леон уже більше як тиждень не заглядав до Борислава і не знав, що і як там діється. Він у всім поклався на Бенедя, переконавшися вже попереду, що своє діло він робить совісно і добре. Але як же здивувався Леон, коли — приїхавши до Борислава, побачив, що при новій будові робітників нема, крім кількох, що докінчували побивати дах і коли Бенедьо вийшов супроти нього з заявленням, що його діло вже скінчене, будова вповні готова і остається тільки йому оглянути все доочне і відпустити його. Леон сам не знав, що й казати на таку радісну несподіванку, і колиб Бенедьо був „пан“ будівничий, а не простий робітник і недавний мулярський помічник, він був би обняв і вицілував його з великої радости. Значиться, щастя незмінно всміхається йому! Значиться, воно підслухує його таємні думки і бажання і мов коханка біжить наперед нього, щоби в одну мить сповнювати їх! Радість широко розлилася по Леоновім обличю. Він почав дякувати Бенедьови і пішов з ним оглядати будову. Вона стояла перед ним у всій своїй показности:

довга-довга, низька з невеличкими дверми і віконцями, позираючими де-де, мов присліповаті злодійські очка. Два височезні комини стриміли до неба. Довкола будови була досить обширна площа, обведена височезним паркапом, з широкою брамою для вїзду і вузенькою фірточкою обіч для проходу. Площа була гладко втолочена, ями-вапнярки були позасипувані, навіть обширна шопа для робітників і для складу нафабрикованого воску була готова. Стіни, небілені ані тинковані, червонілися ясночервоною краскою. Словом, усе було як треба, аж Лєонови серце радувалося. А до середини він і не йшов оглядати — до сього, казав, треба привезти мого майстра-нафтарника, — він буде найліпше знати, чи так усе зроблено, як треба. Рури і кітли і всі прилади замовлені у Відні вже надійшли були і стояли на площі у величезних паках. Лєон не дав і відітхнути ні собі ні коням, — негайно погнав назад до Дрогобича, щоби привезти Шеффеля. Бенедьо за той час мав прилагодити робітників, котрі за проводом Шеффеля нині ще поуставлялиб і повмуровувалиб кітли та машини.

Приїхав і Шеффель. Оглянув нутро фабрики, розмірив, що, як і куди, і висказався дуже похвально про будову. Лєон ходив слідком за ним та тільки поцмокував і руки засукував. Бенедьо тимчасом з нанятими робітниками порався на подвірю коло машин, розбивав дошки та пачки, розмотував перевесла та шнури і приладжував деревляні вали та ґереґи, щоби затягнути все те, куди треба, до середини.

До пізного вечера трівали в новій фабриці стукання та брязкоти: се уставлювано і утверджувано машини. Де треба було проробити більшу дірку в мурованій стіні для вставлення рури, де треба було підмурувати котел до належного становища, — Шеффель примірював і запоряджував, а Бенедьо з робітниками виконував його запорядки. Вкінці з настанням сумерку все було готове.

Леон і Шеффель ще остались в середині фабрики. Світло невеличких воскових каганців мигкотіло, відбиваючися сотнями іскор в блискучім череватім кітлі з полірованої міди. З кутів піднималися бовдурі пітьми, звисали з деревляної голої стелі, немов грозячи привалити собою тих кілька слабо блимаючих точок.

— Так завтра зачнете? — спитав з задуми Леон, поблудивши очима по тих темніючих просторах, по тім гнізді, в котрім мали вигрітися і виклюнутися його золоті сни.

— Зачнеться, — сказав Шеффель. — А робітники готові?

— А, правда, робітники, — сказав Леон. Ну, будуть і робітники. Тепер того зілля в Бориславі досить.

— А тільки, знаєте, — сказав Шеффель, — наше діло теє то, не зовсім ясне. То треба вам постаратися о кількох, принаймі трьох робітників таких, на котрих можна би зовсім спуститися. То є, щоби де не розбалакали, не наплели що. Тих умістити треба би у головнім відділі дестилярні, в хемічній коморі, де знаєте, оконечно вироблюється церезіна. Щоби инші робітники думали, що се проста парафіна. О те постарайтеся!

— Гм, — міркував Леон, — трьох робітників, на котрих можна би зовсім спуститися! Правда ваша, треба пошукати. Та тільки то штука з поміж тої збиранини винайти таких робітників!

Тимчасом на подвірю нової фабрики зібралися робітники довкола Бенедя. Вони ждали на Леона, щоб одержати від нього решту плати і подякувати йому за роботу. Місяць піднимався на погіднім небі, де-де зза білої, напів прозірчастої мраки проблискували млавим світлом золоті зорі. Робітники посідали на камінях та урізках з делиня і балакали; глухий гомін їх розмови йшов на поле і мішався із срібним шепотом річки, що туй обіч булькотіла по камінню. Відома річ, бесіда йшла про одно, про недавний робітницький збір, про складки і будущі надії.

— По правді кажу вам, — говорив Бенедьо — диво сталося з тутешнім народом. Коли я перед місяцем прийшов до Борислава і почав допитуватися, чи трібували вони як небудь ратуватися, — то всі або головами похитували або сміялися з мене. А нині, самі видите, як усі, старе й мале, тиснуться до складок. Адже досі вже маємо 150 ринських в одній тільки головній касі!

— Сто пятьдесять ринських, — повторив з розстановою один робітник, — ну і щож! Для одного була би се підпомога, але для тільки тисячів — що то значить?

— Правда, що мало значить, — говорив Бенедьо, — алеж бо вважайте, що ще тижня нема, як почалися наші складки. За місяць чень назбирається хоч пятьсот.

— Ну, а з пятьма стами можна зачинати те, що ви загадали?

— Гм, треба добре обрахуватися з силою і з грішми, — сказав Бенедьо. — Числячи на прожиток одному чоловікови лиш півтора ринського на тиждень, числячи далі, що безроботиця потягне тиждень і нам прийдеться прогодувати через той час лиш тисячу люда, то в касі мусить бути на те найменше півтори тисячі ринських. Найменше, кажу, бо крім прожитку будуть ще инші видатки.

— Півтори тисячі ринських! — скрикнули в один голос робітники. — Господи милосерний, колиж ми таку суму зложимо? Та за той час половина нас тут голодом перемре, а з сіл десять тисяч нових прибуде!

— Щож робити, — сказав сумно Бенедьо, — на те вже, бачу, нема ради. Більших складок робити не можна бо й так Жиди уривають нам на кождім поступі, а як дізнаються про наші складки, то ще більше будуть уривати. Треба стояти при своїм, складати і терпіти ще хоч три місяці!

— Три місяці! Хто знає, що за три місяці може статися!

Замовкли робітники і сум заляг невеличку гомонячу громаду. Бенедьо важко похилив голову до долу. Він і справді почував, що діло пекуче, що найбільша сила сього люду лежить в його хвилевім розбудженню і що не покористуватися тим розбудженням, значить, випустити з рук головну пружину діла. Але щож було робити? Грошей не було, щоби зараз зачати змову. Приходилося все таки чекати.

— А тут іще одна річ, — промовив знов Бенедьо, прокинувшися з задуми. — Мені прийдеться вертати до Дрогобича.

— До Дрогобича? — А то по що? — скрикнули робітники.

— Ну, по що? Тут моя робота, як видите, скінчилася.

— Шукайте иншої!

— Абож тут без мене не обійдеться? Правда, жаль чоловікови покидати таку справу, над котрої заснованням трудився і думав...

— Ну, то й не покидайте!

— Се певно, що требаб не покидати, — коби тільки була спосібність.

Робітники почували се добре, а навіть і в Бенедя прокидалася нераз та думка, що без нього ціла справа могла би легко зійти на фальшиву дорогу і через те зовсім не вдатися. Він почував, що в кождій ново-зложеній, для нових і непривичних цілей свіжо зорґанізованій громаді богато і дуже богато залежить на привідці, на його особистім впливі і пораді. Правда, він почував з другого боку аж надто добре безсильність і своєї д„ ки і був переконаний, що не спіткайся він в Бориславі з побратимством і з такими тверезо мислячими людьми, як Матій і Стасюра, він сам не був би певно дійшов до того, до чого тепер дійшов. Взаїмне співділання всіх часток тут було аж надто сильне і виразне, але іменно для того почував Бенедьо, що вирватися з того круга взаїмних співділань, значилоб зашко-

дити кождій частці з осібна і всім взагалі. Але знову таки, що тут робити в Бориславі, коли не буде роботи для нього? Але доля готовила йому поміч з такого боку, з якого він її й зовсім не надіявся.

З середини фабрики вийшов Леон в супроводі Шеффеля. — оба вони наблизилися до робітників. Робітники повставали.

— Ну, люде, — сказав голосно Леон, — робота ваша скінчена і добре скінчена. Дякую вам за пильність вашу!

— І ми дякуємо панови за роботу! — закричали робітники. — Та нехай Бог дасть щасливу годину!

— Дай Боже, дай Боже, — сказав радісно Леон. — А тепер, що ще кому належиться, — щоби ми чисто розсталися.

Почалася виплата. Бенедьо стояв обіч. Коли виплата скінчилася, Леон наблизився до нього.

— А вам, пане майстер, дуже, дуже дякую і за роботу і за швидке скінчення, — за все! Дуже би я не рад з вами розстатися... Але тепер, за те, що ви таку мені нині зробили радість, прийміть від мене отсе на памятку!

І він втиснув в руку Бенедьови обвинених папірцем десять ринських самим сріблом.

— От зараз буде в нашій касі 160 ринських, — подумав собі Бенедьо, приймаючи з подякою Леонів дарунок.

— І ще прошу вас, — сказав на закінчення Леон до Бенедя, — зайдіть зараз тепер до мене на мою кватиру, — я маю з вами де про що поговорити.

За сими словами Леон і Шеффель пішли, — за ними вийшли робітники. Бенедьо остався, щоб позамикати всі двері і брами, — і опісля пошкандибав за Леоном, роздумуючи, що такого він має йому сказати. По дорозі він вступив до хати, застав там Матія і положив на його руки до робітницької каси десять ринських сріблом, котрі дарував йому Леон.

— Що би я вам сказав, — заговорив до нього Леон, коли Бенедьо прийшов на його кватиру. — Ви, як бачу, чесний чоловік і порядний робітник, і я, як кажу, не хотів би з вами розстатися. А мені тут до моєї нової нафтарні якраз потрібно кількох чесних і щирих людей до одної, і то не дуже тяжкої роботи. Так от що хотів я вам сказати: чи не схотіли би ви, коли вам у мене робота не сприкрилася, остатися й на далі?

— Але якаж се буде робота? Прецінь мулярська вся скінчена?

— Е, ні, не до мулярської, а так, до нафтарської, при воску, — сказав Леон.

— Але чи зуміюж я робити ту роботу, коли досі при ній не був і не знаю, як що йде? — спитав Бенедьо.

— Е, е, е, — що тут уміти! — сказав Леон. — А простий хлоп, робітник більше вміє? А прецінь робить. Тут нема що вміти: пан директор покаже вам усе. Яж кажу вам, тут не о вмілість ходить, а о те, щоби чоловік був щирий і сумлінний, та щоби, розумієте, щоби...

Леон затявся якось на слові, немов вагувався чогось.

— Щоби — кінчив він по хвилі — не розговорив ніде, що і як робиться в фабриці. Бо видите, тут секрет невеличкий... Мій директор вигадав новий спосіб фабрикації воску, то не хотів би, щоби то розголошувалося.

— Гм, та воно то так... проговорив Бенедьо, не знаючи, що ліпшого сказати.

— Бо то видите, — торочив далі Леон, — у нас такі люде погані, — скоро що, зараз перехоплять, тай що з того: їм зиск, а мені втрата. То я для того хотів би...

— Алеж бо то тяжко буде. Ну, нехай, що я не скажу ніщо нікому, — алеж бо в фабриці крім мене чень же робітників буде богато.

— Ну, не всі потребують усе видіти й знати. В цілій фабриці все буде робитися так, як по других фабриках, — а тільки буде одна така комора окрема, — і в ній буде

трохи инакше. Там буде директор, ну і треба буде пару робітників йому до помочі. Щож, можу на вас надіятися?

— Та що, — сказав Бенедьо, ледви скриваючи свою радість, — про мене. Як лиш потраплю, то буду робити. Мулярської роботи тепер і так трудно напитати, буду трібувати ще й нафтарського ремесла. А за те, щоби через мене ваш секрет не видався, за те будьте певні.

— Ну, ну, — сказав усміхаючися Леон, — я й сам те знаю, що ви не такий чоловік. Але знаєте, коби то ще кількох, — от хоч би двох-трьох таких, як ви!... От, ви тут робили, пізнали дещо робітників, — може би ви ліпше могли дібрати до себе таких людей, яких мені треба? Я вам того дармо не схочу. А ще одно! Перша річ, розуміється, плата. Знаєте самі, то вже не мулярська робота, — такої плати, як досі, не можу вам дати...

— Ну, то розуміється! — сказав Бенедьо. — Кравця а шевця не можна одним ліктем міряти.

— Отож то! А ще видите, як тут тепер у нас. Робітника напхалося, плату всюди знижують, бо, розуміється, що мені за інтерес, платити дорожче, коли я можу того самого робітника мати за дешевшу плату. Але з вами, то инша річ, розумієте мене. Тож я вам і тим другим, що будуть разом з вами робити в окремій коморі, обіцюю по ринському денно, і то наперед прирікаю, що зниження ніякого вам не буде, ані касієрного не маєте платити. Чи пристаєте на таке?

Бенедьо стояв і надумувався.

— Волів би я, — сказав він по хвилі, щоби ви самі вибрали собі й инших людей до своєї окремої комори! А так, виберу я, а потому станеться що небудь такого... Знаєте, чоловік на чоловіці все може помилитися, — ну, а на мені буде вся відповідь! А на роботу і на плату нехай і так, я пристану.

— Ні, ні, — наставав Леон, — і товаришів собі доберіть! До иншої фабрикації вистачуть які будь люде, —

а тут треба вибрати. А ви їх тут ліпше можете знати, на кого можна спуститися, аніж я або директор.

— Га, про мене, — сказав Бенедьо, — нехай буде й так. Постараюся дібрати трьох людей, котрим можна буде завірити. А від коли зачинається робота?

— Зараз від завтра. І то, вважаєте, треба форсувати як можна найборше. Віск уже замовлений. В окремій коморі будете й прасувати і пакувати його.

— Що се за штука така може бути? — думав сам собі Бенедьо, йдучи сумерком бориславською улицею від Леона до дому. — Вигадав новий спосіб фабрикації, і боїться, щоби робітники не видали його! Ніби то робітник на тім розуміється? А зрештою побачимо, що то таке буде! А добре сталося! Ні з сього ні з того трапилася робота, тай не злий заробок, — є при чім остатися в Бориславі й на далі, тай до каси все таки і від мене що тижня вплине хоч по чотири ринські. А ще три — котрих би тут трьох вибрати?

Бенедьо довго думав над тим, котрих би трьох вибрати, але якось не міг зважитися. Він постановив собі, поговорити про те з Матієм. Бенедьо рад би був вибрати всіх трьох із побратимів, але Матій відраджував, боячися, щоби в разі чого се не звернуло на них якого підозріння.

— І так, — говорив він, — Жиди тепер перетрівожені нашим збором. Певна річ, що між робітниками найдуться деякі, котрі доповідять Жидам, що і як ми радили. Ну, а скоро так, то певна річ, що Жиди зачнуть нас шпигувати, — то щоби, як така купа побратимів робити буде разом, щоби се деяк не навело їх на який слід або що.

Бенедьо відповів, що воно то можлива річ, що Жиди будуть від тепер шпигувати їх, але він не видить, чогоб тут боятися, щоб не викрили побратимства, хоч би навіть побратимів кілька робило при купі. Аджеж про свої справи вони не потребують говорити на голос при чужих людях. Зрештою — додав Бенедьо — не в тім головна річ, кого

вибрати, але в тім, щоби взяти тих із побратимів, котрі іменно тепер не мають роботи. А таких як раз було два: Деркач і Прийдеволя. Отже Бенедьо пішов шукати їх, щоб замовити їх до фабрики Гаммершляґа, а на третього вибрав собі одного чесного ріпника, котрий хоч не належав до побратимства, але дуже живо занявся свіжо піднесеною думкою робітницьких кас і котрого побратими жартом прозвали Побігайком за його невтомну рухливість і готовість — бігати від ями до ями, чи то для збирання складок, чи й так, для притягування щораз нових людей до робітницької спілки.

А Леон Гаммершляґ, згодивши Бенедя, накинув на себе легке пальто і вийшов на вулицю пройтися та розмовитися з деякими знайомими властивцями, котрі звичайно в ту пору прохожувалися вулицею. Швидко його окружила громада Жидів, стискаючи його руки і бажаючи йому щастя з нововибудованою фабрикою. Далі почалися розмови про всякі біжучі діла, котрі найбільше занимали Жидів-капіталістів. Відома річ, поперед усього почали деякі розпитувати Леона, як стоять такі а такі курси, чи не потребує ще більше воску, як богато думає вироблювати тижнево парафіни в своїй фабриці, а коли у всім тім їх цікавість була заспокоєна, зійшла бесіда на бориславські новини.

— Ох-ох-ох, Gott über die Welt! — сказав, важко зітхаючи, низький і грубезний Жид, Іцик Бавх, один з дрібних властивців кількох ям, — що тут у нас діється, що тут у нас діється, то аж розказувати страшно! Ви не чули, пане Гаммершляґ? Ох-ох-ох, бунтація тай годі! Чи я то від давна не казав: не давати тим поганцям, тим опришкам — фу-у! — не давати їм такої високої платні, бо як собі розберуть, то будуть гадати — ох-ох-ох — що їм ще більше належиться! А тепер видите, самі видите, що по мойому стало!

— Та що таке? Що за бунтація? — спитав недовірливо Леон.

— Ох-ох-ох, Gott über die Welt! — сопів далі Іцик Бавх, — прийдеться швидко всім чесним ґешефтсманам утікати з Борислава, auf mane Munes! Бунтуються робітники, чим раз острійше ставляться до нас, а в неділю — ох-ох-ох, — ми вже гадали, що то буде наш послідній день — фу-у! — що зараз кинуться різати! На толоці тільки їх зійшлося, що тих круків на скітнику. Ми всі з переляку трохи не померли. Ніхто, розуміється, не поважився приступити, бо були би розірвали на кусники, — аджеж знаєте, дикий нарід! Ох-ох-ох, — що вони там говорили між собою, того не знаємо і довідатися не можна. Я питав своїх Банюсів; — говорять: ми так собі, гагілки грали! Брешуть, бестії! Ми виділи добре з даху, що один виліз на камінь і довго щось говорив, а вони слухали-слухали, а далі як загомонять: Віват!... Ох-ох-ох, страшні річи, страшні річи!

— Алеж я у тім всім не виджу нічого страшного, — сказав гордо усміхаючись Леон. — Може й направду гагілки грали.

— Ох, ні, ох, ні, — говорив далі Іцик Бавх. Уже я знаю, що ні! І повертали відтам такі веселі, співаючи, а тепер між ними якісь змови, якісь складки — Gott über die Welt, — буде лихо!

— Я все ще не виджу — зачав було знов Леон, але другі Жиди перебили його, потверджуючи вповні слова Іцика Бавха і додаючи ще від себе богато подробиць. Треба сказати в честь бориславським робітникам, що вони зразу добре порозуміли свою справу і бодай по той час нікотрий з них не зрадив Жидам, яка була ціль їх сходин і що ураджено на їх раді. Зрештою може бути, що й далеко не більша часть робітників чула та розуміла все доразу, що й до чого було ураджено: ті, котрі розуміли, не висказували сього Жидам, а ті, що не розуміли, то й не могли їм богато цікавого сказати. То тільки дізналися Жиди, що між робітниками робляться якісь складки, що вони хотять

самі допомагати собі і що до всього того нарадив їх муляр Бенедьо Синиця.

— Бенедьо! той що у мене нафтарню мурував? — скрикнув зачудований Лєон.

— Той сам.

— Складки? Помагати собі? Гм, — я й не гадав, щоби у Бенедя було на тільки розуму. Мулярський помічник, родився і виріс в Дрогобичі, — і відки він до всього того прийшов?

— Е, чорт його там побери, — відки прийшов, то прийшов! — зафучав Іцик Бавх, — але як він сміє нам тут людей бунтувати? Післати до Дрогобича по жандармів, нехай в ланцюхи, та шупасом відси!

— Але прошу вас, панове, — сказав зупиняючись Лєон, — не розумію, чого се ви так трівожитеся? Що в тім усім страшного? Я бував по Німеччині, там робітники всюди сходяться, радяться, складаються, як їм захочеться, і ніхто їм того не боронить і ніхто того не лякається. Противно, розумні капіталісти ще й самі їх до того заохочують. Там кождий такий капіталіст, як говорить до робітників, то раз-у-раз у нього на язиці Selbsthilfe тай Selbsthilfe. „Помагайте собі самі, — всяка постороння поміч для вас на нінащо не здасться! І гадаєте, що зле на тім виходять? Противно! Як робітники самі собі помагають, то значиться, що вже капіталіст не потребує їм помагати. Чи там окалічіє хто на фабриці, заслабне, постаріється — Selbsthilfe! Нехай собі роблять складки, нехай собі помагають самі, — аби тільки ми їм не потребували помагати! А вже ми будемо старатися, щоби їм роги не надто високі росли: скоро що трохи зачнуть носитися бутно, а ми цап — плату знижимо, і свищи тоді тонко, так як ми хочемо!

Лєон виговорив усю ту бесіду з таким запалом внутрішнього переконання, що в значній части успокоїв і потішив своїх слухачів. Один тільки грубий, червононосий

Іцик Бавх недовірливо хитав головою, і коли Леон скінчив, він — важко відсапуючи, сказав:

— Ох-ох-ох! Коби то воно так було, як ви кажете, пане Гаммершляґ! Але я боюся, що воно не так буде. Що нашого робітника, дикаря, Бойка, рівнати до німецького! Де нашому робітникови до якої розумної Selbsthilfe? Ох, ох, ох, Gott über die Welt! А як би він Selbsthilfe порозумів так, що треба брати за ножі та різати Жидів? Га?

Всі слухачі, не виключаючи й самого Леона, стрепенулися на ті зловіщі слова, мороз пішов у них за плечима. А до того в тій хвилі коло них перейшла з гомоном юрба ріпників, з поміж котрих о цілу голову вищий від усіх, вистирчував понурий Сень Басараб. Він грізно позирав на Жидів, а особливо на Бавха, свого принципала. Бавхови від його погляду чогось недобре зробилося і він замовк на хвилю, поки юрба не перейшла.

— От, дивіть, які вони, — говорив він, коли ріпники пропали в темнім заулку, — дичина тай годі! От той високий серед них — він у мене робить — чи не цілковитий медвідь? Та ви тому лиш писніть слово Selbsthilfe, — а він зараз возьме ніж тай заріже вас!

Але Леон, а за ним і инші Жиди почали перечити Бавхови. Вони тим живійше перечили йому, чим більше самим було лячно, і переконуючи його, що небезпеки нема ніякої, старалися властиво переконати про те і себе самих. Ще то воно так зле не є, — говорили вони. Люд наш, хоч може незугарний і непривітливий на вид, не є такий злий і кровожадний, як здається Бавхови. І що випадки правдивої порядної спілки і у нас не рідкі і людям тутешнім зовсім не чужі. І що колиб мало було прийти до яких „непорядків“, то було би вже прийшло зараз по першім зборі. І що Бенедьо — чоловік слабовитий і характеру лагідного. І що Леон зараз завтра поговорить з ним і розпитається його про все, і що Бенедьо мусить йому все чисто розповісти, бо під певним оглядом Бенедьо зобовязаний йому,

Леонови, до вдячности, і що наперед можна впевнитися, що небезпека ніяка нікому не грозить.

— Ох-ох-ох, — де більше язиків, там більше й мови! — говорив невмолимий Бавх. — Але я вам раджу: не вірте тим розбійникам, розбийте їх складки, а особливо знижіть їм плату так, щоби собака один з другим не мав за що й продихати, — то тоді їм і складок усяких відхочеться!

— Еге-ге, будемо видіти, чи відхочеться! — проворкотів крізь зуби Сень Басараб, котрий поза кошари і плоти підповз ід тому місцю, і розуміючи добре жидівський жарґон, котрим розмовляли Жиди, підслухав усю ту розмову. — Еге-ге, побачимо, небораче, чи відхочеться! — воркотів він, здвигаючися на ноги зза плота, коли Жиди розійшлися. — Коби лиш тобі борше дечого другого не відхотілося!

І розпустивши ноги, Сень поспішив до Матієвої хати, щоби там розповісти побратимам про те, як то Жиди говорять про їх раду і що про неї знають.

На другий день рано перед роботою Леон здибався з Бенедьом уже в фабриці. Бенедьо представив йому Деркача, Прийдеволю і Побігайка, яко вибраних до роботи в окремій коморі. Леон тепер жалував трохи, що вчора поквапився дати Бенедьови ту поруку, бо був переконаний, що Бенедьо вибрав до того своїх однодумців. Він починав навіть боятися, чи не підозріває дещо Бенедьо про його нечисту справку з церезіною і для того наказав Шеффелеви, щоб і супроти тих вибраних робітників був як мога осторожний. Але щож, — назад цофатися з своїм словом було тепер за пізно, тож Леон, хоч і з замітною трівогою, рішив: що має торочитися, нехай торочиться. Треба тільки розпитати Бенедя самого про цілу ту річ.

От він, сказавши кілька слів заохоти нововибраним робітникам, закликав Бенедя з собою до окремої комори і прямо запитав його, що се був за збір у них і що він там говорив робітникам? Він міркував собі, що коли у Бенедя що злого на думці, то таке пряме питання оголомшить

і змішає його. Але Бенедьо був уже від учора на се приготований, і — не показуючи й найменшого змішання, відповів, що деякі робітники підняли були думку — запомагати одні других складками, і він радив їм зробити у себе таку касу, яку мають по містах цехові ремісники для запомоги, і до заряду тої каси запросити по рівній части вибраних людей з ріпників і панів підприємців. Леон ще дужче здивувався. почувши ту мову від Бенедя, котрого він уважав досі зовсім простим, ні про що не думаючим робітником.

— Відкиж ви набралися такого розуму? — спитав Леон.

— Та що, прошу пана, — сказав Бенедьо, — у нас у місті так заведено, то я й тут так радив. Се не мій розум, — куди мені!

Леон похвалив Бенедя за ту раду і додав, що до заряду такою касою конче треба вибрати кого з письменних підприємців, котрий умів би вести рахунки, і що треба уложити статути тої каси і подати їх до затвердження намісництву. Додав навіть, що він сам готов постаратися їм о такі статути, за що Бенедьо йому наперед подякував. На тім вони й розійшлися. Бенедьови прикро було, що він мусів брехати перед Леоном, — але що діяти, коли годі було инакше. А Леон відійшов радісний, почуваючи себе Бог зна яким лібералом, котрий ось мовляв заохочує робітників до дружности і самопомочі і так безконечно вище стоїть над усіми тими бориславськими „халатниками“, котрі в робітницькій самопомочі видять бунтацію та небезпеку і зараз готові, мов ті курята, ховатися під крила жандармів і поліції. Ні, пора і їм пізнати, як то йде в світі, пора й Бориславови мати свій робітницький рух, розуміється, леґальний, смирний і розумно керований робітницький рух! І за сим ліберальні думки Леона пішли гуляти в далеку далечину, йому мрілося, що ось уже недалеко те славне „збратання капіталу з працею“, що воно пічнеться не відки,

як іменно від Борислава і що в історії того збратання першою і найважнійшою, бо вихідною точкою буде його розумна і ліберальна розмова з Бенедьом і заявлена в ній прихильність до нового робітницького руху. Так, так, — заключив він, уже колишучись в своїй легкій бричці на ресорах долі бориславською вулицею, — мої діла йдуть дуже добре!

XII.

Ех, Ґотлібе, Ґотлібе! Чи знав ти, чи гадав ти, якого колоту наробить твій лист і твій безумний поступок в голові твоєї матері!

Рифка була слаба. Се не була слабість тіла, бо тілом вона була здорова і сильна, — се був якийсь дивовижний розстрій духа, якесь надмірне напруження, за котрим слідували хвилі цілковитої бездушности і апатії. Вона ходила по покоях, мов сонна, не виділа нічого і не займалася нічим окрім свого сина. Він скалічений, він хорий! Може небезпечно? Може коло нього нікого нема? Він умирає, мучиться! А вона, мати, котрій над нього нема нічого дорожчого, вона не знає навіть, де він є і що з ним діється? Алеж він не давав їй про се знати! Що він гадає з собою робити? Чи довго буде так бурлакувати між чужими людьми, мов який сирота, в такій поганій, обідраній одежі? Вона плакала, лютилася, рвала і дерла, що їй під руки попало, не можучи на всі ті питання найти відповіди. Вона раз готова була розповісти все Германови і бігти шукати за ним по всім Дрогобичі, то знов на неї находила якась дика впертість, її уява рисувала їй образи страшної муки і конання Ґотліба, з її очей лилися сльози, а пястуки судорожно затискалися супроти кабінету мужа і уста шептали: нехай гине, нехай умирає, на злість сьому нелюбови, сьому тиранови! От так! От так! Вона й забувала, що сей нелюд і тиран не знав і не бачив нічого того, і, бачилось, зовсім не турбувався Ґотлібом. Вираз мертвого, безучасного

спокою на його лиці несказано лютив Рифку і вона старалась як мога рідше показуватися йому на очі. Вона найбільше сиділа замкнена в своїм покою, перечитувала по сто разів Ґотлібові листи, але й вони вже не могли втишити її неспокою і трівоги. Все їй обридло. Вона цілими годинами визирала через вікно то в сад, то на гостинець, чи не йде комінярчук з листом. Але комінярчука з листом не було, і Рифка зїдалася сама в собі, згаряла тисячними суперечними чуттями, не можучи на нінащо відважитися. Вона за тиждень такого неспокою починала бути й справді хора.

— Що тобі таке, Рифко? — спитав її раз Герман при обіді. — Ти, бачу, хора?

— Хора! — відказала вона, не дивлячись на нього.

— То тож бо й є. Я виджу, що хора. Треба післати за лікарем.

— Не треба!

— Як то не треба? Чому не треба?

— Не поможе мені лікар!

— Не поможе? — дивувався Герман. — А хтож поможе?

— Віддай мені мого сина! — відрізала Рифка, — тільки се мені поможе!

Герман стиснув плечима і відійшов геть. За лікарем, певна річ, не посилав. Аж десь ледви не ледви по десяти днях Рифка діждалася вісти від сина. Комінярчук доти ходив по вулиці, доки вона не вихилилася через вікно: тоді він крізь вікно кинув їй з улиці до хати Ґотлібову карточку. Ґотліб ось що писав:

„Вона мусить бути моя! Кажу вам раз на завсігди: мусить. Чи хоче чи не хоче. А зрештою як може не хотіти, — адже я богатий, богатшого жениха не найде в цілім краю. А я чую, що без неї не можу видержати. В сні і на яві все вона тай вона передо мною. І не знаю навіть, як називається. Але що то значить, коли вона мені сподобалася!

І куди вона могла поїхати? Коби я знав, зараз би поїхав за нею. Ага, я забув вам сказати, що я вже здоров, принаймі на стільки здоров, що можу ходити. Лажу весь день по вулиці напроти її дому, але не важився ще й питати нікого, чий се дім і чия вона донька. Завтра раненько прийде мій післанець: дайте йому дещо грошей для мене".

Грошей у Рифки було не богато. На другий день комінярчук справді прийшов, і то в таку пору, коли Германа не було дома. Вона почала розпитувати його про сина, але комінярчук нічого не знав, а тільки сказав, що має принести гроші тай годі. Рифка дала йому десять ринських — послідніх десять ринських, які у неї були — і осталася сама в покою, проклинаючи комінярчука, що не вдоволив її цікавости.

Звістка, що Ґотліб здоров і може вже ходити, врадувала її, — але його надмірна і сліпа любов почала її трівожити. Їй нараз впало на думку, що ануж но Ґотлібова дівчина — християнка, то що тоді? Вона прецінь не схоче йти за Жида, — і готов собі Ґотліб Бог знає що зробити, скоро не зможе її дістати. І в її роздразненім умі засіла та догадка, мов влізлива оса, і знов почала вона мучитися і трівожитися і ночі не спати і проклинати весь світ, мужа й себе. Їй, не знати чому, бажалося, щоби Ґотліб узяв собі яку небудь бідненьку, робучу Жидівочку з Лану, таку саму, якою була вона, коли посватав її Герман. Їй здавалося, що вона зненавиділаб його враз із його жінкою, колиб та жінка була з богатого дому. А між тим з Ґотлібових листів випливало очевидячки, що дівчина, котру він уподобав, була богата, їздила повозами, мала богато вбраних слуг, і вже, вже звільна починала в Рифчиній душі зароджуватися проти неї якась сліпа і глуха ненависть.

Але найгіршої гризоти наробили Рифці гроші. По кількох днях, знов в Германовій неприсутности, прийшов комінярчук з карточкою. В карточці було коротко і вузловато написано ось що: „Грошей мені треба, богато гро-

шей. Мушу вбратися по людськи. Вона завтра приїде. Мушу говорити з нею. Вже знаю, чия. Передайте зараз хоч сто ринських“.

Рифка аж затряслася, прочитавши ті слова. Знає чия, а не пише, не скаже їй! І маєж він серце, лишати її в непевности? А ще сто ринських просить, — відки вона возьме сто ринських? Герман від кількох днів щось дуже купо держав її, не давав їй до рук ніяких грошей, не лишав, як се давнійше часом лучалося, ані цента в своїй шуфляді, а все замикав до великої залізної каси на три ключі, а ключі забирав з собою. Рифка й не покмітила сього аж до сеї хвилі. Але тепер, коли син зажадав у неї такої суми, а вона не найшла у себе й цента, розлютилася страшенно, кидалася з одного покою до другого, з одної шуфляди до другої, — але ніде не могла найти нічого. Вона голосно кляла захланника мужа, але прокляття не помагали нічого і з кровавим серцем мусіла відправити комінярчука, кажучи йому, що грошей тепер не має і що нехай прийде аж завтра. Комінярчук похитав головою і пішов. По його відході Рифка мов безумна бігала по покоях, тріскала меблями і наповнювала цілий дім прокляттями та лайкою. За тою роботою застав її Герман.

— Жінко, а тобі що такого? — скрикнув він, ставши на порозі. — Ти вдуріла?

— Вдуріла! — скрикнула Рифка.

— Чого тобі треба? Чого кидаєшся?

— Грошей треба.

— Грошей? На що тобі грошей?

— Треба тай годі.

— А богато?

— Богато. Двіста ринських!

Герман усміхнувся.

— Та що, збираєшся десь за волами йти, чи що? — сказав він.

— Не питайся, а давай гроші!

— Бе-бе-бе, а відки такий строгий наказ? У мене нема грошей на роздачі.

— Нема грошей! — скрикнула Рифка і визвірилася на нього. — Кому ти се говориш? Зараз давай, бо біда буде! І вона з піднятими кулаками наближувалася до нього. Герман стиснув плечима і поступився назад.

— Вдуріла жінка! — проворкотів він пів-голосом, — давай її гроші, а не знати на що. Ти гадаєш, — сказав він до неї спокійним, переконуючим голосом, — що у мене гроші лежать. У мене гроші в діло йдуть.

— Але мені треба, зараз, конче! — сказала Рифка.

— На що? Як тобі треба що купити, то скажи — возьму на кредит, бо готових грошей не маю.

— Не треба мені твого кредиту, а тільки готових грошей! Чуєш!

— Говори до гори, — відказав Герман і, не вдаючися з нею в дальшу бесіду, пішов поквапно до свого кабінету, все озираючись назад себе, чи не біжить за ним Рифка з піднятими кулаками. Прийшовши до кабінету, він зразу хотів замкнути двері на ключ, але далі надумався, знаючи Рифчину натуру, і з легким, таємним усміхом засів коло свого пульта і почав писати.

— Я знав, що воно так буде, — говорив він сам до себе, все ще таємничо всміхаючись. Але нехай! Тепер я не подамся і притисну її. Побачимо, хто з нас дужчий!

По хвилі, важко дишучи, увійшла Рифка. Її лице мінилося: раз наливалося кровю, мов бурак, то знов блідло, мов полотно. Очі палали горячковим жаром. Вона сіла.

— Скажи ти мені, Бога ради, чого ти хочеш від мене? — спитав її Герман, як мога спокійним голосом.

— Грошей, — відповіла Рифка з упертістю божевільної.

— На що?

— Для сина, — сказала вона з притиском.

— Для якого сина?

— Для Ґотліба.

— Для Ґотліба? Алеж Ґотліба вже й на світі нема, — сказав Герман з уданим зачудуванням.

— Волить тебе не бути на світі!

— Значиться, він живий! Ти знаєш, де він є? Де він, скажи мені? Чому не йде до дому?

— Не скажу.

— Чомуж не скажеш? Адже я все таки отець, не зїм його.

— Він боїться тебе і не хоче бути з тобою.

— А грошей моїх хоче? — сказав уражений Герман. Рифка на те ані слова.

— Знаєш же що, — сказав рішучо Герман. — Перекажи йому, коли знаєш, де він, нехай вертається до дому. Досить уже тої дурної комедії. Доки не верне, то ані цента не дістане ані від мене, ані від тебе!

— Алеж він готов собі що зробити! — скрикнула Рифка голосом розпуки.

— Не бійся! Так собі зробить, як у Львові втопився. Гадає, що мене переломить своїми грозьбами. Ні! Раз я подався, — тепер годі.

— Але він готов утекти в світ, готов наробити тобі якого лиха!

— Хе, хе, хе, сказав насмішливо Герман, — в світ без грошей не втече, — а зрештою... Слухай, Рифко, щоб ти не робила собі ніякої гризоти за те, що мов отсе ти розповіла мені за нього. Я знаю, він тобі заказав, — і я не налягав на тебе. Але я давно вже знаю се, знаю, де він жиє і що робить, усе знаю. І щастя його, що я се знаю, а то булиб жандарми давно вже всадили його до цюпи і булиб шупасом повели його до Львова. Розумієш? Щастя його, що той Жид, вугляр, з котрим він приїхав зі Львова і у котрого мешкає, що він зараз, скоро я приїхав, розповів мені все до чиста. А тепер слухай! Я до нього не буду втикатися, ловити його не піду, бо він зрештою в моїх ру-

ках. Перекажи йому, нехай вертає до дому, то все буде добре. А як не хоче, то — мусить. Жандарми пильнують його, не дадуть йому нікуди рушитися з Дрогобича. Грошей не дістане, — перекажи йому се через того злодія комінярчука, що тобі доносить почту від нього. Я його давно маю на оці — нехай і те знає. І на тім кінець!

Герман встав з крісла. Рифка зразу сиділа оглушена тими словами свого мужа. Вона тремтіла всім тілом, їй дух запирало так, що вона ледви-ледви дихала, — а вкінці, коли Герман встав, вона нараз розляглася страшним спазматичним реготом, котрий мов грохіт грому залунав по широких, пустих покоях. По хвилі і сміх раптом урвався і Рифка грепнулася з крісла, і почала в страшних судорогах кидати собою по підлозі.

— Господи, розвяжи мене з нею! — проворкотів Герман і побіг до кухні, щоб ішли слуги відтирати паню. Сам він не вертався вже до покою, а взявши пальто і капелюх, пішов у місто по своїм ділам. Не пора йому було тепер заниматися домашніми гризотами, коли його нові, великі пляни чим раз близче наближалися до свого здійснення. Ван-Гехт писав до нього з Відня, що прилади для виробу церезіни вже готові і фабрикант жде тільки від нього звістки, коли й куди їх вислати. Германови не хотілося для фабрикації церезіни будувати нову фабрику, він волів в своїй старій, обширній нафтарні коло Дрогобича відступити одну часть на нову фабрикацію. Треба було оглянути місце і забудовання, котрі відповідали би тому плянови, який списав Ван-Гехт, — треба було випорожнювати, перебудовувати, домуровувати і вичищувати, — і Герман пильно сам надзирав за роботою. Аж ось усе вже було готове і він написав Ван-Гехтови, щоб як мога швидше прислав машини і сам приїздив. Так само чимало заходу було і з великою „Спілкою визискування земного воску“, з котрою Герман у Відні заключив контракт на доставу величезної маси сирого земного воску. Правда, „Спілка визискування“

не дала ще на карб того контракту Германови ані цента і мала заплатити йому все разом аж по доставі всього воску, — та все таки на карб того контракту „Спілка“ випустила вже богато акцій і старалася при помочі реклями вишрубовувати їх курс чим раз вище. Акції йшли дуже добре, і тепер, в середині літа, „Спілка“ надумалася, що прецінь треба щось зробити в Бориславі. А надумалася вона зробити ось що: заложити в Дрогобичі велику контору, в котрій повновласники „Спілки“ наглядали би за котрактами, доконували виплат і старалися о нові звязки і о нові жерела доходу для „Спілки“. Відома річ, заложення контори, плата повновласникам і ріжним урядникам — усе те обійшлося не дешево і принаймі три рази дорожче, аніж могло би було обійтися при розумнім веденню діл. Але що се значило! „Спілка визискування“ принялась живо розтрублювати по світі про се своє діло, величаючи його, як не знати який подвиг, — і знов акції „Спілки“ підскочили в гору. Герман пильно крутився коло „Спілки“, пильно придивлявся всім поступкам повновласників і потаємно дуже похитував головою на всю роботу. „Ні, ні, — говорив він сам до себе, — довго вони не видержать з такою роботою! Нехай собі їх акції стоять, як хочуть добре, я їх купувати не буду, ані звязуватися з ними не хочу! От дурницю зробив, що заключив з ними такий величезний контракт, а задатку ніякого не взяв. Правда, хоч би та блискуча банька і пукла перед зреалізованням мойого контракту, то втрати для мене не буде, бо віск все таки у мене останеться. Але, розуміється, колиб вони насамперед мені заплатили, а потім пукли, то се було би ліпше. Тай то треба собі вимовити виразно, щоби виплачували готовими грішми, а не своїми акціями!“ Герман, значиться, уважав з гори „Спілку визискування“ підприємством „дутим“, ошуканським, хоч не можна сказати, щоб іменно він загадав ошукати підприємство. Його контракт був цілком чистий і реальний, і він від самого приїзду

з Відня негайно принатужив усі сили свого капіталу, щоби постачити всю величезну масу воску як найшвидше, перед контрактовим терміном, боячися, щоб підприємство ще до того часу через нерозум та шахрайство своїх основателів і повновласників не лопнуло. Він наняв майже три рази більше робітників до ям, ніж їх наймав досі, відновив роботу в вісімдесяти ямах, в котрих досі через кілька літ уже не йшла робота за для ріжних недогідностей ґрунту, — і справді, богато з тих відновлених ям тепер оправдало всі давні надії. Робота йшла пудами і коштувала далеко менше, ніж инших літ, бо голод зігнав тепер далеко більше людей на панщину до Борислава, голод же і підганяв їх до роботи немилосерно, а Герман пильно і правильно знижував та знижував робітницьку плату, не дбаючи на крики, сльози і прокляття. Робота йшла пудами, Германові маґазини наповнювалися великими брилами воску, і Герман тремтів з нетерплячки, чи скоро буде їх повне, контрактом означене число. Тоді „Спілка“ мусітиме зараз переняти віск на себе, йому відразу вповні виплатити всі гроші, — а потім — думав Герман — нехай собі й голову зломить!

А між тим, поки Герман укладав свої пляни та турбувався про уладження фабрики церезіни, поки служниці в його домі відтирали Рифку, що кидалася і розбивалася по підлозі в страшних судорогах, — Ґотліб, в брудній вуглярській сорочці, весь обмурзаний, ждав нетерпливо в маленькій і брудній вуглярській цюпі на прихід комінярчука з грішми. З тим комінярчуком він познайомився по сусідству і приєднав його, щоб за добру плату переносив йому вісти до матері і від неї. Ось він увійшов до хати, і Ґотліб поквапно обернувся до нього.

— А що? — спитав він.

— Ніцо, — відказав комінярчук.

— Як то ніцо? Не дали?

— Не дали, — казали: завтра буде.

— Прокляте завтра! — проворкотів гнівно Ґотліб, — мені нині треба!

— Щож діяти? Казали: нема.

З тим комінярчук вийшов. Ґотліб, мов біснуватий, зачав бігати по хаті, розмахуючи руками і воркотячи сам до себе уривані слова. — Я тут завтра маю з нею бачитися — і мушу бачитися — а тут ось що! Нема! Як сміє не бути? Хіба вже і мати супроти мене, не хоче дати? О, в такім разі, в такім разі... — і він затиснутими кулаками погрозив до дверей. Його пристрасть, сліпа і бурлива, як ціла його вдача, несподівано і нагло виросла до надзвичайної сили, і під її проводом він готов був зробити все, що йому підшепнула перша ліпша хвиля, без розваги і розсудку.

— А може — думав він далі — може він дізнався? Може се його справка... навмисне не дає мамі грошей, щоби вона мені не передала?... О, се може бути, — я знаю, який він захланний на ті гроші!... Але, ні, ні, — се не може бути! Він думає, що мене нема — він як би знав, зараз би старався мене загнати до дому, як загублену скотину! Але чекай собі трохи! Тоді верну, як мені схочеться, — помучся трохи!

Бідний Ґотліб! Він і справді гадав собі, що Герман не знати як мучиться його неприсутністю!

Але дарма було Ґотлібови лютитися і грозити, — все те не могло наповнити його кишені грішми. Думки його по волі, чи по неволі мусіли вспокоїтися і перейти на инші предмети, а іменно на предмет його любови. Вчора доперва він дізнався від слуги її батька, котрого прислідив в недалекім шинку і з котрим при келішку горівки завязав знайомство, що отець її дуже велика риба, один з перших богачів в Бориславі і в Дрогобичі, що перед двома літами заїхав сюди з Відня, будує великий і пишний дім, називається Леон Гаммершляґ, удовець і має тільки одну доньку, Фанні. Донька тепер поїхала чогось до Львова, але завтра має вернутися. Дівчина дуже добра,

лагідна і ладна, і отець також дуже добрий панище. Оповідання те дуже врадувало Ґотліба. Значиться, вона рівна мені, може бути моя — мусить бути моя! — се було все, що приходило йому на думку, — але й сього було досить, щоби зробити його щасливим. З нетерплячкою дожидав він того завтра, щоби побачити її. Зразу він думав справити собі одіж відповідну до його стану, щоби показатися їй в як найкориснійшім світлі. Але тут нараз прийшла несподівана перешкода — мати не дала грошей. Приходилося зустрічати її в поганім вуглярськім шматтю, котре Ґотлібови ніколи не було так ненависне, як іменно нині.

Скоро світ, Ґотліб узяв у кишеню трохи хліба і побіг за місто, аж геть по кінець Задвірного передмістя на стрийський гостинець, котрим мала надїхати Фанні. Залізниці ще тоді не було. Тут засівши край дороги в тіні густої рябини, він встромив очі в запорошений гостинець, що прямою сірою пасмугою простягся перед його очима далеко-далеко і тонув в невеличкім ліску на узгірю. Гостинцем волоклися, піднимаючи невеличкі тумани пороху, жидівські будки, накриті рогожею і напаковані пасажирами, мужицькі драбинні вози, худоба гнана на торг до Стрия, — але не видко було блискучого повозу, запряженого парою огнистих гніданів, в котрім мала надїхати Фанні. Ґотліб, з упертістю дикого Індіянина на муках, сидів під рябиною, встромивши очі в гостинець. Вже сонце геть-геть піднялося і почало немилосерно пекти його косим промінням в лице і в руки, — він не чув сього. Люде їхали і йшли поуз нього широким шляхом, гуторили, гейкали, сміялися та позирали на вуглярчука, вдивленого в одну точку, мов безумний. Жандарм з блискучим баґнетом, напятим поверх люфи ґвера, з плащем звиненим в обарінок на плечах, весь облитий потом і припалий порохом, пройшов також поуз нього, женучи перед собою закутого в ланцюхи якогось напів голого, закровавленого чоловіка; він пильно позирнув на Ґотліба,

здвигнув плечима, сплюнув і пішов далі. Ґотліб нічого сього не бачив.

Аж ось нараз із далекого ліска, мов чорна стріла, вилетіла бричка і живо котилася до Дрогобича. Чим близче вона наближувалася, тим більше прояснювалося Ґотлібове лице. Так, він пізнав її! се була вона, Фанні! Він зірвався на ноги з свого місця і скочив на гостинець, щоби спішити за бричкою до міста, коли вона з ним порівняється. Коли побачив виразно Фанні в повозі, ціле його лице облилося кровю і серце зачало битися так живо, що йому аж дух заперло в груди. Але й Фанні, побачивши його, мабуть пізнала того самого вуглярчука, що так безумно кинувся був до її повозу і такого завдав її страху. Безумно відважна, сліпа горячість часом — а може й завсігди — подобається женщинам, наводить їх на думку про сліпе, безграничне привязання і посвячення. І коли вперед Фанні не могла вияснити собі причини того безумного поступка якогось брудного вуглярчука, то тепер, побачивши, що він ждав на неї аж за містом, на спеці і в поросі, побачивши, як він запаленівся, побачивши її, як чемно і трівожно поклонився їй, мов перепрошував за своє колишнє безумство, — побачивши все те, вона погадала собі: А що, може сей півголовок закохався в мені? Вона іменно ужила в думці назви „півголовок“ — бо який же розум для якого небудь обідраного вуглярчука — залюбитися в єдиначці-доньці такого богача, кидатися і калічитися о її бричку, визирати її з дороги?... Але про все те їй не була неприємна така безумнострасна любов, і хоч вона далека була — полюбити його за се, але все таки почула до нього якусь симпатію, таку, яку можна мати для півголовка, для песика. Ану — погадала собі — зачну з ним говорити, — чого він хоче. До міста ще й так далеко, на гостинці пусто — ніхто не побачить. — І вона казала візникови їхати звільна. Ґотліб, почувши той наказ, увесь аж затрясся: він почув, що се для нього такий згляд і зараз порівнався з бричкою.

Фанні, побачивши його, відсунула віконце і вихилила голову.

— Чого тобі треба? — спитала вона несміло, видячи, що Ґотліб знов зняв шапку і з виразом німого подиву наближується до неї. Вона заговорила польською мовою, думаючи, що се християнин.

— Хочу на тебе подивитися! — відповів сміло, по жидівськи Ґотліб.

— А хто тобі сказав, що я Жидівка? — спитала Фанні, всміхнувшись, також жидівською мовою.

— Я знаю се.

— То може й знаєш, що я за одна?

— Знаю.

— То певно знаєш, що тобі не добре на мене задивлюватися, — сказала вона гордо.

— А чому не питаєш, що я за один? — сказав гордо Ґотліб.

— Овва, — не треба й питати, сама одіж каже.

— Ні, не каже! Бреше одіж! А ти спитай!

— Ну, хтож ти такий?

— Я такий, що мені не зашкодить задивитися на тебе.

— Хотіла би я вірити, та якось не можу.

— Я тебе переконаю. Де можу тебе побачити?

— Коли знаєш, що я за одна, то певно й знаєш, де я мешкаю. Там мене побачиш.

І за сим вона знов засунула віконце, дала знак візникови, коні погнали, затуркотіла горі передмістям бричка, і туман куряви закрив перед Ґотлібовими очима чудну появу.

— Смішний хлопак, — думала собі Фанні, — але півголовок, чистий півголовок! Що він розуміє під тим: бреше одіж? Хібаж він не вуглярчук? Ну, але коли ні, то хто є він такий? Півголовок, півголовок тай годі!

— Пречудна дівчина, — думав сам собі Ґотліб, — а яка гарна, а яка чемна! І з простим вуглярчиком заго-

ворила! Але що вона розуміла під тим: дома мене побачиш? Чи се значить: приходь? Ех, коби мені вбратися в що по людськи! Ну, але треба старатися!

З такими думками Ґотліб поплентався до своєї вуглярської нори.

XIII.

Минуло кілька неділь. Цілковита, несподівана тиша настала в Бориславі. Жиди, котрих недавні грізні рухи робітників чимало таки були налякали, тепер зовсім збилися з пантелику, не знали, на яку ступити і що про те думати. Правда, були між ними такі, котрі сміялися з цілого наглого руху і наглого втишення, твердили, що вже по всьому, що ґої так як пустий вітер: пошумлять, пошумлять, а дощу не наженуть і що тепер, коли вони знову зробилися мягкі та податливі, пора знову надавити на них твердою рукою, пора вигнати у них охоту до всякої буйности. Ґой лиш печений добрий! — говорили вони; ти йому дай полегкість, а він собі подумає, що се йому так і належиться і буде собі чим раз більше розбирати, як той кіт на решеті. Тільки в ненастаннім притиску, в ненастанній погрозі привчиться він до послуху, до покірности, до пильности та точности, станеться він, як любив говорити Леон Гаммершляґ, „чоловіком спосібним до вищої культури“. І всі бориславські підприємці згодилися на те, що тепер, коли розбурхана хвиля робітницького руху раптом притихла, треба з подвійною силою надавити на непокірних, — хоч не всі підприємці годилися на той погляд, що хвиля та після наглої бурі зовсім і оконечно утихла, уляглася, успокоїлась. Ні, деякі, а особливо Іцик Бавх, уперто обставали при тім, що се заманлива, поверхна тиша, тиша перед страшною бурею, що іменно тої тиші і тої удачної покірности треба їм найдужче лякатися, бо се знак, що робітницький бунт, будь він який будь, уложений і сильно зорґанізований і робітники без сумніву оружаться до нього, а тільки

таємність і безшумність їх починань свідчать про те, що вони щось поганого мають на думці і що роблять се систематично, порядно і ненастанно. І всюди, де тільки зійшлися підприємці: чи то на вулиці випадково, чи то де в світлиці на яку нараду, всюди Іцик Бавх не переставав остерігати товаришів перед небезпекою, не переставав намовляти їх до того, щоб удалися до староства в Дрогобичі і просили о зарядження острого слідства або хоч о прислання сильного постерунку жандармерії на побут до Борислава. І хоч в основі ніхто нічого не мав проти того, хоч усякий певно і рад би був мати в кождій хвилі на свої услуги жандармерію для охорони перед своїми власними робітниками і для затвердження всіх роблених їм кривд урядовою печатю, — але на подання збірної просьби якось не могли зібратися. Чи то пора така була горяча та обезсилююча, чи то звичайна у наших людей — будь вони Жиди чи християне — недостача ініціятиви в громадських ділах, в ділах виходячих поза обсяг одиничних, приватних інтересів, чи може переконання, голосно висказане Леоном, що прецінь уряд сам повинен дбати про безпеку підприємців в Бориславі, бо на те він і є постановлений, — досить, що бориславські Жиди сим разом якось не здобулися на те, щоб удатися до власти, а навіть щоб донести їй про те, що знали про недавний робітницький рух. А щеж безперечно й нагле втишення того руху відняло у них пряму причину до такого кроку. Про що доносити до власти? що має та власть слідити? Що перед кількома неділями показувалися непокоюючі обяви якогось робітницького руху, котрі швидко щезли? Чомуж не донесено про них в пору? Так ціле те діло й замялося, поки несподіваний і досить таємничий випадок не розбудив Жидів з їх оспалости, мов наглий грохіт грому з невеличкої темнявої хмарочки.

Не треба, здається, й казати, що цілий той наглий поворот від шуму до тиші і покірности був ділом наших побратимів, піднятим іменно в тій цілі, щоби змилити

і ослабити чуйність та підозріння Жидів. Бесіда Іцка Бавха, котру почув був Сень Басараб, переконала побратимів, що Жиди можуть їм богато зашкодити, ба й розбити при помочі начальства все діло, коли воно буде вестися так як досі, явно та шумно. От вони й почали уговорювати всіх — притихнути до пори, податися, придавити в собі бурливі чуття гніву й радости, — поки не прийде пора. Великого труду коштувало се побратимів, поки їм удалося штучно притишити бурю і держати її немов би на припоні, щоб вона денебудь за першим товчком не вибухла перед часом. Великого труду коштувало се і держало їх в ненастанній боязні, що ось-ось може вибухнути що небудь таке, що Жидам не пошкодить, а робітників зрадить і розібє. Тільки один був спосіб — гамувати людей, а іменно той, що побратими обіцювали їм, що таким способом скорше прийде „пора“. Але як небезпечні і двосічні були ті обіцянки, се дуже добре знали побратими. Аджеж такими обіцянками вони прямо готовили невдачу свойому ділу. Бо відкиж вони візьмуть засобів, зачати змову справді так швидко, як би сього бажалося терплячому народови? Грошей досі вплило звиш вісімсот ринських до головної каси, — вкладки поки-що плили ще правильно, але Жиди почали наново і ще тугійше давити, ніж попереду, і треба було надіятися, що вкладок швидко омаліє і що в часткових касах мусить лишатися більша часть грошей на запомоги для потребуючих, хорих і безробітних. А в такий спосіб кілько то ще місяців потягне, поки набереться потрібна сума! А коли так, то й замірена війна не зможе початися швидко і робітники почнуть сумніватися про свою силу, і запал їх остине і все пропаде. Або коли ні, то роздразнений народ вибухне завчасно, вибухне без ладу і без певної цілі, протратить силу дармо, а замірене діло все таки пропаде.

А вже коли кого мучили і гризли такі думки, то певно найбільше Бенедя. Аджеж діло се, то було його кровне діло, вистрадане тисячними муками і трудами, оповите

в блискуче проміння надії. Аджеж в тім ділі — він чув се виразно — лежало тепер його серце, всі його сили, ціле його життя. Він не знав, не бачив нічого поза ним і можлива невдача сього діла показувалася йому рівнозначною з його власною смертю. Тому не диво, що коли тепер при виповненню його замислів почали насуватися чим раз нові трудности, Бенедьо днями й ночами про одно тільки й думав — як їх побороти або обминути, позеленів і похудів до решти і нераз довго-довго ночами, мов сновида, ходив по Бориславі, сумний, понурий, мовчазливий, а тільки час від часу важко зітхав, позираючи в темне, непривітне небо. А трудности бовдурилися чим раз вище, і Бенедьо чув, що йому починає неставати сили, що його голова мов довбнею прибита, мозок мов омертвілий не здужає вже з давною силою працювати, не може напасти на ніякий щасливий слід.

От так діждався Бенедьо знов того вечера, коли в Матієвій хатині зійшлися побратими на пораду. Що діяти? Народ нетерпиться. Чому не дають знаку, чому не зачинають, чому нічого не роблять? Люде починають опускати руки. Вкладки починають впливати слабше, Жиди знов вменшили плату ще й проти давнього. Голод по селах трохи перестав, але жнива такі вбогі, яких ще не тямили люде від тісних років: рідко кому вистачить свого на прожиток до великого посту, більша половина ледви дотягне й до Покрови. Народ швидко ще дужче почне пертися до Борислава, ніж досі. Колиб що зачинати, то тепер найліпше, бо тепер ще найлекше стримати людей по селах, щоб не йшли до Борислава, ба навіть можна би більшу половину з Борислава виправити на села на яких два-три тижні, щоби тут тим лекше було держатися без роботи. А тут грошей нема на стільки, — в тім біда! Коли побратими договорилися до того „сука“, то всі стали і понурили голови, не знаючи, що на те порадити. Мертвецька тиша залягла хатину, тільки нерівний, трівожний віддих тих дванацяти

людей роздавався між низькими, покривленими стінами хатини. Довго трівала мовчанка.

— Га, дійся воля божа, — скрикнув нараз Сень Басараб, — не журіться, я тому зараджу!

Той голос, та нагла рішучість серед загальної тиші і безсильности вразили всіх побратимів, мов наглий вистріл з рушниці. Всі зірвалися і обернулися до Сеня, що сидів, як звичайно, на стільчику коло порога з люлькою в зубах.

— Ти зарадиш? — запитали всі в один голос.

— Я зараджу.

— Але як?

— То моє діло. Не допитуйтеся нічого, тільки розходіться. А завтра в тім часі будьте тут, будете видіти!

І більше не сказав нічого, і ніхто його не допитував більше, хоч у всіх, а особливо у Бенедя на серці залягла якась трівога, якийсь холодний біль. Але ніхто не сказав нічого, і побратими розійшлися.

Сень Басараб, коли вийшли на вулицю, взяв за руку Прийдеволю і шепнув до нього:

— Підеш зі мною?

— Піду, сказав парубок, хоч його рука не знати чого тремтіла.

— Будеш робити, що я скажу?

— Буду, — сказав знов парубок, але непевним, мов недобровільним голосом.

— Ні, ти не лякайся, — вважав конечним успокоїти його Сень, — страшного нічого нема в тім, що я задумав. Тільки сміло і живо, а все буде добре!

— Не пендич, а кажи, що робити, — перебив йому Прийдеволя. — Адже знаєш, що мені все одно!

Ніч була вже досить пізна. Майже у всіх хатах окрім шинків світло не світилося і бориславська вулиця була зовсім темна. Оба наші побратими йшли мовчки горі вулицею. Сень пильно глядів по вікнах. Дійшли вже на середину Борислава, де доми були трохи огряднійші, помальо-

вані то жовтою, то синьою, то зеленою краскою, з заслонами на широких вікнах і з мосяжними клямками при дубових дверях, з ґаночками або й без ґаночків, а перед кількома були навіть малесенькі за штахетами огородці з нужденними квітами. Тут жили бориславські „головачі“ та „тузи“ — головні підприємці. На середині, найкращий з усіх, стояв домок Германа Ґольдкремера, критий бляхою і нині зовсім пустий, бо Герман рідко коли ночував в Бориславі. Побіч нього, трохи віддалік від решти, стояв другий, не такий гарний і далеко не такий огрядний домок Іцка Бавха. В однім його вікні було ще світло, очевидно, що Іцик мусів ще не спати, бо вікно було іменно з його кабінету.

Сень Басараб знав сей домок. Він довгий час робив в Іцкових ямах і нераз приходив сюди за виплатою. Він знав, що крім одної старої Жидівки-служниці і Іцка самого не було нікого в тім домі, і що Жидівка певно вже спить в кухні. Сього тільки йому й треба було. Він шарпнув за собою Прийдеволю і коло найблизчої ями оба обмастили собі лиця чорною кипячкою так, що їх лиць зовсім не можна було пізнати.

— Ходи за мною і не кажи ані слова, а роби, що я скажу, — шепнув Сень і вони пішли. Осторожно підповзли вони до одних, далі до других дверей дому, але двері були позамикані. Се зовсім не знеохотило Сеня і він почав оглядати вікна. Тихе псикнення дало знати Прийдеволі, що він найшов, чого шукав. Справді, одна кватирка в кухоннім вікні була незащеплена і легко далася отворити. Сень встромив через неї руку, повідсував засувки і отворив вікно. Влізли до кухні. Кругом було тихо, як в гробі, тільки сонне сапання служниці чути було зза печі. Побратими на пальцях пішли до дверей. Кухонні двері були незаперті, і вони вийшли до сіней. Сень намацав двері до Іцкового кабінету і хотів поглянути в дірку від ключа, але побачив, що в дірці був ключ. Потрібував

тихенько покрутити клямку і переконався, що двері були замкнені. Але Сень і тут не довго надумувався. Шепнувши кілька слів Прийдеволі, він голосно потермосив клямкою і запищав хриплим, бабським голосом, подібним до голосу старої служниці:

— — Herr, Herr, oefnen Se!

— Wus is? — дався чути в нутрі грубий голос Іцка, потім важкий скрип черевиків, а вкінці брязк ключа, що відчинив замкову пружину. Двері тихо відчинилися, смуга світла впала з кабінету до темних сіней, і в тій хвилі два хлопи, зачорнені як чорти, кинулися на Іцка і заткали йому рот, заки ще встиг крикнути. Зрештою хто знає, чи сього й було треба. Несподіваний напад так налякав Іцка, що той, як був з простягнутими руками і запитуючим, глупим виразом лиця, так таки в тім положенню і задеревів, а тільки кліпання вибалушених сірих очей давало знати, що се не бездушна брила мяса і товщу, але якась живина.

— Wie geht's, Herr, wie geht's? — пищав Сень усе ще бабським голосом. — Не бійся, небоже, ми тобі не хочемо нічого злого зробити, ні! Ми ще не правдиві чорти, що мають прийти по твою душу, — ми тільки прийшли визичити від тебе трохи грошей!

— Іцик не пручався, не кричав, не стогнав, а все ще стояв так, як в першій хвилі, одубілий, непритомний, з затканим шматою ротом, важко дишучи ніздрями. Товариші взяли його за плечі, завели до крісла і посадили.

— Держиж його добре і не дай кричати! — пропищав Сень до Прийдеволі, — а скоро би що небудь, задуси! А я тимчасом пообзираю його хатину!

Але Сеньова погроза була даремна. Іцик не рушався і мов безвладний труп дав Прийдеволі звязати собі хусткою руки на плечах. А Сень між тим, все з боку зиркаючи на Іцка, почав озиратися по хаті. Очевидно, Іцик робив обрахунки, бо на бюрку перед ним лежала велика книжка,

а побіч бюрка стояла отворена невеличка, залізна каса. Сень поквапно сягнув до неї і почав винимати порядно поскладані пачки банкнотів. В тій хвилі з грудей Іцка перший раз видобувся якийсь глухий, глибокий звук, мов послідне стогнання підрізаного вола.

— Мовчи, бо смерть твоя! — пискнув Сень і порався далі коло каси. Він робив се зовсім спокійно і шептом числив купки банкнотів, поперевязуваних вузкими папірцями, котрі винимав з каси і клав собі за пазуху. Банкноти були по ринському, а з грубости купки Сень догадувався, що в одній купці мусіло бути сто штук. Він нарахував уже трийцять купок.

— Досить, пора нам іти! — шепнув він до Прийдеволі. Оба зирнули на Іцка. Він усе ще дихав ніздрями, але його грубе одуте лице страшно почервоніло і вибалушені очі стояли на мірі з якимсь глупим, запитуючим виразом.

— Мовчи, бо смерть твоя! — шепнув йому до вуха Сень, між тим коли Прийдеволя розвязав його руки. Руки були холодні і звисли, мов неживі, — Прийдеволя підняв їх і опер о бюрко. Опісля Сень шепнув до Прийдеволі:

— Я піду наперед, а коли почуєш свист на улиці, то вийми йому з рота шмату і втікай!

По тім Сень осторожно вийшов. Прийдеволя думав, що Іцик почне пручатися і кричати, і готов був в крайнім разі задавити його. Він стояв над Іцком блідий, тремтячий, збурений до дна душі, — але Іцик мов і не знав і не розумів нічого, сидів на своїм кріслі з витріщеними очима, та дихав, посвистуючи носовими дірками. Вже й повіками не кліпав.

Аж ось дався чути легенький свист під вікном. Тремтячою судорожно рукою виняв Прийдеволя Іцкови шмату з рота, певний, що в тій хвилі розляжеться страшенний крик і розбудить цілий Борислав, певний, що в тій хвилі впадуть товпи народа до сеї тихої хати, зловлять його

і звяжуть і побють і поведуть вулицями і вкинуть Бог зна в яку підземну яму і що се послідня хвиля його вольного життя. Але ні. Іцик і оком не змигнув. Він зачав дихати свобіднійше, але й чим раз повільнійше, тай тільки всього. Прийдеволя стояв ще хвилю над ним, не розуміючи, що се такого діється, і колиб не виразне, голосне сапання, він був би думав, що Іцик неживий. Але коли почув другий свист під вікном, то покинув Іцка і тихо вийшов із світлиці. — Та ні, — подумав собі, треба погасити світло! І ще раз вернувся, запер касу, з котрої Сень набрав грошей, підняв шмату, котрою був затканий Іцків рот, погасив світло і, виходячи, позапирав двері, защепив кухонне вікно, крізь котре виліз на двір, і свиснув стиха на Сеня.

— Ну, що? — спитав Сень.

— Нічого, — відказав Прийдеволя. — Сидить не рушається.

— Може задусився?

— Ні, дихає.

— Гм, — мусів так дуже перепудитися. Ну, про мене, нехай йому завтра відливають переполох! А нам пора йти спати! Трицять пачок маємо, — се чень вистане! А лице зараз теплою водою і милом — ані знаку не буде. Ну, що то скаже завтра Іцко, як протверезиться! Тепер уже певно, що сам побігне по жандармів!

Але Іцкови було не до жандармів. Чорна пітьма і мертва тиша залягла його кабінет. Він усе ще сидів на кріслі, з руками опертими на бюрі, з вибалушеними очима, але давно вже не чути було його важкого сапання. Так застало його й ранішнє сонце, коли визирнуло з понад чорних бориславських дахів і крізь вікно заглянуло йому в мертві, скляні очі. Так застала його й служниця, так застав його й цирулик і инші знайомі, що на її крик позбігалися, і ніхто не знав, що се таке з ним зробилося. Цирулик говорив, що Іцка „шляк трафив“, бо на його тілі не було

ніяких найменших слідів насилля, одіж була в порядку і нічого не свідчило про який небудь напад. Служниця, правда, говорила про якийсь шелест, про якесь ступання в ночі і чула, як пан відмикав двері, але все те говорила вона дуже непевно і неясно, не знаючи, чи се був сон, чи дійсна ява. Далі прийшов і громадський уряд, зревідовано весь дім і все докола, але нічого підозрілого не найдено. Отворено касу: в касі були гроші і цінні папері. Правда, коли зведено до купи рахунки, над котрими вчора ще сидів небіжчик, то показалося, що в касі не стає трьох тисяч ринських. Тількиж і тут найшлися сучки. Рахунки, очевидно, були нескінчені, послідня цифра написана була тільки до половини: може бути, що небіжчик сам іще куди небудь видав ті гроші. А по друге, колиб тут був грабунок, то грабіжники певно забралиб були й решту готівки — ще звиш дві тисячі. Притім же годинник і мошонка з дрібними грішми, все було в кишенях небіжчика не тикане, так що годі було увірити в правдоподібність грабіжницького забійства. Тільки дві чи три плями з кипячки на лиці і білій сорочці небіжчика наводили всіх на якесь неясне підозріння, котрого однакож ніхто не міг вияснити. Були голоси між Жидами, що може в тім була рука ріпників, котрі дуже ненавиділи Іцка, і голоси ті безперечно неодного підприємця проймали таємною дріжю, але на голос усі сьому перечили, тим більше, що судова обдукція трупа й справді виказала, що Іцик умер від апоплєксії, до котрої здавна мав орґанічний наклін.

Похолонуло в серці у Бенедя і у других побратимів, коли на другий день почули про наглу Іцкову смерть. Вони й хвилі не сумнівалися про те, що та нагла смерть стоїть в безпосереднім звязку з учорашньою бесідою Сеня Басараба. А коли вечером знов зійшлися до Матієвої хати, то довгу хвилю всі сиділи мовчки і понуро, мов почуваючися до спільної вини в якімсь поганім ділі. Перший перервав мовчанку Сень Басараб.

— Ну, щож ви так посідали тай сидите, мов води в роти набрали? — сказав він, гнівно сплюнувши. — Отченаші відмовляєте за Іцкову душу, чи що? Чи треба мені присягатися перед вами, що я нічого злого йому не зробив і що коли його шляк трафив, то з власної волі? А, зрештою хоч би й ні, то що з того? Те, що я зробив, то зробив на власну руку, — а ви беріть від мене вкладку і робіть своє діло. Ось вам три тисячі ринських! Що Іцка шляк трафив, се навіть ліпше для нас, бо не буде вспоминатися, а другі не доглупаються, бо я навмисно решту грошей лишив і нічого зрештою не тикав! А, зрештою що великого, що одною пявкою на світі менше! Де дрова рубають, там тріски летять! Аджеж не викинете ті гроші для того, що вони не дуже чистим способом нам дісталися! Не бійтеся, се не Іцкова праця, се наша праця, наша кров, і Бог не покарає нас, коли нею покористуємося. А, зрештою чиж то ми для себе їх потребуємо? Ні, а для громади! Беріть!

Ніхто не відповідав на ту Сеньову бесіду, тільки Бенедьо, мов під тиском якоїсь важкої руки, простогнав:

— Чисте діло чистих рук потребує!

— Певно, певно, — відказав живо Андрусь Басараб, — але будь тут мудрий зробити що небудь чистими руками, коли крім рук треба ще й підойми, міцної підойми! А по мойому, коли хочеш трам підняти, то бери підойму, яка є, чи чиста чи не чиста, щоби тільки міцна!

— Гній же не шовком вимітують, а гнойовими вилами! — докинув з кута Прийдеволя. І прийшлося Бенедьови хоч-не-хоч податися. Зрештою і виходу другого не було!

По тій важкій переправі побратимство значно оживилося. Всім немов полекшало, немов камінь хто зняв з плечей. Почали нараджуватися над тим, що тепер робити. Певна річ, загального робітницького збору скликати ніколи, се знов розбудило би увагу Жидів, — війна мусить ви-

бухнути раптовно, несподівано, мусить приголомшити і змішати їх, і тільки в такім разі можна надіятися побіди. Треба отже передавати загалови робітників усякі вісти без шуму, без ґвалту, найліпше через окремих висланців та через касієрів часткових кас. З ними також нарадитися над спровадженням живности до Борислава на час війни і над тим, котрих робітників на той час треба і можна буде видалити з Борислава. Видалювання, певна річ, мусіло бути добровільне: кождому, хто відходив з Борислава, малося дати дещо на дорогу, і виходити мали вони звільна, день поза день, малими громадками і буцім то з ріжних причин. На склад живности ураджено винаймати шпихлірі в сусідніх селах: в Попелях, Бані, Губичах та Тустановичах, де мала також стояти робітницька варта. Тут же ураджено вислати зараз двацять відпоручників в ріжні боки, щоби йшли по селах і голосили людям — не йти через пару неділь до Борислава, поки тамошні робітники не виборють собі і всім взагалі ліпшої плати. Як найскорше, а коли можна, то й зараз завтра мали вибратися Матій і Сень Басараб до Дрогобича для закуплення хліба. Матій мав там знайомого пекаря, і надіявся, що через нього можна буде без шуму і без підозріння замовити таку велику скількість муки й хліба, а перевезти бодай більшу половину замовлених запасів можна буде ще перед вибухом, на протязі тижня, в бочках та паках, в яких звичайно возять великі ладунки воску і нафти. Таким способом усі приготування моглиб зробитися швидко і неспостережно, а іменно в тім лежала би найбільша порука вдачі для робітників, бо Жиди переконалися би про їх силу і про добру орґанізацію цілого замислу, а й самі робітники, видячися забезпеченими від голоду і нужди, набралиб смілости і певности. Так само мав Андрусь Басараб з Деркачем піти по сусідніх селах і у знайомих ґаздів (брати Басараби були родом з Бані в найблизчім сусідстві Борислава і знали богато ґаздів по дооколичних селах) позамовляти

відповідні будинки для своїх складів. Инші побратими мали остатися в Бориславі і надглядати, щоб усе йшло в порядку і щоб Жиди завчасно не дізналися про те, що таке загадали зробити робітники.

А що того дня була неділя і нарада скінчилася досить завчасу, то побратими розбіглися, щоб зараз ще скликати на нараду часткових касієрів і обговорити з ними, як стоїть діло. Довго в ніч живо було в Матієвій хатині: старі й молоді, пожовклі і румяні лиця мелькали в слабо освітлених вікнах, поки вкінці геть уже по півночі не порозходилися всі по домах. Бирислав під покриттям темноти спав уже давно глибоким сном, тільки десь далеко на Новім Світі з одного шинку доносився хриплий спів якоїсь підпитої робітницької кумпанії:

Ой, не жалуй, моя мила, що я пю,
Тоді будеш жалувати, як я вмру!

XIV.

Ще тиждень трівала тиша в Бориславі. Ще тиждень безжурно шняряли Жиди вулицями, ходили за своїми ґешефтами, торгували, шахрували, брали й видавали гроші, заняті тільки біжучою хвилею і біжучими рахунками. Робітники також ходили по давньому нужденні, похилені, обмазані кипячкою; вони по давньому лазили до ям, крутили корбами, їли сухий хліб і цибулю, рідко коли коштуючи теплої страви, а за те більше вживаючи горілки. Правда, голосних, гучних, безумних піятик тепер не видко було, в шинках не засиджувалися громади людей, але шинкарі, котрі звичайно заразом були і властивцями ям, не дуже на те бідкалися: пора була жарка, робота дуже поквапна, з усіх боків ішли замовлення на віск, а з тверезим робітником все таки більше можна було зробити, ніж з пяним. Життя плило, мов річка, плитка і намулиста, і бачилося, що так воно буде плисти до віку. А між тим се був послідній тиждень!

І в Матієвій хаті, котра послідніми часами сталася правдивим осередком робітницького руху, куди що ночі, чи дощ чи погода, то вулицею, то околичними стежками пробиралися робітники з усього Борислава на нараду, для перегляду каси, для вложення вкладок або й так тільки на розмову і по заохоту, — і тут було тихо. Бенедьо працював по давньому в новій фабриці церезіни у Лєона, а Матій по двох днях, вернувши з Сеньом Басарабом з Дрогобича і розказавши побратимам, що і як вони уладили, ходив далі на роботу до одної ями, що належала також до Лєона. Старий був тепер мов відроджений. Таким охочим, веселим і жартовливим ще й не бачив його Бенедьо. Він про все турбувався, про все вивідувався, не ходив а бігав і здавалося, усіх сил докладав, щоби й собі чим небудь причинитися до як найліпшої вдачі зачатого діла. Бенедьо, хоч чим иншим занятий, таки мусів се завважити і в дусі порадувався тою переміною. А коли якось зговорився з Матієм і запитав його жартом про причину, лице Матія нараз зробилося дуже поважне.

— Маю вість, маю певну вість! — сказав він таємничо.

— Яку, про що? — спитав Бенедьо.

— Про мій процес.

— Ну, і щож?

— Усе добре. Швидко самбірський суд видасть наказ арештувати Мортка.

— І то не зле, — сказав Бенедьо, але в дусі зробилося йому якось невиразно, так немов би жалів Матія, котрий в такій важній для всіх робітників хвилі може ще радуватися таким дрібним і остаточно так мало корисним фактом. Але швидко його думка, котра у всім і всюди шукала користи для загалу, для задуманого діла, вчепилася й за той мізерний факт. А що, — подумав він, — як би надати тому ділу великий, як найбільший розголос, як би тепер ще заінтересувати всю робітницьку громаду тим цікавим процесом бідного ріпника з потужним паном, (бо

що за Мортковими плечима стояв Герман, се видавалося йому зовсім природно і мусіло так само видатися й кождому другому), і як би опісля, може в самім розгарі їх боротьби, прийшли жандарми, закували мого Мортка, на віз і везуть в параді через Борислав, — се мусілоб бути заохотою для ріпників, се мусілоб їм додати нової сили і надії, мусілоб збудити в них переконання: таки і ми щось можемо! таки й нам хоч часом щось удасться, коли правда по нашім боці! Він сказав свою думку Матієви, і Матій радо пристав на се. І справді в кількох днях, то через Деркача та Побігайка, то через братів Басарабів, то й через самого Бенедя, майже всі робітники в Бориславі знали про Матіїв процес, по всіх кошарах говорили про нього, висказуючи найріжнороднійші здогади про те, як то він скінчиться. Загально дивувалися смілости Матія, що він поважився ще раз піднимати процес на власну руку, коли прокураторія від нього відступила і се у великій мірі заострювало його цікавість. Правда, швидко нові і далеко важнійші події заняли увагу робітників, але все таки і з сього посіву якесь зерно упало і мусіло з часом дозріти.

А між тим приготування до робітницької війни швидко кінчилися. Брати Басараби наглядали над перевозом закупленого в Дрогобичі хліба, пшона і иншої живности до своїх потайних складів в Губичах, на Бані і в Тустановичах, де вже також замовлені були ґазди, котрі мали щодень довозити певну означену скількість живности до Борислава. Закуплено три величезні кітли, де мала варитися каша для робітників; навіть про полотно на шатра не забули побратими, щоб було де примістити беззахистних, колиб Жиди змовившися, повикидали їх з помешкань. Ід суботі все було готове, і по всіх кошарах понісся радісний, а заразом трівожний шепіт: настає пора! пора! пора! Так коли на лан спілого жита вхопиться легкий літний вітерець, тихі, похилі стебла ще дужче похиляться, потому здвигнуться вгору, знов похиляться, мірно хвилюючи,

а повні надії колоски шепчуть зразу тихо, а потім чим раз сміліше: пора! пора! пора! А вітер гуляє, далі і далі, чим раз нові хвилі будячи, чим раз ширшим кругом забігаючи, — а з ним разом чим раз далі, чим раз ширше, чим раз голоснійше несеться благодатний шепіт: пора! пора! пора! Двацятьма дорогами з Борислава спішили робітницькі висланці по селах і місточках, розносячи вість про нову війну. Їх виділи на Уровім і в Підбужі, в Гаях і Добрівлянах, в Стрию і Мединичах, в Самборі і Турці, в Старій Соли і Дзвинячу, в Доброгостові і Корчині. Їх вість стрічали бідні з утіхою, богачі з насмішкою та невірою; декуди гостили їх горівкою та хлібом, декуди питали о пашпорти і грозили арештуванням, але вони не лякаючись ішли чим раз далі, не минали ні одного присілка, просили і намовляли — не йти на роботу до Борислава через кілька неділь, доки вони не скінчать своєї війни з Жидами. Тисячні слухи пішли по селах про ту війну, попутані, страшні, які звичайно плодить велика нужда і безвихідне положення. То говорено, що бориславські робітники задумали вирізати всіх Жидів, то знов, що хотять їх вигнати з Борислава. Ті вісти дійшли й до жандармів, і вони почали бігати по селах, грозячи та зацитькуючи та допитуючи, відки взялися ті слухи. Двацять однакових реляцій вплило до староства в Дрогобичі про якихось таємничих людей, що голосять по селах комуністичні засади. Староство затрівожилося і казало ловити їх, але поки та переписка в урядовій формі дійшла до назначених місць, наші ріпники всі вже були в Бориславі, розворушивши три чи чотири повіти своїми вістями. Довго ще опісля уганялися жандарми по селах, ловили проходячих підчас вакацій студентів та мандрівних міських робітників, — їм і в голову не приходило, що можуть бути „комуністичними емісарями“ і в зрібних, зароплених кафтанах і що ті самі емісарі нераз спокійно, схилені і згорблені, переходили попри них.

Вкінці приготування всі вже були скінчені, і в неділю розпочалася війна. Перше важне воєнне діло було те, що більша половина робітників, між ними всі несмілі, слабовиті, богато жінок та недорослих тої таки неділі громадою виступили з Борислава. Деякі побратими бажали, щоби той вихід, конечний для повної вдачі змови і для повного притиснення Жидів, відбувся потихо без шуму, малими громадками, щоб Жиди не швидко догадалися, що воно таке і до чого йде. І сам Бенедьо зразу так думав, але опісля, гадаючи і розгадуючи ненастанно, дійшов до тої думки, що коли війна, то нехай же буде отверта, і що перший її крок, зроблений голосно і з належитим натиском, може відразу нагнати Жидам значного страху і ослабити їх завзяття. Тож він і обстав за тим, щоби „вихід з неволі єгипетської“ відбувся середодня, громадно, голосно. Адже й так завтра рано мало розпочатися „святкування“, — чомуж не дати Жидам від нині порозуміти, відки вітер віє?

В неділю по хвалі божій почали вулиці Борислава в незвичайний спосіб заповнюватися робітниками і робітницями. Гомін стояв, мов на ярмарку, — робітників сходилося чим раз більше. Половина їх мала через плечі торби, під руками звитки, на собі всю свою одіж.

— Що се такого? Куди ви збираєтеся? — питали Жиди то сього, то того з поміж ріпників.

— До дому, на села, — була звичайна відповідь.

— Чого до дому?

— А щож, — треба! Ще роботи в полю, — а тут і так нічого не заробимо.

— Як не заробите? Отже заробляєте.

— Е, з таким зарібком! І прожити нема за що, не то, щоби яку підмогу для господарства. Буде з нас! Нехай другі заробляють!

Рікою поплив народ долів улицями, спокійно, сумовито. За Бориславом, на толоці вже стояли нові громади. Почали прощатися.

— Бувайте здорові, товариші! Дай вам Боже, щасливо докінчити, що задумали! Подавайте вістку, що тут буде чувати!

— Ходіть здорові! Швидко чей в ліпшій долі знову побачимося!

Звільна на всі боки, на гори і на доли, між ліси і поля розійшлися громади робітників, час від часу озираючися на покинений Борислав, що спокійно мрів собі на сонці, мов безжурний кіт вигріваєтся і простягаєтся і мурликає поблизу залізної зубатої ступиці, котра ось-ось клямсне і вхопить його через пів своєю залізною пащею і подрухоче йому ребра і лапки.

Правда, бориславські Жиди не конче були подібні до того кота. Вихід такої маси робітників затрівожив їх не помалу. Вони не могли порозуміти, що се такого сталося робітникам і чого вони хотять. Але все таки вони хоч по части успокоїлися, міркуючи собі: щож, половина пішла, а половина таки осталася, а колиб тих було за мало, то швидко надійде нових більше, ніж треба. З тою надією Жиди спокійно переспали ніч. Але надія їх, хоч і мала за собою богато правдоподібности, сим разом не сповнилася.

На другий день рано велика частина кошар стояла зовсім пусткою. То є, властиво не зовсім: надзорці поприходили, повідмикали двері і чудувалися, що робітники не приходять. Декотрі лютилися і проклинали ґоїв, другі, холоднійшої вдачі, посідали при входах на свої лавочки, обіцюючи собі в дусі натовкти добре морди поганим недбайкам за таке нечуване запізнення. Але і одно і друге на дармо. Вже сонце геть-геть підійшло на небі, а робітників як не було, так не було. Надзорці булиб може ще довго ждали і нудилися і нетерпилися, колиб гомін а далі й крики та лайки з сусідніх кошар не були їм звістили, що й там, хоч робітники снувалися мов оси, а таки сталося щось неладне, незвичайне і нечуване. А сталася проста річ. До котрих кошар прийшли робітники, то вони

ставши лавою при дверях, у мовчанці дожидали надзорця. Приходить надзорець, відмикає двері, робітники мовчать і стоять, не йдуть до кошари.

— Ну, до роботи! — гукає надзорець.

— Е, маємо час, — відповідає холодно сей або той ріпник.

— Як то, маєте час? кричить надзорець. — Але я не маю часу!

— Ну, то лізь і роби сам, коли так квапно діється, — кричать робітники і регочуться.

Надзорець синіє зі злости, стискає кулаки, готов першому ліпшому заїхати в зуби.

— Не лютуйся, Шльомо, — успокоюють його робітники. — Ми лиш того прийшли сюда, щоби тобі сказати, що не будемо більше робити!

— Не будете робити? — лепоче оголомшений надзорець. — А то чому?

— Раз, що не хочемо такого пса за надзорця, як ти, а по друге, що нам за мало платять. Бувай здоров! А перекажи свойому панови, що як дасть нам ліпшого надзорця і по дванацять шісток денно, то вернемо назад до роботи.

І се сталося разом, рівночасно, однодушно по всіх кошарах, по всім Бориславі! Один величезний зойк здивування, гніву і непорадности вирвався з уст Жидів і луною понісся від одного краю до другого.

Деякі надзорці поставали, як стовпи, з порозниманими ротами, почувши ту нечувану, безбожну бесіду. Другі вибухали безмірним гнівом, впадали в лютість, кидалися на робітників з кулаками, нахваляючися, що вони пястуками і стусанами заставлять їх робити. Инші знову недовірливо всміхалися, брали се за жарт, а коли робітники й справді розходилися, вони махали рукою, воркотячи: „Тьфу, що за народ! Дується, мов порося на орчику. Немов то крім них нікого нема в Бориславі. Найдемо, братчику, найдемо

крім вас робітників, і ліпших і покірнійших; ще й дешевших!“ Знов инші надзорці, мов наївшися дурійки, бігали вулицями до своїх нахлібників, розповідали їм, що сталося, і просили о дальші розпорядження, що діяти в такім разі. Але й нахлібників сей удар зустрів так само неждано-негадано, як їх вірних вірників. До самого полудня того понеділка вони не знали навіть докладно, чи справді воно так сталося, чи справді у всіх ямах і кошарах і маґазинах і нафтарнях робітники не взялися до роботи. Вони довго бігали по вулицях, мов гінчі пси, хапали кождого стрічного ріпника за плечі дрожачими руками, і хоч — очевидно — пальці їх радіб були мов залізні гаки нерозривно впитися в робітницьке тіло, то прецінь, хоч силуючись, вони питали ласкаво-уривано:

— Ну, Грицю, чому не йдеш до роботи?

— Не маю роботи.

— Як нема? У мене є.

— А богато заплатиш?

— Ни, не питай, а йди роби. По чому люде, по тому й я.

— Не піду. Мало.

— Не підеш? Як то не підеш? А щож будеш робити?

— То вже моя річ. Не питай!

Мов скажені бігали Жиди вулицями, полюючи на робітників, але живо переконалися, що даремна їх робота і що робітники, очевидно, змовилися. Правда, богатьом не хотілося вірити в можливість робітницької змови в Бориславі, а другі, хоч і вірили, то так були оголомшені на разі тою подією, що й самі не знали, що робити і як собі радити. В своїй безрадности вони бігали, розправляли про свої можливі втрати, про нечуване зухвальство робітників, про упадок ґешефтів в Бориславі, але нікому не прийшло й на думку подумати про яку небудь поміч, окрім хіба жандармів. Навіть того не старалися розвідати Жиди, чого

властиво хочуть робітники. Так минув перший день війни в спокою. Обі воюючі сторони, зрушені і затрівожені новою і небувалою досі появою, старалися висапатися, успокоїтися, зібрати свої думки до купи, розглянутися в новім положенню. Святкуючі робітники якось несміло ходили по вулицях, не збиралися в більші купи, а тільки малими купками громадилися по затилях та розмовляли про те, що далі діяти. Тільки за Бориславом, на толоці була більша купа: там варили кашу і розділяли між потребуючих, в найбільшім порядку, по кошарам; там також був осередок ради, були всі побратими, був Бенедьо.

Бенедьо був на вид спокійний, говорив рівним, звучним голосом. Тільки очі незвичайно блискучі, лице незвичайно бліде і свіжі, глубокі морщини на чолі свідчили про те, що його думка працювала з великою натугою. Рада йшла над тим, які поставити жадання Жидам на випадок угоди. Майже всі радили жадати не богато, щоб се тим певнійше одержати. На те сказав Бенедьо:

— Правда ваша. Хто менше жадає, борше дістане. Але знов в нашім ділі гірша річ була би жадати за мало. Аджеж коли ми підняли війну, то вже треба, щоб мали з неї якусь познаку. А головна річ, як я гадаю — поставити такі жадання, котрі нам не тільки влекшили би наше щоденне життя, але заразом позволили би нам ще ліпше війти в силу, стати ще міцнійше на ногах. Бо то, видите, й так може бути, що Жиди тепер, під натиском пристануть на все, особливо як побачать, що ми ні самі не робимо, ні других не допускаємо до роботи. Але потому, скоро ми пристанемо на їх обіцянки і покинемо війну, а вони бух, і назад прикрутять нас ще гірше, ніж поперед бувало. Проте я й кажу: треба нам такі жадання поставити, щоб ми забезпечилися в разі недодержання слова, щоб ми мали силу в кождій хвилі на ново розпочати таку саму війну, коли того буде треба.

Всі признали справедливість тої бесіди. Бенедьо говорив дальше:

— Досі чень усі ми переконалися, що наша сила лежить в громаді, лежить в тім, коли всі будемо держатися купи. Доки ми жили кождий про себе, не дбаючи про других, доти не могло у нас і мови бути про якусь поміч, а тепер, як самі видите, спільними силами ми дійшли до того, що могли розпочати таке велике діло — війну з богачами. І мені здається, що доки ми будемо держатися купи, доти богачам не вдасться взяти верх над нами. Отже треба тепер поперед усього поставити їм такі жадання, щоби опісля наша громада не тільки не розпадалася і не була розбита, але противно — зміцнювалася чим раз більше. Щоби наша робітницька каса не випорожнювалася, а все більшала. Бо добре то якийсь сказав: де добре громаді, там добре й бабі: як буде наша громадська сила міцніти і розвиватися, то при тім і кождому поодинокому буде ліпше, бо громада зможе його в кождій біді заратувати, і Жиди будуть мусіти нас боятися і не посміють зломати свого слова, не посміють обходитися з робітником, як з худобою, або й ще гірше.

— Так, так! — загомоніли кругом робітники, — але чогож на такий спосіб жадати?

— Я би гадав ось чого: по перше, розуміється, щоби платню нам підвисшено: тим, що до ями йдуть, найменше дванацять шісток, тим, що на верха, ринського, а найменше вісім шісток; по друге, щоби ніхто не смів побирати ніякого касієрного; по третє, щоби до робітницької запомогової каси крім робітників давали вкладки також і пани, кождий найменше по ринському місячно; дальше, щоби в разі нещасливого випадку, смерти, каліцтва обовязані були платити за шпиталь і ліки, а також ратувати осиротілу робітницьку родину хоч через пів року. Я гадаю, що се жадання не надто великі, а для нас і з них вийшла би значна пільга.

— Так, так, — крикнули гуртом робітники. — Того тримаймося! А як у нас буде опісля своя каса, то й пізнійше зможемо добиватися дальших уступок.

Жиди не знали нічого про ту нараду. Чим близче до ночі, тим більший страх огортав їх перед робітниками. Хати були позамикані. На вулицю рідко хто показувався. Тільки глухий гомін і шепіт і трівожна дрож ходили по Бориславі, мов пошибаюча тисячі людей зараза, мов осінний стогнучий вітер по гаю.

XV.

Фанні, Леонова єдиначка, сиділа самотно, в задумі на мягкій софі в пишнім покою. Вона час від часу позирала на годинник, що тикав обіч неї під кришталевим звоном на мармуровім столику.

— Третя година, — сказала вона знудженим голосом. — Як поволи йде той час! Батько поверне аж по пятій, — а ти, Фанні, сиди сама!

Як богато годин, як богато днів просиділа вона вже отак сама, на тій мягкій софці, побіч мармурового столика з годинником під скляним звоном! Я богато разів нарікала вона на той лінивий хід часу! Чи у неї в руках була яка робота — про котру знала, що вона нікому не потрібна і нікому ні на що не здасться, — чи книжка, котра її ніколи не могла заняти, — все та нестерпна нуда, та самота давили її, всисалися їй усіми пóрами в тіло, немов гризка багнюка. Її жива, кровиста натура ниділа і сохла в тій холодній, бездільній самоті. В жилах кипіла молода кров, — фантазія ще додавала їй жару, а між тим кругом самота, холод, одностайність. Їй бажалося любови з чудовими, романтичними пригодами, горячих устисків якогось героя, догробної вірности, безграничної посвяти. А між тим дрогобицьке товариство, а ще товариство дрогобицьких „еманципованих панів“, глупих і зарозумілих Жидків, було для неї тим, чим холодна вода для вогню. Вона ненавиділа їх

з їх вічними, з книжок вивченими компліментами, з їх малпячим надскакуванням, в котрім виразно виднілося більше пошани для батькового маєтку, ніж для її прикмет.

— Як поволи іде той час! — повторила вона в задумі, тихійше, ніжнійше якось і несміло визирнула крізь вікно на вулицю. Чи ждала кого? Так, ждала, ждала його, свого героя, того дивовижного молодця, що від кількох тижнів, мов яркий метеор, несподівано, таємничо появився на її небосклоні. І появився зовсім відповідно до її романтичних мрій: королевич в жебрацькій одежі! Бідний вуглярчук, котрого чорні великі очі так і пожирали її, котрий так перелякав її, вчепившися колись-то за бричку і повалившися на вулицю, котрий так різко, так пристрасно визнав їй свою любов, котрий потім немало здивував її, появившися справді в її домі, в елеґантській одежі, в переміненім, проясненім виді. Який він прямий на словах, який горячий, енерґійний, не знаючий завад ні перешкод, мов і справді який всемогучий королевич! Який він зовсім неподібний до тих блідих, мізерних, боязливих і смішних кавалірів, яких вона бачила досі! Кілько сили в його мускулах, кілько вогню в його погляді, кілько горячої пристрасти в його серці! І як він любить її! Але хто він такий? що за один? Називається Ґотліб — сказав, — але якого роду? Чи може він бути моїм?

Такі думки, мов золото-рожеві пасма снувалися по голові самотної Фанні, і вона чим раз нетерпеливійше позирала на годинник. По третій він обіцяв прийти, — прошептала, — чомуж не приходить? Нині має роскритися ціла таємниця, — чомуж його нема? Чи може все те сон, привид моєї роздразненої фантазії? Але ні, він держав мою руку в своїй, він цілував мої уста — ох, як горячо, як пристрасно!... Він мусить прийти!

— І він прийшов уже! — сказав Ґотліб, входячи тихо і кланяючись.

— Ах, то — — ти! — сказала тихо, румяніючись, Фанні. Се було перше „ти“, котре вона йому сказала. Я власне думала про тебе.

— А я про тебе й не переставав думати, від коли тебе побачив.

— Чи справді?

Дальша розмова велася без слів, але для обоїх була дуже добре зрозуміла. Вкінці прошептала Фанні:

— Але ти обіцяв мені нині відкрити свою тайну: хто ти?

— І ти не догадалася досі? Не вивідалася про те, що тобі котрий будь з твоїх слуг міг сказати?

— Ні. Я з ніким про тебе не говорила.

— Я син Германа Ґольдкремера, — знаєш його?

— Що? ти син Германа, той сам, за котрого батько сватав мене?

— Що? твій батько сватав тебе за мене? коли?

— Недавно, два місяці тому. Як я тебе боялася, не бачивши!

— Але щож сказали мої родичі?

— Я не знаю. Здається, батько твій був не від того, але мати була противна і я догадуюся, що мусіла чимсь дуже образити мойого батька, бо той прийшов від вас страшно зворушений і розгніваний і проклинав твою матір.

— Що ти говориш! — скрикнув Ґотліб, — моя мати! і мала би бути противна!... Але ні, — додав він по хвилі, — се може бути, — така вже її вдача. Але вона сама мусить направити зло, сама мусить перепросити твойого батька, ще нині!

Лице Ґотліба горіло дикою рішучістю.

— Коли верне твій батько?

— О пятій.

— Ну, то прощай! Я йду і пришлю сюди свою матір, щоб полагодила сю справу. Вона мусить се зробити для нашого щастя. Прощай, серце!

І він пішов.

— Що за сила, що за рішучість, що за горяче чуття! — шептала пяна від роскоші Фанні. — Ні, ні, зовсім не те, що инші бліді, мізерні каваліри. Як я його люблю, як безконечно я його люблю!

Між тим Ґотліб поквапно пішов до дому. Він уже повідомлений був про те, що батько знає про його побут в Дрогобичі. Мати розказала йому все, коли — заставивши потаємно дещо з своїх строїв, доручила йому жадані гроші. Ґотліб нічого не сказав на ту вість; нова горяча любов до Фанні прогнала його гнів на батька; він тепер далеко раднійше був би послухав батькового приказу і вернувся жити до дому, колиб тільки Герман видав був такий приказ. Та ні, Герман нічого не приказував, немов і зовсім не дбав про сина, очевидно ждав, аж той сам покається і поверне до нього. Ґотліб знову не хотів сього. Кілька разів вони стрічалися на вулиці, але Герман усе творився, немов не знає того молодого, вистроєного панича, а Ґотліб знов не хотів перший податися. До дому до матері забігав Ґотліб рідко і то все тоді, коли батька не було. Але тепер діло було спішне і він увійшов, хоч йому служниця сказала, що пані є в покою, а пан у своїм кабінеті. Нехай собі, йому до пана нема ніякого діла.

Рифка сиділа в покою, вліпивши очі в стелю. Нещаслива руїна її духа доходила до кінця, стала тепер на тій порі, коли по великім роздразненню наступає омертвіння, бездумна отяжілість, туманіюча мелянхолія. Вона цілими днями сиділа на однім місці, говорила мало і якимсь вялим, розбитим голосом. Бачилось, що недавна невловимодика енерґія її волі тепер десь зовсім пропала, розприслася на кусники.

В тім стані одубіння можна було зробити з нею, що хто хотів. Одно тільки осталося в ній живе життя — любов до сина і ненависть до мужа. Герман дуже турбувався тою зміною, в котрій він бачив ознаку якоїсь тяжкої не-

дуги, але лікарі впевнили його, що се ознаки надмірного роздразнення і ослаблення нервів і що треба тільки спокою — цілий день ніхто до неї не творився, окрім хіба що слуги закликали її до їди або до постелі. Але знов певно й те, що такий спокій мертвячий, пустий, вбиваючий, не був для неї ліком!

Ґотліб, занятий своєю любовю, зовсім не вважав на її стан, але скоро тільки війшов до покою, зараз прямо приступив до діла.

— Мамо! — сказав він, підходючи і сідаючи обіч неї.

В її мутних, погаслих очах засвітилася живійша іскорка.

— Чого, синку?

— Чи Леон Гаммершляґ хотів сватати за мене свою доньку?

— Леон? Ага, правда той поганець, — хотів.

— І що ви сказали йому?

— Я? Радше умру сама, ніж маю приняти її до себе!

Ґотліб гнівно, майже люто позирнув на неї.

— Дурні ви, мамо!

— Чому, синку?

— Бо я іменно Леонову доньку люблю і радше вмру, аніж вона малаб бути не моя.

Рифка зірвалася на рівні ноги. Слова Ґотліба були для неї немов сильним пробуджуючим ударом.

— Се не може бути! — сказала вона міцно.

— Те мусить бути! — сказав Ґотліб з притиском.

— Але як же ти можеш її любити?

— Але як ви можете її ненавидіти?

— О, я їх усіх ненавиджу, до смерти ненавиджу: і того Леона і твого батька й її, — усіх, усіх тих, що для грошей відрікаються життя і сумління, та ще й инших потопляють ураз із собою в тій проклятій золотій калюжі!

— Але щож вона вам винна? А, зрештою, мамо, ви любите мене, свою єдину дитину?

— Чи ще можеш питатися?

— І бажаєте мойого щастя?

— Більше, ніж собі самій.

— Ну, то зробіть те, про що вас буду просити.

— Що зробити, синку?

Хвилевий вибух давньої енерґії швидко погас в душі Рифки, і вона знову сіла безвладна і отяжіла, як була перед хвилею.

— Підіть самі до Лєона, поговоріть з ним, уладьте, умовтеся, щоб ми як найшвидше заручилися, — уладьте моє щастя!

— Твоє щастя, синку?... Добре, добре! — сказала Рифка, не богато розуміючи з його бесіди.

— Так, мамо, моє щастя! Вставайте, розрушайтесь, ходіть!

— Куди, синку?

— Аджеж кажу вам, до Лєона.

— До Лєона? Ні, ніколи!

Ґотліб, не розуміючи недужого стану матері, почав лютитися, грозити, що собі смерть зробить, — і Рифка тим дуже перелякалася.

— Алеж добре, синку, добре! Піду з тобою, куди хочеш, лиш не роби собі нічого! Прошу тебе, будь спокійний! Все зроблю для тебе, лиш будь спокійний.

І тремтячими руками вона почала вбиратися до виходу, але так незручно та нескладно, так довго примірювала, знимала і знов прикладала одежу, що Ґотліб з нетерплячки мусів покликати служницю, щоби помогла їй убратися. Вкінці вийшли обоє.

Лєон Гаммершляґ в дуже добрім настрою сидів в своїм кабінеті при бюрку. Нова фабрика йшла дуже добре і перший ладунок черезіни найдальше за тиждень буде готовий до посилки за границю. Тоді будуть гроші, буде можна і далі вести фабрику і взятися до дальшої будови дому, занеханої на горячий час. Щастя всміхалося Лєонови, —

він чувся сильним і гордим, як ніколи. В тім застукано до дверий і війшла Рифка, бліда, з вигаслими, недвижними очима, повільним, майже сонним ходом. Леон ніколи ще не видав її такою. Незвичайна її поява і дивний вигляд дуже здивували, а потрохи й змішали його.

— Прошу сідати, — сказав він у відповідь на її привитання, висказане якимсь глухим, беззвучним голосом. Рифка сіла і довгу хвилю мовчала. Мовчав і Леон.

— Я до вас з одним ділом, — сказала повільно Рифка, — хоч і не своїм, але все таки...

— Дуже мені приємно буде, — відповів Леон.

— Чи ви гніваєтеся на мене, пане Леон? — спитала вона нараз.

— Алеж — алеж, ласкава пані... Як пані можуть...

— Ні, ні, я тільки так спитала, щоб ви, буває в гніві, та не схотіли мені відмовити в тім ділі, смію сказати, смію сказати, дуже важнім, хоч і не для мене...

— О, прошу, прошу!... бовкнув Леон.

— Діло таке. Чи ви, пане Леоне, уже покинули свою колишню думку — злучити до пари наші діти?

— Га, щож робити, — мусів покинути, хоч як мені жаль, — але щож, коли вашого сина десь нема!

— А як би мій син був?

Леон поглянув на неї пильно і добачив нетаєну трівогу вижидання в її лиці.

— Ага, погадав він собі, — от куди воно йде. У них мусіло щось кепсько піти і вони заловлюють тепер моєї ласки. Але постій, я тобі відплачуся за колишнє! І додав голосно:

— Дуже мені жаль, що й у такім разі я не міг би... Маю вже инші вигляди з моєю донькою.

— Ну, як так, то певно... Я тільки думала... Розуміється, не в своїм інтересі...

Рифка путалася па словах. Очевидно, відмова Леона глибоко вколола її.

— Але як би... як би ваша донька любила мойого сина?

— Моя донька вашого сина? Се не може бути!

— Ну, ну, я не кажу, що се так є, — але приймім, як би так було?

— Е, байки, фантазії! Я маю инші вигляди і прошу мені не забирати часу подібними придабашками!

Леон відвернувся. Він рад був, що може відплатити Рифці зуб за зуб, і зовсім не думав про ту можливість, котру вона йому показувала.

В тій хвилі дався чути важкий стук кроків на коритарі і тут же влетів до кабінету задиханий, запилений, спочений Жид, Леонів касієр з Борислава. Леон, побачивши його, зірвався на рівні ноги.

— А се що? Ти чого прибіг?

— Пане, нещастя!

— Яке?

— Робітники змовилися і не хотять робити.

— Не хотять робити? А то чому?

— Кажуть, що за мало їм платимо.

— То не може бути. Ти хіба пяний!

— Ні, пане, так є! Я прийшов до вас за порадою, що діяти.

— Чи тільки при ямах не роблять, чи й при фабриці?

— І при фабриці.

— Gott über die Welt! Отсе нещастя! Що тут діяти? Робота на фабриці мусить іти, конечно! Слухай, Шльомо, — бігай на місто, наскликай тут робітників і веди до Борислава, — я сам також їду.

І оба вибігли, не зважаючи зовсім на Рифку. Вона чула ту вість і всміхнулася по їх виході.

— Га, отсе добре, отсе добре! — шептала вона. — Так вам треба! Коби ще не дурні були, а збунтувалися і всіх до одного повкидали вас в ті ями! Адіть, який він! Не хоче тепер, відмовляє! Мій бідний Ґотліб! що він на

те скаже? Він собі готов що злого зробити. Але так йому треба, нехай не заходив би собі з такою, нехай би шукав собі бідної, доброї... Але що я йому скажу? Він такий прудкий, як іскра! Ні, я не скажу йому правди, нехай буде, що буде!

І вона вийшла на вулицю, де Ґотліб нетерпеливо дожидав її.

— Ну, що? — спитав він, глядячи їй в очі.

— Добре, синку, добре, все добре.

— Пристав, приймив?

— А якже, а якже! За місяць заручини.

— За місяць? Чому так пізно?

— Не можна, синку, швидше. Тай чого квапитися? Адже й так вона досить ще скоро затроїть тобі твій вік молодий.

І вона почала хлипати, мов дитина.

— Мамо, не говоріть так, ви її не знаєте! — скрикнув гнівно Ґотліб.

— Не буду, синку, не буду!...

Але та вість якось не дуже втішила Ґотліба. Чи то задля того, що ще так довго треба було ждати тої щасливої хвилі, чи задля того, що мати сказала йому ту вість так якось холодно, зловіщо, нерадо, — досить, що Ґотліб не почував такої радости, як би йому бажалося. Він ішов мовчки з матірю аж ід домови. Тут вони розійшлися: Рифка до свого покою, а Ґотліб до готелю, де промешкував, покинувши нужденну хатину вугляря.

Дома Рифка вже не застала Германа. Така сама вість і в тім самім часі, як і до Лвона, прийшла й до нього і він, схопившися, зараз казав запрягати і враз із Мортком, що приніс йому сумну вість про робітницьку змову, погнав до Борислава. По перебутих порушеннях Рифка як була вбрана, так і кинулася на фотель і потонула в своїй бездумній мелянхолії. Ґотліб в готелю ходив по своїй світлиці взад і вперед, роздумуючи про своє щастя і силую-

чися бути щасливим. Тільки бідна Фанні, котра зза дверей в боковій стіні чула всю розмову Рифки і Леона, кинувшись на свою софку і накривши лице хусткою, гірко-гірко плакала.

XVI.

Герман Ґольдкремер перший раз нині не знав, на яку ступити. Нова, нечувана досі в Бориславі подія робітницької змови завдала йому загадку. Приїхавши вчора вечером до Борислава, він довго вночі не міг заснути, роздумуючи над тим, що чув і бачив. Як же бо змінився Борислав від часу, як він послідний раз виїхав з нього! Немов яка чародійська сила перевернула все в нім до гори корінем. Що вперед бувало Жиди ходять гордо купками по вулицях і з гори позирають на робітників, тепер Жида на улиці не побачиш, а за те купи робітників, мов рої шершенів, ходять улицями, гомонять, регочуться, грозять то співають. Що вперед куди було глянь по ямах, усюди корби крутяться, сотні рук рушаються, робота кипить, — тепер коло ям, по кошарах мертво, пусто, корби бовваніють, мов брудні кости, з котрих обпало тіло, а млинки зазирають своїми темними гирлами до ям, немов запитуючи, чи не жадає там хто свіжого повітря. За те на толоці по конець Борислава, там тепер життя, там рух! З Германового вікна видно дим, що куриться з огнища під величезним кітлом, в котрім робітники варять собі кашу. З Германового вікна чути гомін нарад, чути оклики варти, розставленої по всіх дорогах, по всіх стежках, що ведуть до Борислава. — Чорт би їх побрав! Що вони собі гадають? думалось Германови, і він нетерпеливо ждав осьмої години, о котрій мали до нього посходитися на нараду позапрошувані властивці ям.

— Ні, се так не може бути! говорив він сам до себе, ходячи по світлиці, — ми мусимо переломати їх опір. Мені конче потрібно робітників, богато робітників, ще сього

тижня. Я конче мушу ще сього тижня віддати „Спілці визискування“ цілих пятьдесять тисяч сотнарів воску і взяти від неї гроші. Чорт би там з ними довше зволікав. І Спілка леда день бевхне і ті прокляті розбійники готові якої погані наробити. Або я дурень ризикувати! Коби ще дві тисячі сотнарів видобути, — зараз віддаю тим панам від Спілки, на місці, — а вони нехай собі роблять, що знають, лиш мені нехай гроші платять. А добра то річ була, що я поділив законтрактовану масу воску на дві рати, тепер ще пару день, тай перша рата буде готова. Чи треба буде ще й другу постачати, се хіба Бог святий знає, але як треба буде, то для мене ще тим ліпше.

От так міркував собі Герман, ходячи по світлиці і все міркування його виходило на той конець, що все було би дуже добре, коби лиш робітники не бунтувалися, а стали до роботи, — все було би добре!

— Але вони мусять! То не може бути!... говорив він дальше. Хоч би мав і переплатити, — все таки я тільки їм не переплачу, кілько мені зиску прийде!

Аж в тім він пригадав собі, що вчора післав Мортка, щоби збирав по Дрогобичі всяку голоту, всіх незанятих Жидів і християн, робітників і неробів, водоносів, смітярів та глинарів, щоби пообіцяв їм добру плату і провадив усе те до Борислава. Герман знав добре, що роботи з тої голоти не буде, він хотів тільки такою перехрестною штукою зломати упір бориславських робітників. Сеж і найліпший лік на їх недугу, — думав він, затираючи руки з радости. Як побачать, що я можу без них обійтися, що маю своїх робітників, то тоді самі прийдуть, ще й запрошуватись будуть. Ану-ко побачимо, чия возьме!

Дивний якийсь гомін, що йшов від толоки і змагався чим раз дужше, притягнув Германа до вікна. Але доглянути він не міг нічого, окрім цілої купи заляканих Жидів, що спішили вулицею до його дому.

— Се що там такого? спитав їх Герман через вікно.

— Бійка якась! Бються! — відповіли хором Жиди.

— Хто з ким бється?

— Тутешні робітники бються, але не знати з ким. Якась громада надійшла від Губич, — вони не хотять їх пустити до Борислава, ну, і розпочалася бійка.

Гомін трівав іще хвилю, а опісля зачав притихати.

— Гурра! гурра! розляглося за тим у повітрі. Всі Жиди, не виключаючи й самого Германа, чогось поблідли і затремтіли, але ніхто не казав і слова. Німо і трівожно слухали далі.

— Гурра, гурра! роздавалися далі радісні крики, але окрім того „гурра“ не можна було нічого більше розібрати.

— Прошу, панове, ходіть до покою, порадимось, — сказав по довгій мовчанці Герман.

Ледво війшли Жиди, ледво усівся гомін привитання, аж тут отворилися двері і впав блідий і заляканий Леон Гаммершляґ. Одежа на нім була запорошена, а декуди й пошарпана, він дихав тяжко і, влетівши до покою, кинувся на крісло і довгий час сапав, нічого не кажучи. Жиди обступили його і гляділи на нього з виразом такої трівоги, немов се був віщун їх нехибної погибелі.

— Що сталося, Господи Боже, що сталося? допитували вони, але Леон не швидко спромігся на слово.

— Gott soll sie strafen! — крикнув він вкінці, зриваючися з крісла. Вони нас усіх вирізати хотять, от що! Розбійники змовилися на нашу душу!

— Як? що? Чи правда? Хто казав? Відки знаєте? гомоніли Жиди, тремтячи зі страху.

— Ніхто й казати не потребував! — відповів Леон. — Сам бачу своїми очима. Видите, як виглядаю! Чули крик? Все то вони! Ох, що то з нами буде, що з нами буде!

— Я то давно казав: післати по жандармів, нехай їх кольбами женуть до роботи! — крикнув один Жид.

— Що жандармів? — поправив другий, — що тут

порадять жандарми? Тут цілої компанії війська треба, щоб їх половину перестріляла!

— Але щож сталося? — допитували Жиди Леона. — Росказуйте, як що було!

— Погана річ, тай годі. Ранісенько вийшов я на толоку, жду на тих робітників, що казав понаймати в Дрогобичі. На толоці вже їх, як того гайвороння, — снідання! І відки вони тільки муки та каші дістають? Та то пару тисяч люда, — цілий день варять тай варять, їдять тай їдять! То вже не без того, щоби їм хтось не допомагав!

Леон замовк на хвилю, щоби додати тим більшої ваги своїм послідним словам, а погляд його, облетівши всю світлицю, упав на Германа, котрий в задумі стояв коло вікна і пальцями тарабанив по шибі. Богато Жидів й собіж туди зирнули, а деякі аж скрикнули, немов просвічені наглою здогадкою.

— Невжеж! Не може бути!

— Або я знаю, — відказав ніби байдужно Леон, здвигаючи плечима. Знати не знаю, але кажу, що гадаю! — Його погана совість казала йому бачити в Германі свого заклятого ворога, і він вдоволений був тепер, що в серця своїх слухачів кинув іскру підозріння, буцім то весь робітницький бунт — діло Германа, підняте в тій цілі, щоби всіх дрібнійших предприємців, а навіть і самого Леона приперти до стіни.

— Але слухайтеж, що далі було. Іду я собі гостинцем, аж тут мені на зустріч ціла юрба тих голодранців. — Куди? питають. Я зібрався на відвагу: — А вам що до того? кажу. — Нам до того, — відповіли, — не бачите, що ми тут варта, пильнувати маємо, щоб ніхто з Борислава не виходив! — Що ви дурниці плетете, — скрикнув я, — не зачіпайте людей насеред дороги. Нічого вам не роблю, дайте мені спокій! — Ну, то дайтеж і ви нам спокій, — відказують, — верніться собі по добру до Бори-

слава, а туди ходити не вільно! Тай не вдаючися зо мною в дальші розмови, за плечі мене, тай назад. Я почав шарпатися, кричати, — а вони в сміх. Стисли мене мов кліщами, відпровадили аж до входу Борислава і пустили. — Ов, біда, погадав я собі, а тут сам змучений, ледво дихаю. Став я, озираюся назад, — аж бачу, йдуть мої робітники з Дрогобича. Га, гадаю собі, — Господи тобі слава, — йде поміч! З Борислава не пускають, але до Борислава чейже пустять. Тай іду напротив них, аж радуюся, що їх так богато, більше як сто люда! Але ще я не далеко уйшов, аж тут та проклята варта до них: — Гов! хто йде? крикнули. — Добрі люде, робітники, відповідають тамті. — А куди тут ідете? — От ідем на роботу, туй таки, до Борислава. — Не можна! — Як то не можна? — Так що не можна. Ви хіба не чули нашої просьби, що ми посилали всюди своїх людей і просили, щоб ніхто через тих кілька день не йшов сюда на роботу, поки ми для всіх ліпшої плати не дібємося? Ні не чули, — кажуть дрогобицькі. — Ну то чуйтеж тепер і просимо вас в добрім способі, вертайте назад, відки прийшли! — Робітники почали вагуватися, — деякі очевидно мали охоту вертатися назад і почали з тими розбійниками перешіптуватися, — другі знов, хоч може й не вірили тій бесіді, але боялися, що їх тут така многота зібралася. Досить того, що приходяща громада стояла, сама не знаючи, що діяти і що почати. Се вивело мене з терпцю. Я скочив посеред них і крикнув: — Не слухайте їх бесіди, люде! Вони розбійники, нероби! Кримінал їм буде, не більша плата! Ходіть до роботи, не зважайте на них! По вісім шісток денно на кождого, — щó вам більше потрібно!

Ті слова трохи немов оголомшили всіх. Приходящі зачали рушатися, щоб попертися наперед. Але ті стали лавою. — Стійте! не пустимо нікого! Я собі знов кричу: Далі за мною! Гармідер зробився, далі пястуки почали сипатись, штурханці, а далі й каміння... На крик поназбі-

галося їх богато, зачалася бійка така, що й світа не видно стало. Я й сам не тямлю, що зо мною сталося. Кілька кулаків заїхало мені то в лице, то поза вуха, то в потилицю, то межи плечі, так що я й не стямився, коли попав в самий найгустійший стиск, а відтам витручено мене знов на бориславську улицю. Я озирнувся, — бійка вже скінчилася, — приходящі розбіглися в розсип і погнали до Губич. Крик, ревіт: гурра, гурра! Аж оглушило мене, — і я видячи, що нічого не пораджу, вернувся сюди. Оттаке то!

І Леон, скінчивши своє оповідання, сплюнув і закляв ще раз „тим розбійникам“, котрі ні з сього ні з того наробили їм стільки клопоту і готові ще й більшої біди наробити. Всі Жиди стихли на хвилю, всі роздумували над тим, що чули, але ніхто не вмів нічого придумати окрім одного: жандармів і війська. Тільки Герман досі не мішався в їх наради, а все ще стояв коло вікна і думав. По його наморщенім чолі і твердо в одну точку впертих очах видно було, що гадка його працює з незвичайною силою. Тай справді, діло стоїло великої розваги, хвиля приходила рішуча, в котрій не можна було нині ручити за завтра, в котрій треба було добре натужити увагу, щоб пройти ціло через усі закрутини ворожої долі.

— І ще прокляті сміялися з мене, — викрикував почервонілий від жару Леон, — коли побачили, як я обшарпаний і обпорошений. Але постійте, побачимо ще, хто буде на послідку сміятися, чи ми, чи ви!

— Чи ми, чи ви, — думалось і Германови, — а радше сказавши: чи я, чи ви! Га, що за думка! — і він махнув рукою, немов хотячи зловити щасливу думку, котра в тій хвилі блиснула в його голові. — Оттак, оттак, се правдива дорога, туди треба йти! Удатися може дуже легко, а коли удасться, ну, тоді й питання нема, хто з нас буде сміятися, чи я, чи ви!

Воєнний плян в Германовій голові швидко уложився, і він зараз же виступив насеред світлиці і попросив зібраних о хвилю уваги.

— Слухаю ваших рад, і дивуюся, — зачав він своїм звичайним, різким тоном. — Жандарми! Чи жандарми заставлять робітників лізти до ям? Ні, поарештують одних, а решту розгонять, а нам не буде ліпше, бо нам не порядку треба, а робітників, дешевих робітників! Чи не так?

— А вжеж, що так! загомоніли Жиди.

— Військо! говорив далі Герман, — се те само, що й жандарми, тільки що нам на додаток усього прийшлось би кормити його, — а пожитку й з нього ніякого. Я гадаю, що оба ті способи ні до чого не здалі.

— Але щож робити, що робити?

— Отож то й є питання, що робити! Я гадаю, що той цілий бунт, то така якась заразлива слабість, на котру ще загальної рецепти не вигадано, а може й зовсім не може бути. Але раз поможе се, другий раз те, як до обставин. Треба вважати, з чого слабість почалася, як проявляється, ну, і після того раду радити. От тут у нас, — то певна річ, що плачено їм досі, як на нинішний голодний рік, за мало.

— Що? як? за мало? — загомоніли Жиди.

— Мовчім, — крикнув насмішливо Леон, — пан Ґольдкремер хоче забавитися в адвоката тих розбійників, — певно скаже нам пристати на всі їх жадання і віддати їм усе, що маємо!

— Я в ніякого адвоката бавитися не хочу, — відказав різко, але спокійно Герман, — я навіть не хочу бавитися в ліберала, в якого до вчора бавився пан Гаммершляґ, і не буду тим розбійникам захвалювати ніякої „самопомочи“, — я буду тільки говорити яко ґешефтсман, als ein praktischer Geschäftsmann, тай годі.

Леон прикусив губи на ті слова, — Германова різка

відправа вколола його дуже, але він чув, що не може на неї нічого відповісти, і мовчав.

— Я ще раз кажу, — говорив далі з притиском Герман, — платилось їм за мало! Ми тут прецінь самі свої, то ми можемо до того признатися між собою, коли нам іде о те, щоби пізнати причину тої бунтації. Аджеж воли не ревуть, як ясла повні! Розуміється, инша річ — признатися до того тут, самі перед своїми, а инша річ, говорити щось подібного перед ними! То би нас зарізало!

— О певно, певно! — скрикнули Жиди, раді з такого обороту Германової бесіди.

— Я се для того підношу, — говорив далі Герман, — щоби вас переконати, що тут нема ніяких посторонних бунтарів і що се річ дуже серіозна та поважна, котру треба як найшвидше втихомирити, щоби з неї не виросло яке більше нещастя.

— На що вже більшого, як те, що ось тепер на нас упало!

— Е, се ще байка, — відказав Герман, — не те ще може бути, коли не зуміємо швидко замовити бурю.

— Але як, як її замовити?

— Отжеж тут, як бачу, є два способи. Очевидно, що вони до тої змови приготовилися і то добре приготовилися. Бо зважте все! Більша половина опустила Борислав, по селах висланці їх попідмовляли народ, не йти сюди на роботу, поживи собі наладили, — одним словом забезпечилися. Але будьте ласкаві, зважте лишень, що все те потребує грошей, богато грошей. А відки у них вони возьмуться? Правда, ми чули щось, що у них складки робляться, але що вони могли наскладати? Певно, що не богато. Значиться, одна моя рада була би: сидіти нам спокійно, не туратися до них, не панькати коло них, а ждати, поки всі їх запаси вичерпаються. Тоді вони певно прийдуть самі до нас і стануть на роботу по такій ціні, яку ми їм подиктуємо.

Герман при тих словах уважно глядів на лиця окружаючих, щоб вичитати з них, яке враження зробить його бесіда. Враження мусіло бути не дуже добре, бо богато лиць геть поперекривлювалося, мов від гіркої редьки.

— Та воно то добре булоб, — сказав вкінці Леон, — ждати! Коби то ми знали, що їм нині-завтра запасів не стане. Але що, як вони забезпечилися на який тиждень або й ще на довше?

— А відкиж би у них тільки грошей набралося? — спитав Герман.

— Хто знає? — відказали деякі Жиди, ззирнувшися з Леоном.

— А довго чекати нам не можна, — тягнув далі Леон. Самі знаєте, у нас контракти, терміни добігають до кінця, робота мусить як найшвидше кінчитися, — куди тут чекати?

— Га, як так, то остається тільки другий спосіб: вдоволити їх жадання.

— Їх жадання! — скрикнули Жиди майже всі в один голос, — ні, ніколи! Радше військо і жандарми!

— Алеж панове, — уцитькував їх Герман, — лякаєтесь тих жадань, немов би вони не знати чого жадали. Ану-ко, скажіть, будьте ласкаві, котрий знає, чого вони жадають?

Жиди стали, мов теля перед новими воротами. І справді, в сей спосіб вони не завдавали собі досі того питання. Робітники видавались їм досі тільки ворогом, котрого будь що будь треба побороти, але входити з ними в якийсь торг, старатися вирозуміти їх жадання, про те вони досі й не думали. Перший Леон здобувся на слово.

— Як то не знаємо? Одного жадають: більшої плати!

— Ну, се ще хто знає, що за більшої плати, — відказав Герман. Чи хотять, щоби їм підбільшено плату о пять центів, чи в за́-двоє проти попередної. Коли тільки так взагалі „більше“, то се ще нічого страшного, видно, що

можна й поторгуватися. Але я кажу, насамперед дізнатись би нам докладно, чого вони жадають. Може вони й зовсім не того хочуть, або може окрім того й ще чого иншого хочуть? Адже ніхто їх про те не питався!

— Правда ваша, треба спитати їх самих, почуємо, чого їм треба! загомоніли Жиди.

— Але когож вишлемо до них в тім ділі? — питався Герман.

— Нехай іде, хто хоче, я не піду, — сказав Леон. — Се розбійники, готові роздерти чоловіка.

— Коли ваша воля здати се діло на мене, — говорив Герман, — то я радо для всіх прийму на себе сей труд.

— Добре, добре! роздався гомін.

— А коли так, то прошу послухати ще ось що. Прийшла мені на думку ще одна річ, котра може зробить їх податнійшими до згоди. Як бачимо, на все вони приготовилися, страви накупили, варти порозставляли, — але о хати певно не постаралися. Адже всі вони мешкають в ваших хатах! А що, як би ви зараз нині ще всім виповіли помешкання. Пора вже досить холодна, як на те сеї ночи вітер схопився стоковий, студений і дує, — будуть мусіли зябнути під голим небом, — то зараз почують, що не добре то з нами війну провадити.

— Воно то правда, — сказали несміливо деякі Жиди, — але хто знає, чи вони схотять уступитися? чи то їх ще дужше не роздразнить?

— Га, побачимо, — сказав Герман, — а стрібувати, я думаю, можна! Адже що тут великого? Кождий має право виповісти комірникови хату, коли йому сподобається.

— Ну, стрібуємо, відказали Жиди.

— А коли так, то підемо! Піду там до них, почую, що вони хочуть. А по полудні, так коло третої, прошу вас всіх знов до себе, — почуєте, на чім стоїмо, і будемо могли урадити напевно, що нам діяти!

З тим Жиди розійшлися.

XVII.

Узявши капелюх на голову і легеньку паличку в руки, пішов Герман долі Бориславом аж ід толоці, де було робітницьке зборище. Він ішов, немов нічого не бачучи і ні про що не дбаючи, аж поки не дійшов до робітницької варти, що стояла на гостинці.

— Гов, — скрикнули на нього вартові, — куди йдете?

— Я? До вас іду! — відказав Герман.

— До кого до вас?

— Хотів би поговорити з вами по добру.

— Про що?

— Про те, що час би вам на роботу ставати, часу шкода, а тут стоячи та вартуючи, нічого доброго не вистоїте.

— Ми то самі знаємо, що не вистоїмо, — відповіли деякі із вартових, але що робити, коли з вами инакше годі до ладу дійти.

— Ну, ну, — хто ще знає, чи годі. Ви нас не знаєте. Ви гадаєте, як Жид, то вже не чоловік. А ми також люде, і знаємо, що кому належиться. Ну, що з вами довго говорити, — скажу вам по просту, — адже ви знаєте, що я за один?

— Як же не знати, знаємо!

— Ну, то скажу вам по просту, що тутешні Жиди, видячи, що силою з вами не порадити, післали мене до вас, щоби зробити згоду, казали питатися поперед усього: чого хочете? чого жадаєте?

— Ну, так, то що иншого, так, то розуміємо! — радувалися робітники. — От ідіть лишень до онтої хати, — там зараз зійдеться наша рада, то будете могли поговорити. Один із вартових як-стій попровадив Германа до Матієвої хати, а другий побіг скликати побратимів і инших робітників, щоб ішли робити згоду. Не довго прийшлось і ждати

Германови. Побратими посходилися, а за ними й ціла юрба святкуючих робітників, котрі не тільки наповнили тісну Матієву хатину, але густо обступили її довкола, цікаві, яка то буде згода.

В хаті посаджено Германа на ослоні, а побратими і ще деякі старші робітники позасідали коло стола, на тапчані і на припічку. Стасюра, найстарший віком, засів у старшім кінці стола, а Сень Басараб, як звичайно, сидів на порозі підо дверми.

— Скажіть же, пане Ґольдкремер, усій громаді, за чим ви прийшли, — сказав поважно Стасюра.

— Ну, чого я прийшов? повторив Герман, встав з ослона і глянув по робітниках. Мене прислали Жиди: що ви гадаєте? чому не хочете ані самі робити, ані другим не даєте?

— Не можна при такій платі, пане Ґольдкремер, — відказав Стасюра. За мало нам платите. Люде з голоду мруть.

— Платимо, що можемо! відповів Герман. — Як маємо вам більше платити, коли не можна більше. Кепські „ґешефти“, — відки взяти грошей. Ми самі швидко скапцаніємо, з торбами підемо.

— Ну, вже того ви нам не говоріть! А зрештою, пане Ґольдкремер, скажіть самі по щирости, що нас то може обходити, що у вас кепські ґешефти, як кажете? Чи для того, що ви за сотнар воску берете не пятьдесять, а тільки сорок і девять ринських, то я маю мерти з голоду? Як вам кінці до купи не сходяться при тім ґешефті, то ви собі його покиньте, — може на ваше місце прийде другий такий, котрому кінці зійдуться до купи. А ні, то се буде знати, що цілий той ґешефт у нас зовсім не виплачується і його треба покинути, а взятися до иншого. Але се вже ваша річ! Робітника се ніщо не обходить. Ви йому кажіть і лід орати — воля ваша, а тільки платіть йому так, щоб він міг жити по людськи!

— Добре ви то кажете, і мудро ви то кажете, — відповів Герман, — ну і нехай буде по вашому. Не будем про те говорити. Жиди й самі видять, що так далі бути не може, що треба кождому якось жити, — Жиди також люде! Скажіть, чого ви собі жадаєте, щобисте стали знов на роботу.

— Ми також люде, пане Ґольдкремер, — відказав Стасюра, — а не ніякі розбійники, як вам може здається. Ми не для того робимо бунтацію, щоби вас обдерти або що, але для того, що нам так уже прикро прийшлося, що годі було видержати далі. Тому то й жадання наші не великі. Отже вважайте, пане Ґольдкремер, чого ми хочемо. По перше, щоби робітникам плата була вища, а то: тим, що в яму лізуть, по дванацять шісток, тим, що на верха, по ринському, а дітям по вісім шісток.

— Ну, — сказав Герман, — на се можна би згодитися. Що далі?

— По друге, щоби касієрного від робітників ніхто ніякого не брав.

— І се не велика річ, — касієрам закажеться, тай не будуть брати.

— По трете, щоби в разі, як якому робітникови при роботі лучиться нещастя: смерть, каліцтво чи що, то щоби властивець обовязаний був платити за шпиталь і ліки, а також ратувати осиротілу родину нещасливого хоч через пів року.

— Гм, — і се ще може би далося деяк зробити. Ну, і конець?

— Та ніби конець, а ніби не конець, — сказав Стасюра, — властиво ще саме найголовнійше лишилося: щоби ми мали від вас поруку, що як раз зробимо згоду, то ви на другий день не зломите її.

— Поруку? повторив здивований Герман. А якуж вам маємо поруку дати?

— І се також не така страшна річ, як на око видається. Ми хочемо заложити собі касу, з котрої був би для нас поратунок у всякій потребі. Отже ми жадаємо, щоби тепер, заки маємо стати на роботу, кождий властивець від кождої кошари вплатив до тої каси десять ринських, а опісля щоби обовязався так само від кождої кошари давати тижнево по ринському. Тай на тім конець.

Герман стояв, витріщивши очі, і не бачив нічого. Се послідне жадання заїхало йому мов довбнею в тімя. Досі чуючи скромні і дрібні робітницькі жадання, він в дусі починав уже сміятися з робітників, що задля такої марниці зачинали аж цілу бунтацію. Але тепер почало йому прояснюватися. Він відразу побачив, до чого воно йде з тим жаданням.

— Але щож вам се за порука? допитував він, чинячися, що не розуміє цілої ваги робітницького жадання.

— Се вже наша річ, відповів Стасюра. Зрештою як самі бачите, порука не велика, але щож діяти, така вже наша бідна доля, що й поруки ліпшої мати не можемо.

— Ще й кпить бестія! думав собі Герман і сам не знав, що діяти з тим жаданням: чи торгуватися, чи просто відтяти. Але одно і друге видавалось йому однаково небезпечним. Швидко він надумався.

— Ні, не можна сього, — сказав він рішучо, — такого жадання й не ставляйте, бо не дістанете! Вигадуйте яку иншу для себе поруку!

— Якуж вигадувати? Досить нам сеї одної. Коли ви гадаєте, що сього не можна, то пригадайте ви що иншого, але такого, щоби нам направду ручило.

— Я би гадав, що вам повинно вистачити наше чесне слово.

— Еге-ге, чесне слово! Знаємо ми такі чесні слова! Ні, вже чесне слово иншим разом, а тепер зробіть так, як ми жадаємо. Чесне слово хіба в додатку, — так буде найліпше.

— Але люде добрі, — почав уговорювати Герман, — що ви собі гадаєте з такими жаданнями? Ви думаєте, що ви тут якісь царі чи самовладники! Не виставляйтеся на сміх! Жадаєте богато, а не дістанете нічого, — то весь Борислав вас висміє!

— Весь Борислав нас висміє? А хтож то такий той Борислав? Борислав, паночку, то ми! І на нас тепер прийшла пора посміятися над вами! Чи ми дістанемо що, чи не дістанемо, се вже потому покажеться, — але на тепер від своїх жадань не відступимо, будь що будь!

— Як ваша воля, — сказав Герман, — я скажу властивцям про ваші жадання і принесу вам відповідь. Бувайте здорові!

І він кивнув їм гордо головою і вийшов.

— А що, самі видите, — сказав по його виході Бенедьо, що добре ми трапили, жадаючи від Жидів вкладок до нашої каси. Все вони дадуть нам тепер, як притисок на них, — але се їм найтяжше прийдеться. А се повинно нас навчити, що іменно на тім ми повинні найтвердше стояти. Будь що будь, — довго вони не можуть опиратися, — треба нам тільки твердо постояти за своїм! Вони добре знають, що як нам тепер дадуть з кождої кошари по десятці, то ми зараз на другий тиждень зможемо їм знов таку саму бунтацію під носом зробити!

Між тим Герман в тяжкій задумі йшов бориславською улицею. Чи чорт який нарозумив тих людей, чи що такого сталося? Аджеж як їм відразу з гори тільки грошей скинути, то се винесе кілька тисяч, і вони на ту суму в кождій хвилі зможуть нам зробити ще ліпшу коломийку. А так їх задурити, щоби відступили від того жадання, то також не вдасться. Чорт би побрав таку штуку!

Прийшовши до дому, довго ще думав Герман над тим ділом і ніяк не міг додуматися до доброго кінця. Вже й полудне минуло, надійшла третя година. Юрбою валять Жиди до Германового дому, щоб почути від нього

жадання робітників. Але почувши їх, і світу не раді стали.

— Ні, не можна, не можна! крикнули всі в один голос, — се нас зруйнує, се нас з торбами межи хати пустить!

— Га, то остається нам одно — чекати, поки їх засоби не вичерпаються.

— І сього не можна!

— Та бо ви як діти, — скрикнув гнівно Герман. Ні дома мене не лишай, ні в поле не бери! То щож робити? Міркуйте самі, чи є який ліпший вихід. Жиди притихли.

— Може би можна дещо виторгувати?

— Ні, не можна. Вже я трібував — і не заходь з того боку.

— Га, то нехай їх усі чорти поберуть, коли так! скрикнули Жиди.

— І я так кажу, — додав Герман, — але з того для нас поміч не велика.

В тій хвилі Леон, що мовчав підчас цілої тої перепалки, присунувся до Германа і шепнув йому щось до уха. Герман стрепенувся і на-пів радісно, а на-пів насмішливо позирнув на нього.

— Тільки ви знов мені не заїзджайте з моїм вчорашним лібералізмом, — прошептав він, усміхаючись. Що діяти, Noth bricht Eisen, а лібералізм не залізо!

— Такі то ви всі ліберали, поки дешевим коштом! — подумав собі Герман, — але на голос сказав:

— Щож, ваша рада не зла! Нам тепер о одно ходить: зломати на разі їх упір, а се певно, що їх трохи охолодить. Коби тільки удалося.

— Як не вдасться? Мусить удатися. Треба тільки взятися порядно.

— Та що таке, що таке? — допитували Жиди.

Леон кільком почав шептати до уха свій проєкт, котрий мигом на-пошепки розніся по світлиці. Ніхто не

важився висказати його голосно, хоч усі знали, що вони тут „самі свої“.

— Гурра, се раз проєкт! — скрикнули радісно Жиди. Тепер ми їм покажемо, хто з кого насміється, ха, ха, ха! Проведемо! Як кітку за стеблом проведемо!

— Так значиться, пристаєте? спитав Герман, коли улягся веселий гомін.

— Пристаємо, пристаємо, — розуміється, з тою ключкою.

— Коли так, то збираймося-ж всі разом і ходімо до них. Усі жадані гроші треба їм зложити зараз, з гори, — і завтра нехай на роботу стають!

З гомоном вирушили Жиди з Германової світлиці. Герман остався на хвилю позаду, прикликав Мортка і довгенько щось з ним балакав. Лице Морткове, рябе і погане, прояснилося при кінці якимось злодійським усміхом.

— Добре пане, — зроблю се для вас, — але прошу вас о поміч в тій справі. Якісь погані вісти доходять мене...

— Не бійся, я за все стою; що в моїй силі, то зроблю для тебе.

І за сим оба вийшли до жидівської громади, що гомонячи стояла на улиці. Але гомін той не був уже такий безпечно веселий, як перед хвилею. Холодний вітер улиці охолодив трохи й радість Жидів.

— А хто знає, чи се вдасться? Ризико, ризико! — неслося в громаді, мов шелест зівялого листя.

— Га, щож діяти, — сказав Герман, — ризико воно є, але у нашого брата кождий крок — ризико, — то вже ризикуймо й на тім кроці. Удасться, то добре, — а не вдасться, то ще таки світу не конець і вони нам з рук не вирвуться.

Громада йшла улицею звільна, мов в процесії. Герман пішов передом до Матієвої хати, щоб першим принести робітникам веселу для них новину. Слух про жидівську

процесію рухнув уже по Бориславі, — юрба робітників валила позаду Жидів, а друга юрба ждала вже проти Матієвої хати. Але ніхто не знав ще, що се все значиться.

— Ну, що? спитав Герман, коли робітники в хатині засіли по давному, — нагадались ви?

— А що ми мали нагадуватися? відповів Стасюра Наша гадка одна. От чей вам Бог післав инший розум на душу.

— То зле, що ви такі уперті, — сказав Герман. Але що вже діяти? Таке то наше, бідних Жидів. Коли хто з нами по правді не може порадити, то він береться на нас силою, бо знає, що ми проти сили не устоїмо. Таке й наше з вами. Затялись ви на своїм слові, — і нам приходиться уступити. Не прийшла гора до пророка, — прийшов пророк до гори.

— Що, ви пристаєте? — спитав Стасюра.

— А вжеж, що маємо робити, пристаємо! І то маєте мені завдячити, чуєте люде. Були між нами такі, що радили спроваджувати на вас шандарів, військо, але я сказав: Дайте собі з тим спокій! І на остатку побачили, що я маю „рехт“, і пристали на ваші жадання.

— На всі?

— А вжеж, що на всі. Коня без хвоста не купують. Ось вони йдуть сюди всі, щоби вам до рук, туй на тім місці зложити гроші до вашої каси. Тільки тепер наше питання: коли ми маємо до тої каси платити, то щоби ми мали й дозір над нею.

— А сього вам на що?

— Як то на що? Аджеж ми платимо. Ану, як хто роскраде гроші?

— Ну, над тим би ще мусіла бути рада, — се ще побачимо.

— Нехай і так, — сказав добродушно Герман, — мусимо на вас спуститися, бо — ну, бо мусимо! Але те-

пер принаймі одно мусимо знати: кілько грошей нині вплине до каси і де та каса буде находитися.

Стасюра не міг на те сам нічого відповісти. Він виліз із-за стола і почав шептатися з Сенем Басарабом, з Матієм і Бенедьом. Всі вони не знали, що й думати про ту наглу податливість Жидів, а Сень Басараб відразу сказав, що боїться, чи за тим не криється який підступ. Але Бенедьо, щирий і добродушний, вибив їм з голови підозріння. Зрештою і сама річ не виглядала на підступ. Колиб Жиди хотіли збувати їх обіцянками, то що иншого, — але вони прецінь хотять давати гроші, а гроші, то прецінь не є нічого фальшивого: возьми до рук, замкни до скрині, і безпечно. Побратими подалися на ті докази і рішили так, що справедливість вимагає, щоб і Жиди знали, кілько від них грошей до каси вплило, і де та каса находиться.

— Нехай буде по вашому, — сказав Стасюра. Виберіть двох з поміж себе, котрі би були при складці: при їх очах гроші зложаться до скрині враз із списом, хто що дав, — при їх очах скриня й замкнеться, — і так буде й далі, кождого тижня, доки потому ліпше не урадимось, як нам бути з зарядом каси.

Нетаєний промінь радости перелетів по Германовім лиці на ті слова. Ось уже змагаючийся гомін коло хатини дав знати про прихід Жидів. Ось уже вони почали входити до хати, дотикаючи рукою капелюха, витаючи робітників уриваними „дай Бо'—“. Герман кількома словами по жидівськи розказав їм, яка стала умова, і вони швидко порозумілися, щоб при складці були Герман і Леон. Почалася складка. Прийдеволя записував, хто що дає. Насамперед приступали дрібні властивці: ті платили з квасним виразом, з оханням, деякі торгувалися, другі по просту не додавали по ринському та по два. Більші властивці платили з жартами, з притиками, — деякі давали по одинацять і по дванацять ринських, — вкінці Леон дав двацять.

а Герман аж пятьдесять. Робітники тільки позирали по собі, — за хатою раз по раз роздавалися радісні крики, — се робітники витали свою першу побіду в тяжкій війні за поправу своєї долі. Першу — і послідну на разі!

Складка скінчилася. Перечислено гроші — їх показалося звиш три тисячі. Сень Басараб із порога прокричав ту суму цілій робітницькій громаді. Радість була без кінця. Германа і Леона трохи на руках не несли, — вони тільки всміхалися, почервонілі і спочені від задухи, що стояла в тісній, набитій людьми хатині. Гроші вложено до окованої скриньки, котра мала стояти в Матієвій хаті. Серед загальної шумної радости Жиди віддалилися.

— Гурра! Наша взяла! Гурра! — кричали довго ще робітники, ходячи товпами по Бориславі. Веселі пісні роздалися від одного кінця до другого.

— А завтра до роботи, — говорили деякі зітхаючи.

— Ну, і щож! Не вік же нам святкувати. Просвяткували три дні, як великодні свята, хіба не досить? Се був наш правдивий великдень!

— А ви, — говорили деякі на радощах Матієви і Сеневи, — пантруйте нам нашої каси, як ока в голові. Три тисячі срібла, — таж то сума!

— Ану панове ріпники, нафтарі, мазярі, — чия ласка зараз до роботи? — голосили по улицях надзорці. До вечера пів шахти! Ану, ану!

Товпа робітників валила за ними.

В Леоновій фабриці від першої хвилі, як згода стала, — вже горіла робота. Квапно діялось Леонови. Він хотів завтра скінчити цілий ладунок церезіни, щоби до кінця тижня упакувати і вислати до Росії. Він аж горів з нетерпливости через ті дні примусового святковання, а й Шеффелеви було якось не до соли. Тепер же він ледво міг діждатися згоди, а зараз туй таки закликав Бенедя і других тих, що вперед робили на його фабриці, і післав їх до роботи.

Пізно вночі вернув Бенедьо до хати. В хаті не було нікого. Матій також був на роботі, — сам Герман конче просив його, щоби робив при його ямі, по пятьнацять шісток обіцяв, і старий Матій на радощах подався. Яма була глубока, але більша її часть була забита, — нафти не було. За те в глубині около двацять сяжнів ішов перший поверх штолень, о пять сяжнів низше другий поверх, далі третий, в котрім тепер робилося. Яма була богата, — штольні давали денно около десять сотнарів воску, а таких богатих ям було у Германа звиш вісімдесять. І Матій прийшов з роботи пізно вночі, змучений, ледво живий, і скоро тільки до хати, кинувся на постіль і заснув як колода. Він і не бачив, як оподалік за ним на пальцях скрадався улицями Мортко, як він, коли Матій увійшов до хати, не замкнувши дверей, вшмигнувся до сіней і скулився в кутику, як вкінці, коли Матій замкнув двері, розібрався і заснув, — тихесенько вповз до хати, висунув з-під печі скриньку з грішми, взяв її під паху і поповз із хати. Ніхто не бачив сього, хіба блідолиций місяць, що час від часу боязко визирав із-за хмари. І ніхто не чув, як калатнув деревляний замок в сінних дверях, як рипнули двері, як почупкав Мортко долі улицею; — ніхто не чув сього, хіба холодний вітер, що різко шумів з устоку на Борислав і стогнав і завивав у крутих берегах недалекої річки.

На другий день крик і ґвалт зробився в Матієвій хаті — скринька, робітницька каса, пропала без сліду!

На другий день усі робітники пізнали, що вони завчасно сміялися! Жиди стрінули їх з насмішкою, а то й з наругами і погрозами. Плату відразу знизили ще низше попередної, а на безсильні прокляття і погрози обдурених робітників відповідали тільки сміхом.

— А щоб ви знали, дурні ґої, як з нами воювати! А де ваша каса, га? Ви гадали, що ми ні з сього ні

з того будемо вам касу складати? Постійте трохи, випчихайтеся! Борислав, то ми! І ми тепер сміємся з вас!

XVIII.

З дивним якимось прочуттям вибирався Ван Гехт з Відня в дорогу до Галичини. Щось немов говорило йому, що в тім новім, незнакомім для нього світі ждуть його чималі бурі і пригоди, жде його чи-трохи гризоти і прикрости. Але розум і писаний та леґалізований контракт говорили йому, що в тім новім світі жде його маєток і достаток, і він не мав причини не вірити сьому другому, виразному голосови.

Вибираючися в далеку і непевну дорогу, він подумав, що придавсяб йому помічник, і гадка його скинула зараз на Шеффеля. Де він і що з ним сталося? Він побіг до поліції, — там вказали йому помешкання його колишнього асистента. Але в помешканню Ван Гехт асистента свого не застав, — від кількох місяців виїхав. Куди виїхав? — Сього не знали на певно, — знали тільки те, що виїхав кудись nach Polen. Хоч Ван Гехт і не дуже наклінний був до підозрінь, але його застановило, куди таки nach Polen міг виїхати Шеффель. А шкода, що його нема, — думалось йому, — міг би був при мені гарний гріш заробити!

Аж ось перед самим виїздом з Відня одержав Ван Гехт письмо з Росії від одного високого достойника, мабуть члена св. синоду, чи що. Достойник запитував його, що се такого сталося з його проєктом достави церезіни і для чого наміри його розбилися і чи може він продав свій патент „Спілці земного воску“, котра давно вже зробила з св. синодом контракт на ту доставу, зложила 100.000 рублів кавції і [illegible]ко має постачити перший ладунок, 50.000 сотнар[illegible] з ясного неба не був би так перелякав бідного Ван Гехта, як се дружне письмо. А се що такого? скрикнув він. Се відки така кара божа на мене? Хто смів, хто міг мені се зробити? Мов опарений кидався

він сюди і туди, не знаючи, що діяти. Телеґрафічно запитав свого достойника, щоби був ласкав донести йому, з ким стоїть в контрактах та „Спілка земного воску“ і відки надіється присилки церезіни, — але достойник не відповідав, бо мабуть і сам не знав. Тоді Ван Гехт побіг з листом достойника і з своїм патентом до державної прокураторії, звіщаючи її про намірене на його шкоду ошуканство. В прокураторії сказали йому: Добре, винайдіть ошуканця, а можете бути певні, що він буде укараний. Ба, винайдіть ошуканця! Колиб то він знав його, колиб знав, де він є! Мов лихорадкою битий побіг Ван Гехт до цлового уряду і виєднав розпорядження, щоби по причині узасадненого підозріння о ошуканство всі посилки земного воску, що йдуть з Галичини до Росії і Румунії, підлягали докладній ревізії, а колиб між ними показалася церезіна, то щоб була притримана і яко corpus delicti відослана до державної прокураторії. Сам своїм коштом, не ждучи бюрократичного порядку, Ван Гехт розтелеґрафував те розпорядження по всіх награничних коморах, додаючи від себе обіцянку щедрої нагороди для того урядника, котрий викриє ошуканську посилку. Так упоравшися, Ван Гехт аж відотхнув, і швидко зібравшися, рушив в дорогу.

Але думка його, до дна розворушена, не переставала вертітися коло одного питання: хто се міг мені зробити? Очевидна річ, тільки дві можливости показувались йому, або хто небудь припадком, не знаючи про його патент, винайшов церезіну окремо від нього, — або Шеффель, котрому звісний був його секрет, — видав його. І коли перша можливість, чим більше в неї вдумувався, тим дальшою йому показувалась, то за те підозріння на Шеффеля що хвилі набирало більше сили і правдоподібности. Несподіваною а сильною підпорою того підозріння послужило й те, що він чув про Шеффелів відїзд nach Polen. І Ван Гехт постановив собі, скоро приїде до Дрогобича, розвідувати боками, чи не дізнається дещо про Шеффеля.

Щастя сприяло Ван Гехтови. Приїхавши до Дрогобича, він не застав Германа дома, але застав тільки карточку від нього, щоби був ласкав потрудитися до фабрики і оглянути церезіновий відділ, уладжений після його пляну. Він поїхав до фабрики. Там застав як-раз будовничого, котрий кінчив уставлювання кітла. Оглянувши церезіновий відділ, Ван Гехт висказав будовничому своє повне вдоволення, а що будовничий, скінчивши своє діло, мав саме вертати до Дрогобича, то Ван Гехт запросив його до повозу, на котрім він сам приїхав. Посідали. Розговорилися по дорозі. Будовничий росказував Ван Гехтови про Борислав і про те, що там учора вибухли якісь непорядки, про котрі досі нічого ще певного не знати. — Певно звичайна хлопська непокірливість, нічого важного! додав він з погордою. Далі перейшла бесіда на инші бориславські обставини, на стан воскової продукції і воскового ринку. З розмови показалося, що про нову церезіну будовничий нічого ще не знає, — і Ван Гехт почав думати, що годі буде він нього що небудь дізнатися про те, чого йому треба. Але будовничий розговорився і говорив уже, що йому слина на язик принесла.

— Я вам кажу, що ціла та штука не довго потріває, — балакав він, — леда день, і все попелом розвіється, збанкротує. Дрібні властивці держаться тільки якимсь чудом Божим, і треба тільки якого небудь случайного припадку, щоб усе те пішло з торбами. А й між більшими властивцями, розуміється крім одного Германа Ґольдкремера, нема ні одного солідного ґешефтсмана. Усе швіндель, усе дурисвіти! От прошу вас, тут один з найбогатших будує недавно нову фабрику, якусь новомодну фабрику, і хотячи замаскуватися, говорить мені, що се має бути паровий млин. Дає мені плян, — вже й забув, чиєї то роботи той плян був. Ну, нічого, — зирнув я, виджу, що се нафтарня, а не млин, — але гадаю собі, коли твоя воля, щоби се був млин, то най тобі буде млин. А він дурень скоро при пер-

ших закладинах, тай зараз проговорився, і ще й мене скомпромітував! Ну, скажіть же, чи можна з такими людьми солідне діло мати?

Ван Гехта не дуже зацікавило се оповідання. Але щоб не показатися нечемним і таки чимось піддержати розмову, він спитав будовничого:

— То, кажете, новомодна якась фабрика? А не можете мені сказати, що в ній такого новомодного?

— Не можу вам того сказати, бо, як кажу вам, будови тої я не провадив. Але коли ви з тим ділом близше знакомі, то я вам скажу, якої системи се фабрика. Позвольте, позвольте, тепер собі пригадую, — плян фабрики був роботи якогось Шеффеля, певно будете знати його систему фабрикації?

Ван Гехт аж зірвався з сиджіння, мов прошиблений наглим ударом електричної батерії.

— Шеффеля, кажете? І що, фабрика та вже готова?

— О, давно готова. Кажуть, що робить день і ніч.

— А властивець тої фабрики зоветься —?

— Леон Гаммерпляґ.

Ван Гехт записав собі імя в нотатці.

— А не можете мені сказати — даруйте, що вам так наприкряюся — де находиться та фабрика?

— По конець Борислава. От сею дорогою як поїдете в долину, понад ріку, через онто село — зветься Губичі — і не доїздячи до Борислава, на ліво, над річкою.

— Дякую вам. Мене дуже інтересує та нова система фабрикації, — мушу поїхати ще нині звидіти ту фабрику. Бувайте здорові!

Карита зупинилась була власне перед домом будовничого, котрий з укладністю старого елеґанта стиснув Ван Гехта за руку, вискочив з карити і пішов до свого дому.

Ван Гехт добру хвилю думав, що йому робити, а опісля казав везтися до Германового дому на обід.

— Нехай і так, — думав він сам собі по дорозі, тепер маю його в руках, не втече мені ніяким способом!

XXI.

Щасливий, розрадуваний і пристроєний, мов на празник, увійшов Ґотліб до світлиці, в котрій сиділа Фанні. Се перший раз мав він бачитися з нею після щасливого уладження їх діла між його матірю і її батьком. Він ішов, землі під собою не чуючи: голова його повна була образів щасливої будучини, серце повне було несказаної пристрасти, невгасимого жару. Якою то він застане її? Як вона любо усміхнеться йому назустріч, як пречудово румяніючись впаде в його обійми, похилить прекрасну головку на його плече, — як він буде цілувати, пестити, голубити її! Все те, мов рожеві, запахущі блискавиці, стріляло в його уяві, і він не йшов, а летів, землі під собою не чуючи, щоби як найшвидше побачитися з нею.

Але що се? Ось вона стоїть при вікні, плечима до дверей, з головою опертою о шибу, і чи не чує його приходу, чи не хоче обернутися. На ній сукня з якогось сірого шовку, хоч дорога, а всеж якось так буденно виглядає; ані одна скиндячка ані ніякий блискучий металевий стрій, котрі вона так любить, — ніщо не показує, що вона чогось надіється хорошого, радісного, празничного. Тихенько він наблизився до неї, взяв її за плече і нахилився, щоб поцілувати в лице, коли разом відскочив, мов опарений, побачивши, як рясні сльози плили з її очей, і почувши рівночасно її придушені, хлипанням перериванi слова:

— Іди геть!

— Се що такого? Фанні, що тобі сталося? Фанні, серце моє, чого ти плачеш?

— Іди геть, не говори до мене!

— Як то не говорити? Щож се такого? Чи вже я тобі такий ненавистний, такий огидний, що й поглянути не хочеш на мене, Фанні?

І він знов положив свої руки на її плечі, стискаючи їх легенько. Фанні ще дужче заплакала, але не оберталася.

— Іди геть! Хібаж не знаєш, що нам треба розлучитися, що нам з собою не бути?

— Нам? розлучитися? Се ти що говориш, Фанні? Ти недужа, чи що такого? Нам не бути з собою? Хто се сміє казати?

— Мій батько.

— Твій батько? А се коли? Адже недавно, позавчора, він дав своє слово моїй матери, — хібаж він міг взяти назад своє слово?

Фанні мимоволі обернулася, слухаючи його слів, — вона й сама не знала, що се значиться.

— Алеж противно, Ґотліб, — іменно твоїй матери мій батько казав, що не дасть мене за тебе, що має зо мною якісь инші види.

— Алеж мати зовсім противно казала мені!

— А я тобі кажу правду, — я все чула!

— То моя мати ошукала мене?

— Вона може так тільки... щоби ти не турбувався...

— Господи, то воно й справді так? Ні, се не може бути! Що я винен твому батькови, що ти йому винна, Фанні, що він хоче нас живих зарити в могилу?

— Я не знаю, Ґотліб!

— Але ні, ні, ні, — і при тім він з лютости тупнув ногою, — се не може бути! Я не дам з собою грати, мов з котятем. Я не котя, Фанні, — я вовк, я вмію кусати!

Він почервонів як бурак, його очі почали заливатися кровю, лютість затамувала йому дух. Фанні дивилася на нього, мов на святого. Ніколи він не видавався їй таким хорошим і принадним, як в тій хвилі дикої лютости. По

хвилі передишки Ґотліб говорив далі вже трохи лагіднійше:

— Але скажи ти мені, Бога ради, Фанні, через що твій батько не хоче дати тебе за мене?

— Не знаю, — відповіла Фанні. — Мені здається, що він має якийсь гнів на твоїх родичів.

— А ти Фанні, ти, — і він з диким жаром вдивлювався в її очі, — ти — чи пішла би за другого, як би твій батько казав тобі?

— Ґотліб, як можеш ти так питати мене? Тиж знаєш, я виплакалаб свої очі з жалю за тобою, я вмерла би швидко, — але проти батькової волі не пішлаб.

— Так ти мене любиш?

— Ґотліб! — І вона впала в його обійми. Жаль і грозяча розлука додавали сили їх пестощам, сльози доливали жару їх поцілуям.

— Але які види може твій батько мати з тобою, Фанні?

— Або я знаю! Адже знаєш, мій батько богатий, має звязки з усякими купцями та банкирами, — може хоче мене віддати за котрого з них.

— Прокляте богацтво! воркнув крізь зуби Ґотліб.

— Я би воліла, щоби мій батько був бідний, — сказала сумовито Фанні, тоді він потребував би ласки твого батька і з радістю віддав би мене за тебе.

Очі Ґотліба заіскрилися при тих словах дівчини. Він кріпко стиснув її руку, так що вона аж скрикнула.

— Добре мовиш, Фанні, — сказав він рішучо, — і я так кажу! Бувай здорова!

— Куди йдеш?

— Не питай! Я постараюсь усунути всі завади, що стоять в дорозі нашому щастю! Ти мусиш бути моєю, а хоч би тут — — —

Вона не дочула його слів. — Мов громова хмара ви-

біг він з Леонового дому і в бідної Фанні трівожно стискалося серце.

— Що він хоче зробити? прошептала вона. — Він такий бистрий і палкий, він так горячо і безпамятно любить мене, що готов наробити якого лиха. Господи, хорони його!

А Ґотліб, вийшовши на улицю, став на хвилю, немов роздумуючи, куди йти. Далі стрепенувся і погнав до дому.

— Мамо, — скрикнув він, впадаючи до материного покою, — по що ви одурили мене?

— Як, коли?

— По що ви сказали, що Леон прирік віддати свою доньку за мене?

— Або що, не хоче?

— Аджеж він і вам казав, що не хоче? чи ні?

— Та так. Поганець він, синку, — я тобі давно казала, щоб ти з ними не заходився! — Все те говорила Рифка, мов сонна, мов із яких неясних столітних споминок. Але Ґотліба та сонливість вивела з терпцю. Він тупнув ногою, аж вікна забреніли й крикнув:

— Мамо! Раз я вам казав, щоб ви говорили зо мною по розумному! Раз я вам сказав, що люблю Леонову доньку і що вона мусить бути моєю, тож не говоріть мені нічого проти неї! Розумієте, чи ні?

Рифка тремтіла всім тілом від тих грізних слів, котрих значіння вона лиш через половину розуміла, — і мов причарована не зводила очей з його лиця.

— Та добре, синку, добре, — але чогож ти від мене хочеш?

— Я хочу, щоб Фанні була моєю.

— Та щож, коли той поганець не хоче дати її за тебе.

— Мусить, мамо!

— Мусить? А як же ти його всилуєш?

— Отож про те я хотів з вами порадитися, мамо.

— Зо мною? Щож я тобі в тім пораджу? Ти, синку, маєш свій розум, ліпший, ніж мій, — радь собі сам!

— А так, ви розгнівали Льона, відопхнули його, а тепер „радь собі сам“! Виджу, виджу, як ви мене любите!

Рифка захлипала мов мала дитина.

— Синку, синку, лиш того мені не кажи! Все, що хочеш, лиш того мені не кажи, що я тебе не люблю.

— Ба, як же маю не казати, коли ви всьому мойому лиху винні, а тепер і порадити не хочете, як з того лиха випутатися.

Бідна Рифка билася, мов риба в саку. Вона так рада була подумати і придумати щось дуже, дуже мудрого для свого сина, але її недужі, надломані і блудні думки мішалися і розлазилися без ладу і складу, — вона прибирала тисячі рад, одну за другою, і не висказавши нічого, відкидала їх, видячи, що всі ті ради безумні і зовсім не ведуть до цілі.

— Ти, ти, синку, піди до нього і проси його... або ні, ліпше, намов деяких ріпників, щоб його добре вибили... або ще ні, найліпше би було трутити того поганця де з моста в воду, — або ні — ох, що то я хотіла сказати — —

— Дурні ви, мамо!

Рифку врадувало те слово, — воно зняло з неї страшний тягар — думання.

— А видиш, синку, я тобі то казала, що я нічого путнього не придумаю, бо я дурна, синку, дуже дурна, як стовп, як туман вісімнацятий! Ох моя голово, моя бідна, дурна, нетямуща голово! — І Рифка тяжко заридала, сама не знаючи, чого.

Нараз вона стрепенулася, живійша іскра заблисла в її оці.

— Слухай, синку, що я придумала!

— Що таке?

— Він казав, що має инші види з донькою, — певно за богача якого хоче її дати.

— А певно.

— Як би він був бідний, то дав би доньку за тебе.

— А певно.

— Ну, а хібаж то така велика річ з богача зробити бідного?

— Не велика.

— І я так думаю. Піди вночі і підложи огонь під його кляту фабрику, — все його богацтво за годину з димом піде, — і донька його буде твоєю!

Ґотлібові очі заярілися рішучим огнем.

— Добре кажете, мамо! І я сам так гадаю. Дякую вам!

І він побіг з покою, оставивши Рифку саму з її думками. Вона зразу сиділа безсильна, втомлена незвичайною працею думок, — сиділа і всміхалася, що ось яку то мудру раду дала вона синови. Лице її в тій хвилі мало вираз того ідіота, що регочеться, відтявши голову свому улюбленому котови. Але не довго трівав той ідіотичний супокій. Ні відси ні відти налетіла яснійша хвиля, — Рифці разом ясно стало, в яку бездонну пропасть попхнула вона свого сина, — їй разом показалося, що її син підкрадається з засвіченим віхтем під якийсь високий, темний будинок, що підпалює його, втікає, його ловлять, бють, кують в кайдани, вкидають в якусь глубоку-глубоку підземну вохку яму, — і вона в страшенній роспуці вхопилася за голову обома руками і микаючи на собі волосся, скрикнула:

— Мій сину! Мій сину! Вернися!

Але Ґотліб був уже далеко і не вернувся.

XX.

І знов побратими зійшлися на нараду в Матієвій хаті. Мов з хреста зняті сходилися вони, мов розбиті засідали вони на лавах, з похиленими очима, не сміючи

зирнути один на одного, немов то вони були винні тому нещастю, котре постигло цілу робітницьку громаду. А вжеж найдужче подався Бенедьо. По його впалих, помутнілих очах, по його пожовклім, аж зеленім лиці, по його надломаній, похиленій поставі, по безсильно обвислих руках видно було, що вся сила його життя підтята, що усміху не буде вже на тих зівялих устах, що він жиє вже немов чужим, позиченим життям, що робітницьке нещастя вбило, роздавило його. Кілько він перетерпів в тих двох днях! З яким болем виривав він із свого серця одну за другою золоту надію! Перша хвиля, коли вони з Матієм побачили, що двері незамкнуті, а опісля, мов якою зловіщою рукою перті, переконалися, що скриньки нема, — та перша хвиля, то була певно найтяжча, найстрашнійша хвиля в його життю. Всі сили разом опустили його, все тіло так і застило на місці, вся память погасла, він стояв мов паль і не міг поворухнутися. Звільна ажень вернула його память, щоб тим тяжче мучити його. Що скажуть робітники? Що скажуть побратими? Чи не буде найперша їх думка така, що оба вони, підкуплені Жидами, видали їм касу? Та страшна думка огнем палила його серце. І воно зовсім легко може бути, — шептав йому якийсь злорадний, упертий голос, — адже два нас у хаті, вилому нема ніякого, сліду ніякого, — очевидна річ, що взято скриньку при нас і на нашім свідомі! І я — зрадник! Я, що ціле своє життя, цілу свою душу вложив в ту справу, — я мав би причинитися до її повалення!... І хоч тогож таки дня Мортко сам, голосно і регочучись, признався перед Матієм і перед другими робітниками, що се він викрав касу, що вона находиться в далеко безпечнійшім сховку у Германа і що „хто хоче, най мя йде скаржити, то ще сам піде до діри за недозволені складки“, — то від сього признання не полекшало Бенедьови. Думка його винаходила чим раз і чим раз нове терня, котрим могла все на ново ранити свої власні кріваві рани. Хто бачив його підчас

робітницької змови, охочого, невтомного, радісного, все задуманого і все готового радити другим і додавати відваги, — а хто бачив його тепер, нужденного, скуленого, тремтячого, — той був би подумав, що се або не той чоловік, або що він перебув яку тяжку недугу. І Бенедьо справді перебував тяжку недугу, з котрої — сам він те бачив — виходу для нього не було.

Не менше подалися й инші побратими, особливо Матій й Стасюра. Тільки брати Басараби не змінилися і, бачилось, не дуже сумували. Ба, що більше, на їх лицях виднілося щось немов потаєна радість, немов отсе сповнялося те, чого вони давно дожидали.

— Щож, побратими, — сказав Андрусь по хвилі важкої мовчанки, наш красний сон скінчився, — розбуджено нас!

Ніхто не відзивався на ті слова.

— Що сумувати, браття, — заговорив знов Андрусь і голос його ставався чим раз мякший, — сум не поможе. Що впало, те пропало, і воно, вірте мені, мусіло так прийти! З нашими Жидами таким способом не порадимо, я то з самого початку казав. Не такий вони народ, щоби можна з ними вдати по добру! І то велике діло, що ми такого доказали, як отсе перед кількома днями! А се вони би чи тепер чи в четвер таки зробили. Нічого нам тепер і думати про те, щоби поступати з ними так, як досі!

— Так щож діяти, — не то сказав, не то зойкнув Бенедьо, — невжеж опустити зовсім руки і здатися на їх ласку?

— Ні, і ще раз ні! — живо підхопив Андрусь. Ні, побратими, — наша війна з Жидами іно що зачалася, але ще зовсім не скінчилася. Се досі, то був тільки жарт, — тепер нас чекає правдива, велика, горяча битва!

В словах Андруся було тільки сили, тільки жару і завзяття, що всі мимоволі звирнулися на нього.

— Так, тепер нам треба показати, що й Жиди завчасно сміються з нас, що Борислав, то таки ми, робучі люде! Тепер ми побачили, що добрим способом з ними воювати годі, — стрібуємож не так!

— Ми й досі, Андрусю, не... не зовсім добрим способом воювали. Вони відплатили нам тільки зуб за зуб.

В тих болючих словах був такий острий, глубокий закид, що Сень Басараб, котрий пикаючи люльку сидів на порозі, зірвався на рівні ноги й поступив пару кроків до Бенедя.

— Не випоминай, не випоминай минулого, Бенедю! сказав він з притиском. Адже сам ти знаєш, що без тих нечистих грошей і твоя чиста війна не булаб могла зачатися.

— Я не випоминаю нікому нічого, — смирно відказав Бенедьо, — я знаю сам, що так мусіло бути, що така вже наша нещаслива доля, що тільки неправдою з неправди мусимо видобуватись, — але, побратими мої, вірте мому слову, чим менше неправди буде на руках наших, тим певнійша буде наша дорога, тим борше поборемо ми своїх ворогів!

— Ба, як би то вороги також так само думали і також чесно з нами поступали, то тоді певно й ми мусілиб їм дорівнати, а то й випередити їх! — сказав Андрусь. Але тепер, коли правда звязана, а неправда має ніж у руках, то я боюсь, що заким правда по правді розвяжеться, неправда й зовсім заріже її. Але не про те ми мали нині говорити, браття, а про те, що нам тепер робити? Я гадаю, що нам тільки одна дорога осталася, — але поки скажу своє слово, хто знає, може з вас котрий вигадає що иншого, кращого... делікатнійшого, — бо моє слово страшне буде, браття! Тож прошу вас, хто має що сказати, нехай каже. Ти, Бенедью?...

— Я — нічого не скажу. Я не знаю, що нам тепер робити! Хіба зачинати на ново утрачене.

— Еге-ге, далека дорога, тай то мости позривані. Ні вже, що иншого придумай!

Бенедьо мовчав. Що він міг тепер придумати?

— А ви другі, знаєте який спосіб? спитав Андрусь. Говоріть!

Ніхто не говорив. Усі сиділи з понуреними до долу головами, всі чули, що наближається щось страшне, якесь велике знищення, — але чули заразом, що вони не в силі його відвернути.

— Ну, коли ніхто не говорите, то я буду говорити. Одна нам тепер дорога осталася — підпалити се прокляте гніздо на всі штири роги. Се моє слово.

Бенедьо здрігнувся.

— Не бійтеся, невинні не потерплять по-при винних. Усі вони винні!

Мовчанка стояла в хаті. Ніхто не перечив Андрусеви, але й притакувати йому якось ніхто не важився.

— Ну, чогож ви сидите, мов порізані? Невжеж ви такі вояки, що війни боїтеся? Згадайте лишень, в якій думці поприступали всі ви до побратимства. Аджеж у нас ще є карбовані палиці, — і нема тут і одного Жида в Бориславі, на котрого би у нас карбів не було. Ви генто допоминалися мене о обрахунок. Нині день обрахунку, тільки що до давних карбів прийшов ще один новий, найбільший: що вони ошукали й обікрали цілу робітницьку громаду, що вони показали тим способом виразно, що хотять нас по вік віку держати в безвихідній неволі. Чи требаж вам ще чого більше? Я думаю, що сей один карб стачить за всі!

— Але щож се буде за обрахунок: запалите кільна хат, кілька маґазинів, і або вас полапають і посадять до криміналу, а як ні, то Жиди знов скажуть: трафунок!

— О, ні, не так воно буде. Коли приступати до такої війни, то вже з цілою громадою, сказав спокійно Андрусь.

— А хібаж се можна? Нехай один найдеться серед громади, що вас видасть, і всі ви пропадете.

— І так не буде. Кождий з нас, хто пристане на те діло і обіцяє руку до нього приложити, добере собі десять, двацять таких, котрим може завірити, і не кажучи їм нічого, скаже їм в означенім часі зібратися на означенім місці. Тоді дасть знак. А колиб що видалося, то я беру все на себе.

— Алеж робітники тепер люті, роздратовані на Жидів, готово статися ще яке більше нещастя, — говорив Бенедьо далі, заступаючися всякими, хоч і найслабшими поводами від страшної певности.

— Се тим ліпше, тим ліпше! аж скрикнув Андрусь. Тепер найліпше вдасться моя війна, коли твоя роздразнила людей. Ти приготовив для мене найбільшу поміч, і за те я сердечно дякую тобі!

— Ти страшний, Андрію! — зойкнув Бенедьо, закриваючи лице руками.

— Я такий, яким зробило мене життя і вони, закляті вороги мої! Слухай, Бенедю, слухайте й ви, побратими, моєї повісти, — будете знати, що навело мене на гадку, завязувати таке побратимство для пімсти на Жидах. Отець наш був найбогатший газда на всю Баню. Се було по скасованню панщини, — отець наш взяв у пана пропінацію, щоб не допустити Жида до села. Хісна з тої пропінації великого він не мав, але те схіснував, що околичні Жиди страшно на нього завзялися. Отець шинкував чесно, водою горівки не розливав і з усіх сіл народ ішов до нього. Жиди за те бий-забий на нього. Зразу зачали перед паном крутитися, щоби батька підкопати, але пан знав батька і не вірив Жидам. Видячи, що з того боку нічого не діються, Жиди взялися на инші способи. Підмовили злодіїв, а їх тоді богато було по селах, — зачали вони шкоду робити батькови. Раз пару коней зо стайні вивели, то знов куфу горівки випустили, то до комори підкопалися. Але

й тим способом батька не могли підтяти. Крадіж винайшлася, а ті, що куфу випустили, самі видалися і мусіли заплатити шкоду. Тоді Жиди, що робити, підпалили нас. Ледво ми з душею повихапувалися, — все згоріло. Отець наш був сильний, твердий чоловік, -- тільки нещастя не зломало його. Він кинувся сюди-туди, до пана, до сусідів, — запомогли його, почав він знов ставати на ноги. Тоді Жиди підмовили кількох піяків, давних панських льокаїв, щоби забили батька. Вони напали на батька вночі серед дороги, але батько вправився з ними, і одного заголомшеного приволік до дому. До всього признався, хто його намовив і що дав. Батько до суду, — пішли два Жиди сидіти. Тоді другі взяли і строїли батька. Закликали його немов на перепросини і дали щось, — як прийшов, так зараз і ляг, мов підкошений, а до тижня і вмер. Пан, що дуже любив батька, спровадив комісію, комісія викрила отруту, — але не було кому настояти і справа замялася. Ще й матері Жиди пригрозили, щоб і писнути не сміла, бо инакше нещастя буде. Мати злякалася і дала спокій. Але не довго Жиди дали нам спокій. Вони очевидно завзялися зовсім зруйнувати нас. Мати наша вмерла в холєру, лишилися ми з Сеньом, сироти-підростки. Замісць нашого батька взяв уже був пропінацію Жид, -- отже то він тепер присікався до нас. Сюди-туди він вкрутився за опікуна над нами і взяв наш ґрунт в уживання, а нас на виховок. На Бані й тоді вже Жидів було досить, і се була не дивниця, що Жид опікувався над християнськими сиротами. Зазналиж ми тої жидівської опіки! Зразу було нам добре, мов у Бога за пазухою, Жид догоджував нам, до роботи не заставляв, ще й горівочки додавав. Але чим далі, тим тіснійше і вкінці повернув нас зовсім собі в наймитів-попихачів. Ми зачали допоминатися свого ґрунту, але Жид тимчасом умів уже так покрутити з панами і з громадським урядом, що нас зовсім відсудили від ґрунту. Але Жид не чувся ще спокійним і старався нас

зовсім позбутися. Зачав намовляти урльопників, щоби нас били; далі підкупив війта, щоби вставився у асентерункової комісії, щоби нас заасентерували до війська. Але ми все перебули і, вислуживши в війську, прийшли назад до села. Жид затремтів; він знав, що ми не подаруємо йому свою кривду і старався випередити нас. Запросив нас до себе буцім-то на гостину і хотів потроїти нас так, як батька. Але сим разом йому штука не вдалася. Ми пізналися на тім і нагодували силоміць самого Жида тою стравою, котру нам приладив. Через тиждень його не стало. Тоді ми покинули своє село і пішли сюди, а по дорозі поприсягли собі до смерти своєї мститися на Жидах. Ми постановили собі робити з ними так, як вони з нами: підмовляти напроти них як найбільше людей, шкодити їм де можна і то так зручно, щоби вони й самі не знали, відки на них паде лихо. Від того часу минуло вже десять літ. Як ми досі сповнювали свою присягу, про те не буду оповідати. Але найбільша наша пімста наближається тепер і хто хоче бути нашим братом, нашим щирим приятелем, хто хоче мститися разом з нами за свої і за громадські кривди, той піде з нами в тій потребі!

Послідні слова сказав Андрусь піднесеним, майже благаючим голосом. Його оповідання, сухе, уриване, мов з нехочу росказане, а прецінь таке досадне і відповідаюче понурому настроєви всіх побратимів, зробило на всіх велике враження. Перший Прийдеволя зірвався і подав руку братам Басарабам.

— Ось моя рука, — сказав він, — я з вами, хоч і до могили! Що буде, про те я не дбаю, а що скажете, те зроблю. Щоби тільки пімститися, — про ніщо більше я не дбаю!

— А старого Деркача, чей також не відкинете, — дався чути голос з кута, і лице Андрусеве прояснилося усміхом.

— Нікого не відкинемо, братчику, нікого! — сказав він. За Деркачем один за другим зголосилися всі побратими окрім старого Матія, Стасюри і Бенедя. Андрусь радувався, жартував.

— Ну, ті два старі, з них нам і так хісна великого не було би. А ти, Бенедю? Все ще про свої „чисті руки“ мрієш?

— Про що я мрію, се менша річ, се тільки мене обходить. Але те одно бачу, що наші дороги нині розходяться. Побратими, позвольте мені сказати вам ще слово, поки зовсім розійдемося.

— Що там його слухати! — воркнув спльовуючи Сень Басараб.

— Ні, — говори! — сказав Андрусь, котрий тепер чувся по давному головою і провідником тих людей, відданих йому з душею і з тілом, і в тім почуттю набрав знов тої певности і сили поступовання, яка його вперед визначувала і яка потрохи опустила його була підчас недовгого Бенедьового провідництва. — Говори Бенедю, — ти був добрим побратимом і щиро хотів для всіх добра, ми певні, що ти й тепер того самого хочеш. А коли дороги наші розходяться, то се не для того, що ми самовільно відриваємося від твоїх рад, але для того, що конечність пхає нас туди, куди ти чи не можеш, чи не хочеш іти з нами.

— Дякую тобі, Андрусю, за твою добру віру. Але те, що ти кажеш про конечність, котра буцім то пхає вас на зле діло — бо що задумане тобою діло не є добре, се чень ти й сам признаєш, — сьому я не можу якось увірити. Яка тут конечність? Що Жиди ошукали й обікрали нас, що звязали нам руки і заперли нам на тепер дорогу до ратунку, — то чи з того вже випливає, щоб ми мусіли відректися від свого чистого сумління, статися паліями?

Ні, побратими мої, і ще раз кажу, що ні. Перетерпім ту нещасливу годину. Час загоїть усі рани, втишить наш гнів, ми звільна найдемо в собі силу зачати розбите діло знов наново, і знов колись поставимо його на тім ступні, на якім було недавно. Тільки що тоді, навчені раз, будемо осторожнійші. А своїм підпалом що ви вдієте, кому поможете?

— Їм пошкодимо, і сього нам досить! — скрикнув Сень.

— Ох, не досить, побратиме Сеню, не досить! Може бути, що тобі, вам кільком досить, бо ви на те заприсяглися. Але другим? усім робітникам? Чи вони від того будуть ситі, що Жиди покапцаніють? Ні, але будуть мусіти знов робити по давному і вдоволятися ще меншою платою, бо богатий все таки хоч з мусу може заплатити більше, а бідний не може. А не дай, Боже, викриється ваша змова, то тільки вас піде гнити до криміналу, або хто знає, що ще може статися! Ні, побратими, прошу вас ще раз, послухайте мого слова, покиньте свої страшні замисли, — працюймо далі разом так, як зачали, а пімсту оставмо тому, котрий важить правду-неправду і кождому вимірює по ділам його.

— Те-те-те, — ти вже щось з попівська затинаєш, — відказав насмішливо Сень. — Не час нам ждати на той вимір, про котрий досі якось ми нічого не знаємо. Моя гадка: у кого міцні кулаки, той сам собі вимірить правду. І нам так треба робити. Хто сам собі помагає, тому й Бог поможе!

— Так, побратиме Бенедю, — сказав лагіднійше Андрусь, — годі нам уже вертатися. Розмахнули сокирою, то треба вже врубати, хоч би мала нам сокира і в зуби пирснути. Коли ти не хочеш з нами кумпанію держати, то ми тебе не силуємо. Розуміється, що надіємося по тобі, що не видаш нас.

— Га, коли инакше не можна, коли так мусить бути, сказав Бенедьо, то нехай і так, останусь з вами до кінця. Палити з вами не піду, того від мене не жадайте, але останусь тут на місці. Може вам зможу в чім иншім порадити або помогти, — то гріх би був, колиб я в таку горячу пору втікав з поміж вас для власного безпеченства.

— І я так само! І я так само! — сказали Стасюра і Матій. — Всі ми стояли досі дружно, в щасливійшім часі, то треба нам держатися разом і в тих тяжких хвилях, які для нас настануть.

— Так, побратими! Спасибі вам за те, — сказав Андрусь, стискаючи одного по другім за руку, — тепер я спокійний і сильний, — тепер можуть тремтіти наші вороги, бо хвиля пімсти надходить. Яке сімя дає нам доля у руки, таке й сіймо. А що з нього зійде і хто збере його плоди, се річ не наша, — ми може й не дожиємо того. А тепер остається нам обговорити докладно, коли і як має се статися.

Всі побратими, окрім Бенедя, Матія і Стасюри, стовпилися довкола Андруся і тихійшим голосом розпочали оживлену нараду. Матій сидів на припічку, держачи нетямно в зубах давно вигаслу люльку, Стасюра шпортав палицею по землі, а Бенедьо сидів на лаві, звісивши голову, а по довгій хвилі встав, утер рукавом дві пекучі сльози, що туй-туй хотіли бризнути з його очей, і вийшов на двір. Се він прощався з своїми золотими надіями...

*

* *

Чорна ніч обгорнула Борислав, коли Бенедьо вийшов з хати. Його розпалене лице обвіяв холодний вітер. Деиеде блимали світла: ще світили шинки, що до решти випивали кров із робітників. Бенедьо не помічав, що холодний вітер вдирається за його розхрістану сорочку та морозить кров

у жилах. Серце товклося йому в грудях мов молотом, коли подумав про всі наслідки Андрусевих замислів.

Кілько то робітників помандрує до криміналів, коли вдасться, кілько біди настане, важке безробіття для тисячів голодного народу... Дві сили боролися у його душі: одна давний, добрий Бенедьо, покірний, працьовитий, що повільною впертою працею хотів доробитися маленького кусничка ґрунту та забезпечити безжурну старість матері, Бенедьо повчений тепер коротким, але болючим досвідом, і другий пристрасний, дужий, що на вид заподіяної кривди; кривди, яка і в його очах перевисшала все заподіяне досі, кипів і поривався за зло злом — може ще навіть більшим — відповісти. Сліпа месть не казала оглядатися на наслідки. Що буде, коли згорить Борислав? Хто потерпить більше: Жиди чи робітники? Не вмів на се Бенедьо відповісти, проходячи вуличками Борислава. Хижий вітер знимався чим раз дужче. Як довго так бродив вулицями, Бенедьо не тямив. Прийшов до себе, коли дійшов до його вух якийсь звук. Чув його цілком добре: виходив із дверей якогось будинку, якого вікна були ярко освітлені.

Ха! ха! ха! — дзвінко доносилося до вух Бенедя.

Адже не улягало ніякому сумнівови: хтось весело сміявся. На білих фіранках мигали чорні тіни. Сміх мов ножем різнув по серці перетомленого Бенедя. Як давно вже не чув веселого сміху! А він сам? Як довго себе тямить, не міг сміятися. Від осьми літ сирота, тяжка праця, хоровита матір, побої майстра і штурханці инших. А тут хтось сміявся: веселим дзвінким голосом. Бенедьо переліз з трудом через паркан і притулився до вікна партерового дому. В кутик вікна заглянув до середини. Довкола довгого стола сиділи головачі нафтового діла. Запивали шампаном побіду. По розбавлених лицях, похляпанім обрусі та по свобідних, надто може свобідних рухах легко було пізнати, що веселість і забава мусіли досягнути вершка.

А ось... очі Бенедя упали на постать одного Жида у витертім сурдуті та заболочених чоботах. Його зуби були вишкірені серед обридливого усміху, який викривив ціле худе костисте лице в якусь чортівську маску. Очі всіх були устромлені на Жида, що зігнений в каблук на пальцях підкрадався до печі. Ось він отворив повільно дверці і сягнув обома руками в глибину. Бенедьо напружив зір і притулив лице до шибки, щоби не спустити з ока ні одного руху Жида. Ось обі руки поволі-поволеньки витягають щось із печі, худа постать повертає на пальцях знов до стола і підносить до гори... глухий стогін вирвався з грудей Бенедя. То була робітницька каса, яку високо тримав Мортко! Очі виступили Бенедьови на верх, у грудях бракувало віддиху, всі зібрані плескали наче божевільні в долоні і заливалися гучним сміхом.

Ха! ха! ха!

Борислав сміявся.

Мортко опустив скринку і його очі стрінулися із очима Бенедя, на лице якого падало ярке світло. Бенедьо бачив, як смертельно поблід Мортко, як обезсилені руки з тріском пустили важку скринку на підлогу, як зглянулися Жиди та на німий знак Мортка кинулися до вікна. Але не найшли там нікого.

Бенедьо застав ще побратимів у хаті Матія. Одиноке, що зміг вимовити, коли очі Андруся спинилися на нім, було:

— Братя! І я з вами! Нехай і наш Борислав сміється!

XXI.

Леон мав причину радіти: перший ваґон церезіни котився на північ до російської границі. Инші ваґони стояли на готові. Ще два-три дні, а перше замовлення буде завершене, вложена праця стократно нагороджена. На яснім тепер небі не бачив ні хмариночки. Але ні! Його чоло на-

хмарилося, коли Фанні призналася, що любить безмежно Ґотліба. Тепер, коли Леонови здавалося, що вхопив золотого вола за роги, хотів трохи з Германом, що посмів пустити йому „шпильку“, поторгуватися, хоча в души не мав нічого проти того. На усильні благання Фанні пішов іще раз до Ґольдкремерів. Застав пригнобленого Германа і збожеволілу Рифку, яка саме відкрила Германови наміри Ґотліба. Але Герман уже знав від Ван Гехта про фабрику заложену Леоном. Оба станули око в око. Герман показав Леонови телеґраму: ваґон церезіни придержано. Суд видав наказ арештувати Шеффеля і опечатати фабрику церезіни. А Ґотліб? Герман усе таки любив свойого одинака, хоч і не такою звірячою любовю, як Рифка. Всі троє порозумівшись сідають до повоза і мчать до Борислава, щоби спасти Ґотліба і Фанні, яка грозить, що смерть собі заподіє, коли Ґотліба стріне нещастя.

XXII.

Двацять гуртів робітників зібраних побратимами, мов вовки з кошари розходяться по всіх кінцях Борислава.

О дванацятій мають узятися до праці. В огні мають станути усі шиби, всі маґазини. Бенедьо має підпалити фабрику церезіни, а його помічники цистерни і маґазини. Міський годинник бє північ. В Бенедьови борються два почування: одно каже нищити ворога, друге каже здобувати долю на иншій дорозі. Під фабрикою помічає, що загубив кресало. Біжить до хати і коли хоче вийти, бачить цілу долину засіяну вогнями. Могутні стовпи пожежі ростуть на очах наче великани в казці. Вихор кидає вогнем і роздуває його ще гірше. Вогнів чим раз більше. Великани ростуть і зливаються в одно море. Величезні язики хитаються на всі боки. Рев вихру скріпляє горіння вогню. Се сміється Борислав. Але то що? Фабрика починає горіти! Бенедьо біжить туди і бачить, що крізь вибите вікно вилазить Ґотліб. Рівночасно появляються з одного боку Гер-

ман, Лєон, Фанні і Рифка, з другого робітники, що саме підпалили цистерни і маґазини. Ясне полумя освічує цілу ґрупу. В руках Бенедя кресало і губка. Руки і лице Ґотліба чорні від саджі, волося і одіж обсмалені. Брати Басараби тягнуть за собою Мортка, якого найшли в його помешканню. Стасюра приносить скринку „робітницьку касу“, якою Жиди нагородили працю Мортка. Розлютована товпа кидає Мортка в огонь, а Андрусь вириває з рук Стасюри касу і кидає її також до нутра фабрики: не грішми здобудеться долю! Бенедьо з трудом спасає Лєона та Германа. Божевілля Рифки робить сильне враження на робітників: вони випускають Жидів ціло.

XXIII.

Два тижні горить Борислав. Два тижні враз із могутнім живлом киплять людські пристрасти. Військо окружає Борислав. Всі побратими сидять у вязниці. Бенедьо сидить враз із Шеффелем, від якого вчиться по німецьки. Приходить се йому доволі легко, бо знав по жидівськи. Шеффель оповідає йому про робітничі орґанізації в Німеччині. В Бенедя у голові прояснюється: ще ніщо не пропало! Аж тепер зможе узятися до праці! Поволи минає слідство і переслухання трьох сотень вязнів забирають пів року. Скінчилася слідча вязниця і Бенедя випускають на волю. Випускають і півтретя сотки невинних робітників. Побратими дістають по 5 літ важкої вязниці. Їх щире признання злагіднює кару. Бенедьо не зрадив Ґотліба, а Герман приймає його до себе на службу. В Германа страшні події, яких був свідком, зробили в душі перелім: помагає Бенедьови в орґанізації робітників. Лєона, тепер бідака — бере за спільника і дає йому ведення фабрики церезіни. Рифка на два тижні пережила пожар. Жиди стягають до нового Борислава Мазурів, а Бенедьо бачить, що будучність народа не лежить у розвязці робітничого питання і прощається із Бориславом. Ніякі намови Германа не можуть його

спинити. Зза океану приїздять аґенти вербувати еміґрантів; Герман дає гроші Бенедьови на дорогу, але Бенедьо відмовляє, купує за безцін пять морґів та поселюється із матірю у малій хатині; перед ним стоїть велика задача: дійти власним розумом: у чім лежить щастя народа.*)

*) Повість „Борислав сміється“ друкована в „Світі“, що появлявся в рр. 1881—2 (Ч. 1—21). Автор не скінчив її; в Ч. 21. „Світ-а“ зазначено: К. б. (Кінець буде), та докінчення вже не було, бо „Світ“ перестав появлятися, а автор за свого життя не вспів видати повісти окремою книжкою. Поміщене в скороченню закінчення (стор. 275 від зірок до кінця) передав на основі оповідання автора його син Петро Франко.

Ред.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 01 24 01 002 5